

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ

KULTUROLOGİYA

(Dünya mədəniyyəti tarixi)

Dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
716 sayılı 20 oktyabr 2005-ci il tarixli əmri ilə
dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

Bakı – 2005

Rəyçilər: AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov,
fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Camal Mustafayev

Elmi

redaktor: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Fuad Məmmədov

Redaktor: filologiya elmləri namizədi Güldanə Pənahova

Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi) Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra ölkənin ali təhsil ocaqlarında, kolleclərdə geniş tədris olunmağa başlayan və mənəvi dəyər tutumuna görə miqyaslı estetik-fəlsəfi əhəmiyyətə malik elm sahələrindən biridir.

Müəllif dərsliyə bəşər cəmiyyətinin ilk ibtidai mədəniyyət epoxası, Mesopotamiya (İkiçayarası) dövlətlərinin mədəniyyəti, Antik dövr, Atropatena, qədim Şərq, orta əsrlər Qərbi Avropa, İntibah, Maarifçilik epoxaları mədəniyyəti, XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti (1918-1991) və s. mövzularda ali məktəb tələbələrinə oxuduğu mühazirələri daxil etmişdir. Bundan əlavə, yeri gəldikcə, dünya mədəniyyəti tarixi zəminində Azərbaycan mədəniyyətinə də nəzər yetirilmişdir.

Vəsait ali məktəb, litsey və kollec tələbələri, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

*Akademik Arif Mir Cəlal oğlu
Paşayevə ithaf edirəm*

MÜƏLLİFDƏN

- *Alman filosofu F.Hegel Qafqazı Prometeyin vətəni adlandırır və yazır ki, biz Şərqdən gəlirik...*
- *“Mədəniyyət” sözü ilk dəfə Qədim Romada əkinçiliyə aid edilmişdir.*
- *Tədqiqatçılar qədim misirlilərin Qafqaz irqindən olduğunu yazırlar.*
- *Aristotelin fikrincə, təbiətdə bir-birilə əlaqəsi olmayan, təsadüfi hadisələr yoxdur.*

Elmi-fəlsəfi təfəkkürün tədqiqat obyektlərindən biri kimi, Qərb ölkələrində geniş yayılan kulturologiya son illərdə MDB dövlətlərinin ali təhsil ocaqlarında da tədris olunmağa başlamışdır.

İndi bu istiqamətdə Azərbaycanda nəşr edilən dərsliklər, elmi-metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar mədəniyyətimizin tarixinə aid qiymətli mənbələrin üzə çıxması işinə xidmət edir.

İllər uzununu Azərbaycan ziyalisinin dünyəvi biliklərə malik olması üçün başqa dillərdəki mənbələri tədqiq etməyə istənilən şəraiti olmamış, ana dilimizdəki bir çox qədim əlyazmaları xarici ölkə kitabxanalarında toz altında qalmış və demək olar ki, “unudulmuşdur”.

Məlumdur ki, vətənpərvərlik hissləri heç də milli heysiyyət hisslərindən ayrı olmamış, bəlkə də, bir-birini tamamlamışdır. Qədim görkəmli sərkindələrin, yazıçı, alim və ictimai xadimlərin yaşadıkları mənali həyat dediklərimə nümunə ola bilər.

Vaxtilə **Şekspir** milli-mənəvi dəyərlərə etinasız münasibəti sarkazm yolu ilə görün necə ifadə edirdi: “...*qırx il oxuyub öyrəndiyim ana dilimi unutmaliyam. Mənim dilim simsiz kamança, yaxud arfa kimi daha mənə gərək deyil*”.¹

“...öz vətəninin dilində mənə “bağışlayıram!” de, kral, fransız dili kobuddur, biz onu xoşlamırıq”.²

Müstəqil Azərbaycan Respublikası, başqa sahələrdə olduğu kimi, elmi-zehni fikrimizi də soykökümüzün tədqiqinə, yeni mənbələrin üzə çıxarılmasına yönəlmişdir.

Azərbaycanda estetik-fəlsəfi fikrin inkişafı ilə müntəzəm məşğul olan akademik Fuad Qasımzadə milli mədəniyyət tariximizə, onun bəşəri çalarlarına dair qiymətli elmi nəticələrə gələn tanınmış alimlərimizdəndir. Məşhur Azərbaycan filosofunun “Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur” (“Azərnəşər”, 1968) adlı sanballı tədqiqat əsərində Füzulinin dünyagörüşü, fəlsəfi və elmi irsi, dinə münasibətinin xarakteri, etik və estetik görüşləri, hadisələrə ictimai-siyasi münasibətlərinin istiqaməti, adət-ənənə kimi kulturoloji problemlər geniş şərh edilmiş və bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun türkoloji-fəlsəfi-estetik axtarırları – həmçinin elmi nailiyyətləri və onun çoxyönlü yaradıcılıq intellekti soykökümüzdə qayıdışın yeni kulturoloji inkişaf mərhələsi kimi qiymətlidir.

Respublikada ilk Beynəlxalq Kulturoloji Tədqiqatlar Mərkəzi “Simurq” Mədəniyyət Assosiasiyasının təsisçisi və prezidenti, ictimai xadim, professor Fuad Məmmədov hələ 1989-90-cı illərdən bu sahədə geniş fəaliyyət proqramı ilə çıxış edir və genişmiqyaslı elmi axtarırlar aparır.

Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kulturologiya” əsəri bir sıra xarici ölkələrin milli kitabxanalarına göndərilmiş, Azərbaycan kul-

¹ Шекспир. Избранное произведения. С.-Петербург, 1873, стр.73.

² Yənə orada, səh.114.

turologiya elminin beynəlxalq aləmdə tanınmasına səbəb olmuşdur.

Görkəmli filosof, professor Camal Mustafayevin antik yunan, rus və Avropa fəlsəfi fikri kontekstində mühakimələri milli-mənəvi dəyərlərimizin özünüdərkinə xidmət edir. Onun Nizami humanizmi ilə ingilis yazıçısı T.Morun ideal cəmiyyət anlayışı arasında apardığı müqayisələr – Azərbaycan və Avropa İntibahı epoxalarına dair elmi düşüncələrə marağı daha da artırır.

Son vaxtlarda A.Adilovun “Mədəniyyət nəzəriyyəsi” (1990), Ə.Tağıyevin və Q.Əliyevin “Kulturologiya” (1997), A.Şirinovun “Kulturologiya” (1998), A.Şükürovun “Kulturologiya” (1998) adlı dərslik və dərs vəsaitlərinin, monoqrafiyaların, metodik vəsaitlərin nəşri elmi-mədəni həyatımızın mənzərəsidir.

Görkəmli elm adamları, milli dünyagörüşlərilə seçilən qabaqcıl ziyalılar mədəni irsimizin araşdırılması sahəsində fəaliyyət göstərmiş və indi də göstərirlər.

Mir Cəlalin, B.Vahabzadənin, Anarın, Elçinin, V.Məmmədəliyevin mədəniyyət tariximizə aid əsərlərini, həmçinin N.Mehdinin, S.Dadaşovun, Ə.Abasovun, R.Bədəlovun, V.Paşayevin, M.Məmmədovun, F.Fərəcovan, M.Süleymanlının, N.Mikayılovun, O.Sultanovun, İ.Hüseynovun, N.Ələkbərovun, R.Aslanovun, M.Zeynalovun, E.Nəcəfovun tədqiqat materiallarını oxucular həmişə maraqla qarşılamışlar.

Bununla belə, elmi nəşrlər tələbələrimizin mədəniyyət tariximizə olan sevgi və marağını tam ödəyə bilmir.

Etiraf edək ki, tariximiz, mədəniyyətimiz müəyyən vaxtlarda tədqiq edilsə də, ona tendensiyalı münasibət olmuş, bir çox hallarda mənəvi dəyərlərimizi gözdən salmaq üçün, bu iş qərəzli, daxilən millətə yad və düşmən adamlara tapşırılmış, kimliyimiz, soy-kökümüz, dilimiz danılmış, təhrif edilmişdir. Ziyalılarımızı savadsız qoymaqdan ötrü təhsil və maarif sistemimiz, əlifbamız, milli mədəniyyətə münasibətimiz dəfələrlə dəyişdirilmiş, özgələşdirilmişdir. Düşünən başlar sürgünlərə göndərildi, “sinə döyənələr” fəxri ad aldılar, “Fəxri Xiyaban”da yer tutdular və sonradan onların ədəbi taleyi gətirmədi. Unuduldular.

***İmzasını qoymuş müləl övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində***¹

- deyərkən mütəfəkkir şairimiz M.Hadi haqlıydı. Çünki tarix bizim olsa da, tariximizi yazanlar milliyyətçə (təkcə milliyyətçəmi?!) özgülər olurdu. Bizim kədərimiz, sevincimiz o tarix kitablarına düşmürdü. Məktəblərdə “SSRİ tarixi”, “Partiya tarixi” tədris edilirdi və s.

Bilirik ki, mədəniyyət müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçir, lakin tarixi inkişaf mədəni inkişafla həmişə üst-üstə düşmür.

Mədəniyyətin tərkibini elə mahiyyət elementləri təşkil edir ki, bunlar onun xarakterini, prosesin özünü müəyyənləşdirir, çoxşaxəli bir sistem kimi, yaradıcı insanın humanizmini, eləcə də mədəniyyətin aparıcı funksiyası kimi, qneseoloji köklərini üzə çıxarır.

Bəşəriyyətin nəsil-nəsil topladığı, formalaşdırdığı, nəhayət, qazandığı mədəniyyət incilərini gələcək əsrlərə çatdırma bilmək əsas vəzifəmizdir. Gələcək yüzilliklərə mədəniyyətdən savayı nəyi yadigar qoyub gedə bilərik? Bəlkə də, elə buna görə mədəniyyəti bəşəriyyətin sosial yaddaşı kimi qiymətləndirirlər.

"Mədəniyyət yeniliyi", "mədəni inqilab" pərdəsi altında daim milli mənliliyini, adət-ənənəsini danan və özgüləri yamsılayanlar, şübhəsiz, manqurtizm fenomeninə xidmət edirlər. Kimliyindən asılı olmayaraq, onlar doğmalar içində ögeylər zümrəsinə mənsub olurlar.

Belinski yazırdı: “...*Hər xalqın özünəməxsusluğu, yaxud bənzərsizliyi nədədir? Əsasən, yalnız ona xas olan fikir obrazlılığında, müxtəlif şeylərə olan münasibətində, dinində, dilində və ən çox adət-ənənəsindədir... Xalq ən müqəddəs nailiyyəti kimi, öz adətinin qədrini bilir və razılığını olmadan ona qəsd edib, qəfil bir həlledici islahatın keçirilməsini özünün adətinə və ənənəsinə qəsd kimi qiymətləndirir... Bəli, adət-ənənə müqəddəs şeydir, toxunulmazdır və heç bir hakimiyyətin ixtiyarında deyil... onu qəfildən dağıdın... və siz bütün dayaqları, cəmiyyətin bütün əlaqələrini dağıdırınız, bir sözlə, xalqı məhv edirsiniz*”.²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 2-ci cild, B., “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, 1960, səh.820.

² В.Г.Белинский. Избранные произведения в 3-х т., т.1, М., изд.“Художественная литература”, 1948, стр.23.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyir: *“Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır”*. Bu, onun çar Rusiyası ilə İran şahının Azərbaycanı ilk dəfə rəsmən parçaladıqları “Kürəkçay” (1805), sonradan isə “Gülüstən” (1813), “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən bəri tariximizi saxtalaşdıranlara xəbərdarlığı, xalqına isə tarixi tövsiyəsiydi.

Vaxtilə **F.Hegel** bizim Qafqazı *“Prometeyin vətəni”* adlandıraraq: *“...biz Şərqdən gəlirik: ümumdünya tarixi Avropaya Asiyadan gəlir”*¹, – deyirdi. Şumer dilinin türk ləhcələri ilə qohumluq əlaqələrindən danışan **alman kulturoloqu R.Günter** XIX əsrin əvvəllərində belə bir mülahizə ilə çıxış edirdi ki, *dünyanın ən qədim mədəniyyətini yaradan misirlilərin... əcdadları Qafqaz irqindən olmuş² və onlar tarixəqədərki dövrdə Şimali Afrikaya köçmüşlər*.

Bir sıra tədqiqatlarda XIV əsr İtaliya İntibahının beşiyi başında duran Dantenin yaradıcılığına, eləcə də Avropa şairlərinə fars və ərəb poeziyasından (fars və ərəb dillərində divanlar yaradan milliyətcə azərbaycanlı şairlər də farsın, ərəbin içində gedirdi) gəlmə rəmzlərin təsiri göstərilir. Lakin *“...İslam mistisizminin Avropa fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə birbaşa təsiri barədə çoxlu sübutlar var... Şərqdə elə bir zəngin fəlsəfi və mədəni irs var ki, bu, artıq İslam dünyası çərçivəsindən kənara çıxır”*.³

Bu dərslək vaxtilə Bakı Dövlət Universitetində, son illərdə isə Azərbaycan İctimai-Siyasi Universitetində, eləcə də Milli Aviasiya Akademiyasında estetik fikir tarixinə və kulturologiyaya dair dediyim mühazirələr əsasında hazırlanmışdır.

Milli Aviasiya Akademiyası Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra təşkil edilmiş ali təhsil ocağıdır. Burada, əsasən, texniki fənlər tədris olunsa da, milli və bəşəri mənəvi dəyərlərin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Akademiyada ayrıca “Humanitar fənlər” kafedrası yaradılmış və burada ictimai şüur formaları olan fəlsəfə, tarix, sosiologiya, etika, Azərbaycan və rus dilləri üzrə mütəxəssislər çalışır.

¹ Ф.Гегель. Эстетика, М., изд.“Искусство”, т.4, 1973, стр.314.

² Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.159.

³ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.348.

Lakin dünya mədəniyyəti, onun tarixi, nəzəriyyəsi haqqında elm kimi qiymətləndirilən kulturologiyanın Milli Aviasiya Akademiyasında ayrıca fənn kimi keçilməsi bu təhsil ocağının rektoru, akademik Arif Mir Cəlal oğlu Paşayevin şəxsi təşəbbüsü və təklifi ilə tədris proqramlarına daxil edilmişdir.

Bütün bunlar texniki təhsil alan yeni Azərbaycan gəncliyinin müxtəlif elmi biliklərə yiyələnməsinə, cəmiyyətin zəngin dünya-görüşə malik qabaqcıl üzvü kimi yetişməsinə səbəb olacaqdır.

Dünya mədəniyyət tarixinin ən qədim mənbələrdən – gil təbəqələrindən tutmuş, arxeoloji, paleontoloji, etnoqrafik tapıntılara qədər öyrənilməsi, həqiqətən, geniş, çeşidli və mürəkkəb elmi-fəlsəfi prosesdir. Bəlkə də, buna görə bir sıra hallarda kulturoloqların yazdığı əsərlər (elmi məqalələr, monoqrafiyalar, dərslər vəsaitləri) tədqiqat obyektinə görə zahirən bir-birinə bənzəmir (buna yaxşı hal kimi baxmaq lazımdır), lakin mahiyyətə bir-birini tamamlayır, mədəniyyət epoxalarının təkrarsız mənzərəsini yaradır. Məqsəd – cəmiyyət üçün humanist insan yetişdirməkdir.

Yeri gəlmişkən, qədim dünya tarixçisi Plutarxın bir sözünü xatırlatmaq istərdim. O yazırdı: *“...hadisələrin çoxluğu üzündən mən onların hamısını olduğu kimi yazmayıb, böyük bir hissəsinin üstündən keçirəmsə, boş ittihamlarla üstümə düşməsinlər. Mən tarix yazmuram, tərcümeyi-hal yazıram.”*¹

Beləliklə, çalışmışam ki, ali məktəb proqramı əsasında dediyim mühazirələr mövzuya aid lazımı təsəvvür yaratsın, tələbələrə tövsiyə etdiyim ədəbiyyatın siyahısı tam kursun mənimsənilməsinə düzgün istiqamət versin.

Hesab edirəm, bu, əsas şərtidir.

¹ Вах: Арриан. Поход Александра. М., 1962, стр.238.

BƏŞƏRİYYƏTİN SOSIAL YADDAŞI

Azıx mağarası Şimali Azərbaycanın Cənubi Azərbaycanla kəsişdiyi yerdə (Qarabağ dağlarının cənub-şərq yamaclarında) yerləşir. Mağaranı ilk dəfə professor Məmmədli Hüseynov 1960-cı ildə qeyd almışdır.

“Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir.

Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta mİladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur”.

Heydər Əliyev

● *“Mədəniyyət” anlayışı və mənəvi təzadların yaranma səbəbləri.*

● *Bir sıra kulturoloqlar “mədəniyyət” sözünün, onun mahiyyətindən əvvəl əmələ gəldiyini deyirlər.*

● *Mədəniyyətin əhəmiyyəti, obyekt, əsas funksiyaları.*

Görkəmli şəxsiyyətlər mədəniyyəti, adətən, insandakı “insaniyyət”, Adəm övladındakı “adəmiyyət” kimi qiymətləndirmiş, əsərlərində təbliğ və tərənnüm etmişlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bəşəri dəyərləri məhz bu baxımdan görür və: “...hamının əslisi gedib Adəmə çıxırsa, demək, hamı insandır, o isə başdan-ayağa insaniyyətdir”, – deyirdi.¹

Göründüyü kimi, burada insani keyfiyyətlər insanın özündən yüksək tutulur və onun “yenidən doğuluşu”

¹ Nizami. İskəndərnamə. B., “Elm”, 1993, səh.54.

məsələsi qoyulur ki, bu da cəmiyyətdə şəxsiyyətin yetişməsi üçün, humanizm prinsiplərindən irəli gəlirdi.

Nizamidən yüz il sonra böyük fars şairi Sədi də (XIII əsr) fəlsəfi-didaktik əsərlərində müsəlman mədəniyyətini nümunə göstərərək yazırdı: “Ölkə ağıllı adamlarla gözəlləşər, din pak adamlarla möhkəmlənər”.¹

İnsan mağaralar, cəngəlliklər sakini olsaydı, yaxud tək özünü təmsil etsəydi, bəlkə də, ondan ali keyfiyyətlər tələb olunmazdı, hərçənd o, insan olaraq, yenə də instinktin yox, aqlın, şüurun diqtəsi ilə addım atmalıydı. Bəlkə də, “Azıxantrop” adlandırılan insanın hərəkətlərini və məişət əşyalarını xatırlamaq kifayət edərdi ki, deyək: “insan nəinki cəmiyyətin üzvüdür, o, həm də bütün bəşər nəsli təmsil edir”.²

“Mədəniyyət” sözünün yaranma tarixi daha uzaq zamanlara gedib çıxır. Hələ Qədim Romada yazıçı və dövlət xadimi Mark Porsi Katon (e.ə. 234-149) “Əkinçilik haqqında” traktatında ilk dəfə “aqrrikultura”^{*} sözünü işlətmişdir.

Müəllif belə bir məsləhət verirdi: “Tənbəllik eləmək lazım deyil, aldığın torpaq sahəsini bir neçə dəfə gəzib-dolaşmalısən, o torpaq sahəsi nə qədər yaxşıdırsa, bir az

¹ Sədi Şirazi. Gülüstan, B., “Azərnəşr”, 1987, səh.350 (tərcüməsi R.Sultanovundur).

² Э.Фромм. Душа человека. М., изд. “Республика” 1992, стр.350.

^{*} *Əkinçilik mədəniyyəti – (red.).*

da gəzib baxsan, daha da xoşuna gələcək. “Xoşa gəlməsi” əsas şərtidir. Əgər bu yoxdursa, yaxşı qulluq olmayacaq, deməli, mədəniyyət də olmayacaq”.¹

Antropoloji inkişaf prosesinin müxtəlif dövrlərdə öyrənilməsi və bu kontekstdə xalqın, millətin, ayrıca fərdin belə təfəkkürü, xarakteri mədəniyyətin mahiyyətini şərtləndirən çeşidli məsələlərdəndir.

Deyilənləri izah edən XVIII əsr alman filosofu Kant hesab edir ki: “...xalq sözü bu və ya başqa bir yerdə çoxsaylı insanların tam, vahid birliyi mənasında başa düşülür. Mənşəcə bir olan bu insanların hamısı, yaxud bir hissəsi vahid və bütöv vətəndaş birliyini etiraf edirsə, buna millət deyilir...”²

İbtidai dövr adamlarının məişətini və xarakterini tədqiq edən ingilis kulturoloqu E.V.Taylor isə “Bəşəriyyətin tarixi - təbiətin tarixinin bir hissəsi, yaxud, heç olmasa, kiçik bir hissəsidir” - deyir.³ Mədəniyyət haqqında elmdə təkamül nəzəriyyəsini əsas götürən ingilis alimi təbii inkişaf prosesində sıçrayışları qəbul etmir. Və bu barədə çoxlu misallar gətirir: Pifaqorun elmi qənaətinə görə, Kainatın quruluşunda qanunauyğunluq hakim mövqə tutur. Aristotel də təsdiq edir ki, təbiətdə,

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.9.

² Кант. Сочинения, М., изд.“Мысль”, 1966, стр.562.

³ Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989, стр.10.

zəif faciələrdəki kimi, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan təsadüfi hadisələr yoxdur.¹

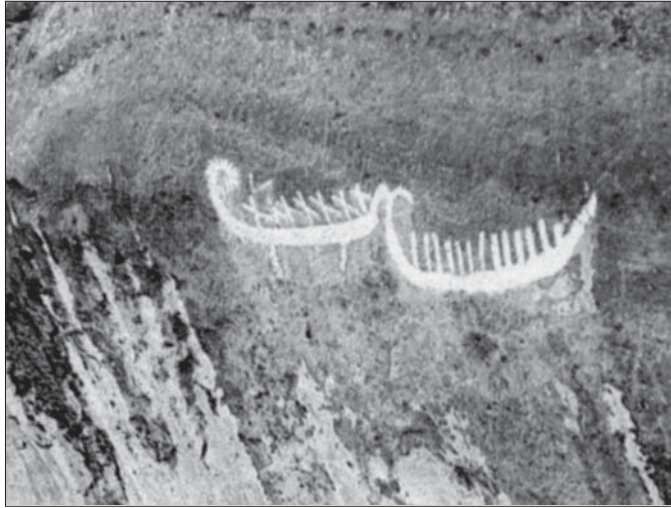
Beləliklə, mədəniyyətlərin rəngarəngliyinə onların özünəməxsusluğu kimi baxmaq lazımdır, bəşər mədəniyyəti məhz buna görə qiymətlidir və bir elm kimi tədris olunur.

Kulturologiya, sadəcə olaraq, əldə edilən mənəvi sərvətləri sadalamaq, yaxud mədəniyyəti, bir növ, “inventarlaşdırmaq” kimi başa düşməyi təklif etmir və buna onun bir elm kimi haqqı da yoxdur. **Bu elmin predmeti - ümumbəşəri və milli-mədəni prosesləri, insanların maddi və mənəvi həyatında baş verən hadisələri, tendensiyaları sosioloji mühit kontekstində öyrənmək, eləcə də, tarixilik baxımından tənəzzül və inkişaf meyllərini göstərməkdir.**

Kulturologiyanın problemlərindən biri də dünya mədəniyyət tarixini və nəzəriyyəsini mərhələlərlə izah etməkdir.

Əlbəttə, kulturologiyanın tədqiqat obyektı mədəniyyətdir, ancaq bir elm sahəsi kimi, onun başqa istiqamətləri, fərqli cəhətləri də vardır. Bunlar – mədəniyyətlərin meydana gəlməsi, yaranması, sonrakı inkişaf prosesi və dövrün, zamanın müxtəlif təsirləri nəticəsində məhv olması kimi məsələlərdir. Şübhəsiz, bütün bunlar cəmiyyətdəki ictimai-iqtisadi-siyasi şəraitlə bağlı olur.

¹ Вах: Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989, стр.18.

Qobustan. "Kıçıkdaş" dağında gəmi təsvirləri

*Ən qədim
mağara rəsmləri
(ovçuluq)*

Nizaminin fikrincə, ən ülvi hisslər, duyğular, birinci növbədə, insana aiddir. İnsanlığın sinonimi - ucalıqdı, keyfiyyət və ləyaqətdi, paklıqdı və s. Böyük şair belə bir misal çəkir: “Adəm ata cənnətdən qovuldusa, onun yeri-nə Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər gəldi”.

Bəzən mədəni adamlara ağıllı adam da deyirlər. Onlar biliyi, təhsili, dünyagörüşü, təfəkkür tərzilə başqalarından fərqlənir, cəmiyyətdə özlərini idarə edə və başqalarına nümunə ola bilirlər.

Mədəniyyət özlüyündə mürəkkəb sistem olduğuna görə, dünyanın təzadları mədəniyyət məsələlərində özünü daha tez büruzə verir. Misal üçün, bir şəxsin yaşadığı cəmiyyətdə get-gedə sosiallaşması və eyni zamanda, fərdi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışması belə təzadlardan və ruhi ziddiyyətlərdəndir.

Yaxud, bir tərəfdən, cəmiyyətdə mədəniyyətin normativ qanun-qaydaları və o biri tərəfdən, şəxsiyyətin öz sərbəstliyini, azadlığını qoruyub saxlamaq istəyi ziddiyyət təşkil edir. Həmçinin, mədəniyyətin milli ənənələrə sonsuz tələrlə bağlılığı və onun yeniləşməsi, zamanla ayaqlaşması kimi tərəfləri insanın daxilində müəyyən təzadlar yaradır.

Biz mədəniyyəti müxtəlif mərhələli və müxtəlif səviyyəli bir sistem kimi qəbul ediriksə, birinci növbədə, onun ümumbəşəri və milli xüsusiyyətlərindən bəhs olunması lazım gəlir.

Bəşəri mədəniyyət nədir? Bu, planetimizdə yaşayan bütün xalqların mədəniyyətlərinə məxsus ən yaxşı nailiyyətlərin sintezidir. Onların da müxtəlif rənglərdə və

boyalarda bir-birindən seçilməsi, təkrarsızlığı – şübhəsiz, özünəməxsusluğu ilə müəyyən edilir. Deməli, hər xalqın ayrıca mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin bir hissəsi olmaqla, həm də onu tamamlayan, zənginləşdirən insan mənəviyyatının təzahür formasıdır.

Milli mədəniyyət özü də müxtəlif siniflərin, sosial təbəqələrin və bütünlükdə, millətə aid olan mədəniyyətin sintezidir. Dil, ədəbiyyat, musiqi, təsviri sənət və din kimi mənəvi dəyərlərə malik mədəniyyətlə yanaşı, təsərrüfat, iqtisadiyyat, istehsalat sahələri də maddi dəyərləri olan milli mədəniyyət sayılır, bunlar həmişə əvəzsizdir, təkrar olunmazdır, qiymətlidir.

Şəhər mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti və ayrıca insanın öz fərdi mədəniyyəti milli mədəniyyətlərin tərkib hissələridir.

Mədəniyyətin dərk edilməsi də çox vacib məsələdir. Müxtəlif illərdə, əsrlərdə əldə olunan sosial təcrübə izah və təbliğ edilməli, cəmiyyətin intellektual sərvətinə çevrilməlidir.

Mədəniyyətə sahib olmaq, onu yaşatmaq vacib vəzifələrdəndir. Şifahi, yaxud yazılı dil vasitəsilə, xüsusi hazırlıqdan sonra musiqini, təsviri sənəti, teatr mədəniyyətini öyrənmək, elmi biliklərə yiyələnməklə fizika, riyaziyyat, kimya, təbiətşünaslıq kimi mədəniyyətləri də öyrənmək, mənimsəmək lazımdır.

Mədəniyyətin ən vacib funksiyalarından biri sosioloji təcrübənin bir nəsildən o biri nəslə ötürülməsi prosesi, yəni mənəvi sərvətlərin varisliyi məsələsidir.

Maddi mədəniyyət dedikdə, insanın yetişməsində əməyin və istehsalatın təsirini də nəzərdən qaçırmamalıyıq.

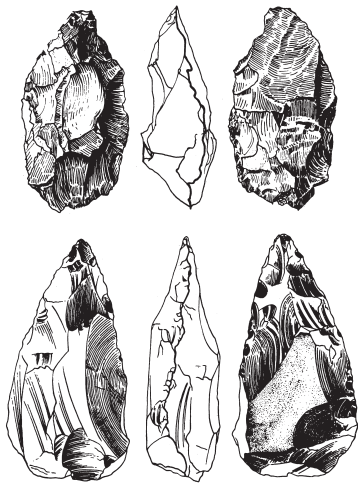
Hər bir insan mədəniyyətin bilavasitə və birbaşa ilk qaynağı sayılır. Cəmiyyət və dövlət buna müqavimət göstərə bilər və əksinə, yəni inkişafına şərait yaradar, lakin qarşısını ala bilməz.

İnsanın biliyi, təhsili və aldığı tərbiyə onun mədəniyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas götürülür.

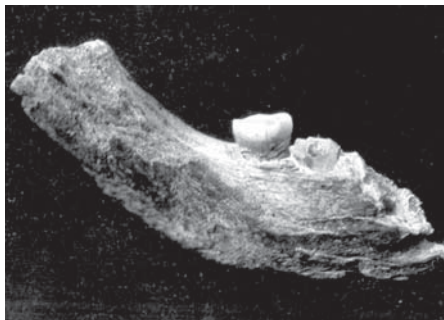
Bir sıra alimlər “mədəniyyət” sözünün onun mahiyyətindən əvvəl meydana gəldiyini deyir, “mədəniyyət”i kapitalist istehsal münasibətlərinin, şəhər həyatının yaranması ilə əlaqələndirirlər.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, mədəniyyət məsələlərinin əsası antropoloji, sosioloji və fəlsəfi yanaşma metodu ilə bağlıdır.

İBTİDAİ MƏDƏNİYYƏT EPOXASI

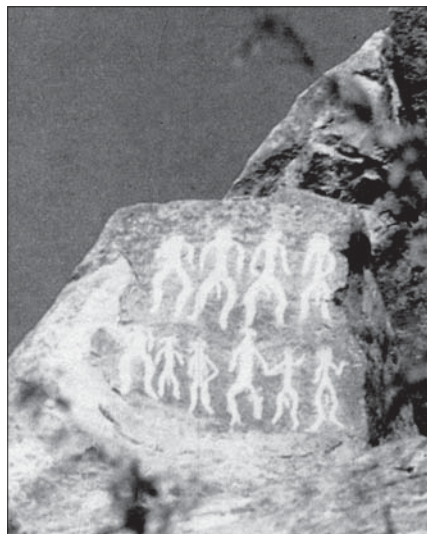

*Quruçay mədəniyyətinin
əmək alətləri*

*“Azıxantrop”un
alt çənəsinin bir hissəsi.
(Qədim Daş dövrü. Paleolit.
E.ə. 2 milyonuncu ildən XII
minilliyə qədər.)*

*Qobustan.
“Böyükdaş” dağının yuxarı
hissəsində “Yallı” rəqsi
rəsmi*

“Şumer qrammatikasının əsasları” (Arno Pebel, 1923) kitabının nəşrindən sonra Ukraynada Melitopol şəhəri yaxınlığında “Daş qəbirlər” kurqanında qazıntılar aparılmış, bir sıra yeni kəşflər üzə çıxarılmışdır. Keçən əsrin ortalarında kurqanın “İtlər kahası” deyilən yerində şumer dilində yazılmış 40 ədəd daş təbəqəni oxuya bilməşlər.

Şumer sivilizasiyası üzrə tədqiqatçı Anatoli Kifişinin fikrinə, bu təbəqələr Babilistanın yazılı gil təbəqələrindən daha qədimdir. O göstərir ki, ilk Şumer mətnləri e.ə. IV minilliyə aid edilsə, “Daş qəbirlər” kurqanındakı yazıların tarixi e.ə. 6200-cü ilə gedib çıxır. Kifişin e.ə. 11582-ci ilə aid Şumer yazıları barədə də məlumat verir. Qeyd edir ki, “Daş qəbirlər” kurqanı – vaxtilə Avrasiya ərazilərini əhatə edən ən qədim və ən demokratik dövlət Pup Arattın mədəniyyət mərkəzi olmuş, dünyanın hər yerindən buraya elm və mədəniyyət xadimləri (kahinlər - N.H.) axışmış gəlmişlər.

- *“Cilalanmış Daş Dövrü” e.ə. XIV-VII minilliklərə aid edilir.*
- *Yunanlar Troya müharibəsində dəmir silahlar işlətməmişlər.*
- *İbtidai mədəniyyət epoxasında təsviri sənətin bütün növlərinə aid nümunələr olmuşdur.*
- *“Azıxantrop” insan 350 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır.*

İbtidai tarixin yaranması insan nəslinin tarixəqədərki həyatı ilə əlaqələndirilir.

Məlumdur ki, geologiya bir elm kimi XIX əsrdən sürətlə inkişaf etməyə başlamış, bu da, öz növbəsində, başqa elm sahələrinə güclü təsir göstərmişdir.

Qaynaqlar göstərir ki, bəşəriyyətin ibtidai tarixinə aid ilk tapıntı XIII əsrdə əldə edilmişdir.

Hətta yerin dərin qatlarından insanın “daşlaşmış bədəni”nin qalıqları tapılanda, onu qəbul etməkdən imtina etmiş və əsas gətirmişlər ki, insan bədəni yerdə çürüyər, daşlaşa bilməz. Nəhayət, 1860-cı ildə elm sübut etmişdir ki, insan Yer üzərində buzlaqlar dövründə də yaşamışdır (bu fikrin müəllifi fransız tədqiqatçısı Jak

Buşe olmuşdur. Bu elmi kəşfi Fransa Elmlər Akademiyası yekdilliklə qəbul etmişdir).¹

İbtidai epoxa minillər davam etmiş, insan uzun müddət bioloji, antropoloji, sosioloji mərhələlərdən keçərək, indiki vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Bu baxımdan ibtidai tarix – ibtidai mədəniyyət epoxasını dörd yerə bölür:²

Ən qədim Daş dövrü. Mis dövrü. Tunc dövrü. Dəmir dövrü.

1. Daş dövrü: miladdan iki milyon il qabaq, IV minillik;

silahları - daş, ağac, sümük;

məişəti - ovçuluq, balıqçılıq;

Paleolit (qədim Daş dövrü): miladdan iki milyon il qabaq, XII minillik.

Mezolit (orta Daş dövrü): miladdan iki milyon il qabaq, XII minillik.

Neolit (son daş dövrü): miladdan yeddi min il qabaq, IV minillik.

2. Mis dövrü (Eneolit): e.ə. IV-II minillik;

silahları - daş, mis.

3. Tunc dövrü: e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəli;

silahları - metal, tunc;

məişəti - köçərilik, maldarlıq, əkinçilik.

¹ Вах: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.33-34.

² Культурология. М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.14 (Под. ред. А.Н.Марковой).

Ən qədim Daş dövrü (Paleolit). Nəhəng mamontlarla bərabər, kərgədanlar, qorxulu mağara ayısı, çoxlu və gözəl buynuzları olan marallar, nəhəng öküzlər, hid-dətli pələngə oxşar qorxulu mağara şirləri və s. heyvanlar bu dövrdə yaşayıblar.

İnsanlar vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün daş silahlar, balta və bıçaqlar, oxlar kimi müdafiə xarakterli yaraqlar düzəldiblər.

Orta Daş dövrü (Mezolit). İnsanlar mövcud mühitə uyğunlaşır, öz ehtiyatlarını görürdülər: bütün özünümüdafiə silahları yenə daşdan düzəldilirdi.

Ölüləri mağaralarda, uzanmış vəziyyətdə dəfn edirdilər.

Bu dövrdə mamontlara artıq az təsadüf olunur. Mağara ayıları onların kökünü tamam kəsmişdilər. Orta Daş əsrinin qazıntıları göstərir ki, bu dövrdə zəbrlər, dağ keçiləri, vəhşi atlar, marallar, vəhşi öküzlər daha çox artmışdır.

Son Daş dövrü (Neolit). Tədqiqatçılar “Cilalanmış Daş dövrü”nü e. ə. VII-IV minilliklərə aid edirlər. Artıq iqlim dəyişmiş, dənizlər, quraqlıqlar əmələ gəlmiş, heyvanat aləmi yaranmış, təbiətdə bir canlanma hiss olunmuş, ağaclar qalxmış, otlar bitmiş və təbiət dəyişmişdir.

Bir çox heyvanlar əhilləşdirilir, insanlar yeməli bitkiləri seçib qidalanırlar, nəhəng başdaşları yonurlar. Bu dövrdə dövlət quruluşunun rüşeymləri meydana gəlir.

Tuncdan gözəl əşyalar düzəldilir. Şimali Amerikada mis və tuncdan əvvəl istifadə edilirmiş. Tuncdan istifadə qaydalarını Amerikaya e.ə. IV minillikdə keltlər Asiyadan köç eləyəndə aparıblar.

Dəmir dövrü. Mütəxəssislərin fikrincə, bütün dünya mədəniyyətlərinin beşiyi sayılan Şərqdə, Avropadan yüz il, min il əvvəl də dəmir istehsal ediblər.

Bu epoxanın ilk əsrlərində artıq böyük mədəni nailiyyətlər hiss olunmağa başlayır. Metal, qızıl ən münasib ticarət vasitəsinə çevrilir. Müxtəlif növ şüşə istehsal olunur.

Görkəmli alimlər bu dövrü “polad əsri”¹ adlandırırlar.

At, fil, maral sümüklərindən qiymətli əşyalar hazırlanırdı. Ovçuluq, bu və ya başqa bir heyvanın kökünü kəsməklə deyil, başqa şəkildə aparılırdı.

Heyvanları əhilləşdirir, taxıl əkib çörək bişirir, başqa ölkələrlə geniş ticarət əlaqələrinə başlayırdılar və s.

Hələ e.ə. 900-cü ildə meydana çıxan “İliada” əsərində Homer göstərirdi ki, Troyanı dağıdanda yunanların dəmir silahları olmuşdur.

Bütün bunlar arxeoloqların, paleontoloqların, antropoloqların tədqiqatları əsasında sübuta yetirilmişdir.

İlk ibtidai mədəniyyət epoxasının ən səciyyəvi cəhəti insanın dünyanı bədii dərk etmək istəyidir. Beləliklə, eyni vaxtda onun şüuru da formalaşırdı.

Həmin dövrdən zəmanəmizə gəlib çatan qadın heykəlcikləridir.

Bu heykəlciklər daşdan və sümükdən hazırlanmışdır. Görünür, bu, matriarxat dövrünün üstünlüyünü, ya da məhsuldarlığı rəmzləşdirən əsərlərdir. Belə heykəlciklər İtaliyada, Avstriyada, Rusiyada və b. yerlərdə tapılıb.

¹ Вах: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.40.

Həmin dövrlərdə mamontların, fillərin, atların, ceyranların xarakterik cizgilərini ümumiləşdirən təsvirlər də meydana çıxmışdır.

Fransada, İspaniyada və b. yerlərdə sarı və ya qırmızı mineral boyalarla çəkilmiş 40 vəhşi at, 23 mamont, 17 ceyran şəkli aşkar edilmişdir.

Şəkillər başqa rənglərlə də çəkilmişdir ki, hələ bu boyaların sirri açılmayıb.

Fleyta, nağara o dövrün musiqi alətləri olmuşdur.

İbtidai mədəniyyət epoxasında təsviri sənətin bütün növləri yaranmışdır: qrafika (siluet), nəqqaşlıq (rəsm və şəkil çəkmək), heykəltəraşlıq (daşdan və gildən düzəldilmiş fiqurlar), memarlıq (Daş əsrinin ən qədim dövründə tikilən yaşayış evləri).¹

Qədim insanlar yalnız təbiətin surətini çıxarmır, həm də kompozisiya yaradırdılar.

Mamont sümüyündən düzəldilmiş musiqi alətləri tapılıb. Bu alətlər hay-küy yaratmaq və ritmik səslər çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bütün bunlar Paleolit dövrünün (ən qədim Daş dövrü) mədəni abidələridir.

XIX yüzilliyin görkəmli etnoloqu, “İbtidai mədəniyyət” əsərinin müəllifi E.B.Taylor yazırdı: “Bəşəriyyətin tarixi təbiətin öyrənilməsi tarixinin bir hissəsi, yaxud hissəciyidir”.²

¹ Культурология. М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.16.

² Э.Б.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989, стр.10.

Böyük alim sərgərdan həyat sürən və vəhşi heyvanlar əhatəsində yaşayan insan qəbilələrinin ayrı-ayrı dövrlərini tədqiq edərək göstərirdi ki, daş alətlərdən tutmuş əkinçilik və heyvandarlıqdan, ovçuluqdan başlayan Adəm övladı, nəhayət, özünü xilas üçün gəmi yaradır, bişmiş kərpicdən Babilistan qülləsi ucaltmağa cəhd göstərirdi.¹

Qədim Roma filosofu və şairi Tit Lukretsi Kar (e.ə. təqribən 95-55-ci illər) “Şeylərin təbiəti haqqında” poemasında ibtidai insanın yaşayış tərzini Epikür fəlsəfəsi əsasında açır, özünü müdafiə üçün mübarizə vasitələri seçdiyini, primitiv şüurun imkanlarından necə məharətlə istifadə etdiyini göstərirdi.²

1968-ci ilin iyul ayında (1961-ci ildə həmin yer qeydə alınmışdır) Qarabağ diyarının Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar aparan professor Məmmədəli Hüseynov ən qədim insanın çənə sümüyünü aşkar etmişdir. Mağaranın şərəfinə bu insanın adını “Azıxantrop” qoymuşlar.

Elmi-tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, keçmiş SSRİ ərazisində tapılan ən qədim insan çənəsi 18-20 yaşlarında qadına məxsusdur. Bu “Azıxantrop” insan 350 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır.³

¹ Э.Б.Тайлор. “Первобытная культура”, М., “Политиздат”, 1989, стр.11.

² Античная литература. Рим.Антология. М., изд. “Высшая школа”, 1988, стр.190-192.

³ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.1, B., “Elm”, 1998, səh.64-65.

“Azığın alt çöküntülərindən aşkar olunmuş əmək alətlərini “Quruçay mədəniyyəti” adlandırırlar ki, bu da 1 milyon 200 min ildən qədimlərə gedib çıxır.¹

“Azıxantroplar” çay daşlarından istifadə etmiş, qaladıqları ocaqların ətrafına hasar çəkmiş, əsasən, ayı və maral ovlamaqla məşğul olmuşlar.²

Mis və Tunc dövrlərinin mədəniyyəti. Bu dövrdə tətbiqi-dekorativ incəsənətin bir neçə növü formalaşır: keramika, metalın hazırlanması və s. Adamlar kaman, ox, gil qablar istehsal edirdilər.

İnsanların kəşfləri üzə çıxırdı: odadavamlı gil qablar, vəhşi heyvanların dərisindən geyim və s. materiallar hazırlanırdı.

Uralda 5 min il əvvəl mis süngülər, bıçaqlar və qarmaqlar düzəldilir, məzar daşları üzərində qoç barelyefi yonulurdu və s.

Tunc dövründə Qafqaz ərazisində metallurgiya və metal istehsalı, mis mədənləri, tuncəritmədən alınan metal işləri olmuşdur.

İbtidai mədəniyyət epoxasının son dövrlərində bədii peşəkarlıq inkişaf edib: tuncdan, qızıldan və gümüşdən əşyalar düzəldirdilər.

Yaşayış tikililəri və dəfn mərasimləri. Qalalar tikilir, “dayanacaqlar” – kiçik kəndlər, aullar salınır, düşmən-

¹ Bakı. “Azıx mağarası”. 2233 sayılı sifariş. səh.2-3.

² Yenə orada.

dən qorunmaq üçün hasarlar çəkilirdi. Bunlar Daş dövrü ovçularının axşamladıqları yerlər idi.¹

Qədim Pompey şəhəri də, Troya da vaxtilə bu məqsədlə tikilmiş karvansaralar olub. Palçıq kərpiclər, balıqqulaqları - tikinti materialı idi.

Dəfn mərasimləri keçirir, daş sərdabələr tikdirir, daşdan, taxtadan abidələr ucaldırdılar.

Rusiyada, Fransada, Qərbi Avropada böyük sərdabələr tikilmişdir.

Naxçıvandakı Mömünə xatun məqbərəsi XII əsr abidəsidir.

Qədim insanların inamı Animizmlə bağlı (latın sözüdür—ruhlar deməkdir) mifoloji təsəvvürlərə əsaslanırdı.

Ən qədim dini inanlardan biri Magiya (maglar) adlanır. Sehrbazlara, cadugərlərə, tilsimlərə inanırdılar. Heyvanları, ağacları fətişləşdirirdilər. İbtidai insan, Hindistanda olduğu kimi, təbiətə canlı varlıq kimi baxırdı.²

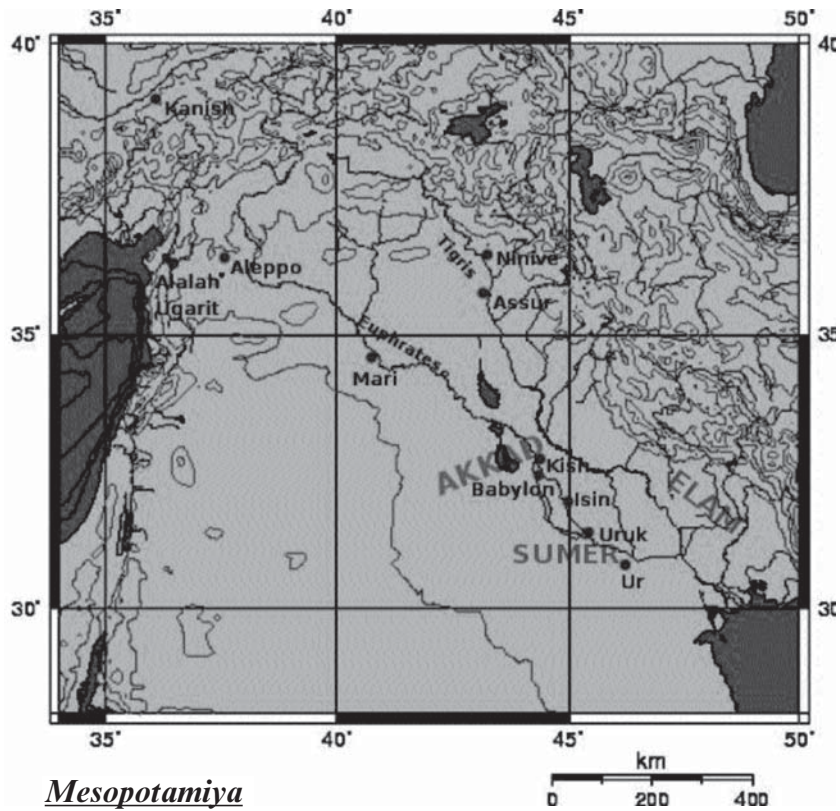
Totemlər (insan təbiətdəki bütün canlılara öz qohumu kimi baxırdı) qədim Misirdə, Çində, Şumerdə, İranda, Hindistanda geniş yayılmışdı. Zərdüşt dinində Hürmüzdə Əhrimən xeyir-şər qüvvələr kimi bir-birilə daimi mübarizə aparırdılar.

¹ Вах: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.40.

² Вах: Магия белая и черная. ЗАО “Книга”, Ростов-на-Дону, 2002, стр.103-105.

MESOPOTAMIYA (İKİÇAYARASI) MƏDƏNİYYƏTİ

(E.ə. IV-III minillik)

“Babil nəinki çox böyük şəhər idi, həm də şəhərlərin ən gözəliydi”.

Herodot

● *Dünya tarixində ilk dəfə Akkad çarı beş min dörd yüz nəfərlik qoşun novü yaratmışdır.*

● *Babilistan - onların öz dillərində “Allahın qapısı” deməkdir.*

● *“Altmış saylı sistem”in ilk kəşfi.*

● *Tarixdə ilk militarist dövlət.*

● *Şumerlərin gil lövhələr üzərində ilk əlyazmaları - dünyanın ən qədim yazı mədəniyyəti sayılır.*

Mesopotamiya (İkiçayarası) Qərbi Asiyada - əsasən İraqda - Dəclə və Fərat çaylarının orta və aşağı səmtə doğru axdığı ərazilərdə yerləşən vilayətdir.

Bəşər mədəniyyətinin beşiyi başında duran elmi-fəlsəfi-dini görüşlərə, yaradıcı təfəkkürə malik ən qədim dövlətlərin sakinləri - şumerlər, akkadlar, babilistanlılar və aşşurlar özlərindən sonra əvəzsiz abidələr miras qoyub tarix səhnəsindən çəkilsələr də, tarix onları unutmamış, dünyaya gələn hər yeni nəslin müasirləri, bələdçiləri, müəllimləri olmuşlar.

Dövlətlərarası geniş ticarət və mədəniyyət əlaqələrilə məşğul olan bu xalqlar apardıqları qanlı müharibələr, müxtəlif qəbilələrin talançılıq yürüşləri, daxili çəkişmələri nəticəsində özlərinin dövlət quruluşuna, cəmiyyətin ictimai həyatına, yaradıcılıq-quruculuq işlərinə həmişəlik son qoymuş – məbədlər uçurulmuş, qalalar dağıdılmış, şəhərlər viran qoyulmuşdur.

Şumer-Akkad mədəniyyəti. Şumer mədəniyyəti İkiçayarası sivilisasiyanın ən qədimi sayılır. Son yüz ildə aparılan qazıntılar göstərir ki, assuriyalılardan və babilistanlılardan əvvəl burada böyük mədəniyyəti olan şumer xalqı yaşamışdır. Bu xalq dulusçuluqla, kərpic kəsməklə (bişirməklə), şəhər divarları, məbədlər tikməklə, suvarma kanalları çəkməklə, əkinçiliklə məşğul olmuş, bağ-bağat salmış, ikitəkərli cəng arabaları, gəmilər, əmək alətləri, eləcə də saxsı qablar, misdən və tuncdan silahlar düzəltmişlər. Onlar zərgərlik sənəti inciləri yaratmış, heykəllər ucaltmış, şer yazmış, musiqi əsərləri bəstələmiş, səmavi elmlərlə məşğul olmuş, diş düzəltmiş, bir neçə pivə növü istehsal etmişlər.

Yunanlardan, romalılarından, avropalılarından çox-çox əvvəl şumerlərin xüsusi “Cədvəl evi” deyilən məktəbləri olmuşdur. Şagirdlər orada gil lövhələr üzərində yazıboxumağı öyrənmişlər¹; ciddi təlim-tərbiyə və nizam-intizam olmuşdur: “Sən nə üçün gecikdin?”, “Sən nə üçün icazəsiz danışdın?”, “Sən nə üçün icazəsiz salam verdin?”, “Sən nə üçün icazəsiz ayağa qalxdın?”, “Sən nə

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.10.

üçün icazəsiz getdin?”, “Sən nə üçün icazəsiz əl qaldırdın?” və s.¹

Belə bir sərt təlimin nəticəsi olaraq, “Cədvəl evi” məktəbini bitirənlərə sonradan anbarların açarı etibar edilir, rəis qoyulur, hakimiyyətdə vəzifə tuturmuşlar. Onlara su anbarları tikmək, vaxtı çatanda o sulardan əkin sahələrində istifadə etmək ixtiyarı verilirdi.

Bir çox kəşflərilə şöhrətlənən şumer xalqı dünyada ilk dəfə gil xəritələr, kitabxana kataloqu yaratmış, Allahın şərəfinə himnlər yazmışlar. Tibbi reseptlərə aid sorğu kitabları və ilk təqvim tərtib etmişlər. Onların təqvimində aylar – 29 və 30 gündən, il isə 12 aydan ibarət olmuşdur. Balıq vətəgələri yaratmaq ideyası da şumerlərdən gəlir. Lira, arfa, tütək, fleyta, nağara kimi musiqi alətlərinin kəşfi şumerlərin adı ilə bağlıdır.

Dünyanın yaranması və Yer üzünü su basması barədə ilk məlumatı bəşəriyyət şumerlərdən eşitmişdir. Şumerlər dünya tarixini iki yerə bölürdülər: subasmadan əvvəl və sonrakı dövrlər. Onların fikrincə, insan gildən yaranmışdır və Allaha xidmət etməlidir.

Çar Sarqon Akkad şəhərinin bünövrəsini qoyaraq onu abadlaşdırmış və tarixdə ilk dəfə 5400 nəfərdən ibarət qoşun növü yaratmışdır.

Şumer xalqı inkişaf etmiş, güclü dövlət qurmuşdur. Onlar döyüş silahları (ox və kaman), əmək alətləri (toxa, kərki, kotan, oraq), möhkəm aşılanmış göndən hərbi gəmilər düzəldirdilər.

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, изд.“Высшая школа”, 1970, стр.44.

Ayaqqabı, qalpaq (papaq), örtük (heyvanların bədəninə çəkmək üçün), müxtəlif halqalar, sonrakı dövrlərdə hətta, xüsusi yazı materialları istehsal edirdilər. Qoyunçuluğun sürətlə inkişafı nəticəsində dəri, yun parçalar istehsalı geniş yayılmışdı.

Bununla belə, Şumer qanunları atanın öz uşaqlarını qul kimi satmasına razılıq verirdi. Özgə uşağının oğulluğa götürülməsi də qanuniləşdirilmişdi. Amma oğulluğa götürülən uşaq atasına haqq ödəməliydi. Çoxarvadlılıq dəbdə idi. Hətta “qadının qiyməti” kimi termin də işlədilmiş. Kasıb varlıdan borc alanda, xeyli faizlə qaytarmalıydı. Əks təqdirdə, o, get-gedə kölə vəziyyətinə düşürmüş.

Şumerlərdə qulu “saq” deyə çağırırdılar, bu da “də-nə”, “ədəd” yaxud, heyvanların sayıldığı kimi “...baş” mənasında idi. Kölənin, qulun qiyməti 117-168 qram gümüş arasındaydı. Bu, xüsusilə şumerlərin paytaxt şəhəri Urukda hərbi əsirlərə aid sənədlərdə tətbiq edilirdi.

Şumer xalqını milli qəhrəman, Uruk şəhərinin (həm də dövlətinin) hökmdarı Gilqameş idarə edirdi. Gilqameş haqqında yaranan dastan silsilə hekayətlərdən ibarətdir.

Əsəri tədqiq edən alimlər yazırlar ki, bu dastan yüksək bədii təsir gücünə malikdir. İnsanın, hətta ən şöhrətli qəhrəmanın belə ölümə məhkumluğu əsərdə real boyalarla öz əksini tapmışdır.

Əsər belə başlayır: Qədim Uruk şəhərinin hökmdarı - “üçdə iki hissəsi allah, üçdə bir hissəsi isə insan” olan Gilqameş şəhərdə allahların şərəfinə məbədlər tikdirir, şəhərə hasar çəkdirir, camaatı məcburi işlədir. Allahlar

	<i>daxma</i>
	<i>alaçıq</i>
	<i>gəmi</i>
	<i>araba</i>
	<i>xizək</i>
	<i>kotan</i>
	<i>kaman</i>
	<i>ox</i>
	<i>güldan</i>
	<i>kuzə</i>
	<i>boşqab</i>
	<i>arfa</i>
	<i>palma</i>
	<i>bitki və su</i>
	<i>şir</i>
	<i>ulaq</i>
	<i>qaz</i>
	<i>insan başı</i>
	<i>əl</i>
	<i>çiyin</i>

*İşarəli şəkillərlə
bizə məlum olan qədim
şumer əlyazması.*

*Qədim Şərqin
əfsanəvi qəhrəmanı, Şumerdə Uruk
şəhər-dövlətinin hökmdarı
Gilgames (4600 il bundan əvvəl
yaşamışdır).*

Uruk əhalisinin naləsini eşidib, Enkidu adlı fəvqəlbəşər bir pəhləvanı meşəyə, heyvanların içində yaşamağa göndərirlər. Gilqameş bunu eşidir, bir məbəd gözəlini onun yanına göndərir. Onlar qurşaq tutsalar da bir-birinə qalib gələ bilmir və əl-ələ verib barışıq, sonra isə dostluq edirlər. İki qəhrəman küknar meşəsinə gedir və orada gözətçi Xumbabani öldürürlər.

Gilqameşin hünərini görənlər İştər adlı ilahə ona vurulur və təklif edir ki, evlənsinlər. Lakin Gilqameş İştərin məhəbbətini rədd edir. Bunun cavabında İştər atasından xahiş edir ki, dəhşətli öküz göndərib, qəhrəmanı məhv etsin. Göndərilən öküz şəhərdə yüzlərlə adamı tapdalayır, lakin Gilqameş dostu ilə birlikdə öküzü öldürür. Bu qələbəni bayram edirlər. O gecə Enkidu ağır bir yuxu görür, ona qabaqcadan xəbər verirlər ki, həlak olacaqsan.

Qəflətən ölümcül xəstələnən Enkidu dostu Gilqameşə taleyindən gileyənir, döyüş meydanında yox, xəstələnib yataqda dünyadan köçməsinə təəssüflənir. Gilqameş bu ağır itkiyə ağladıqca, ölümün ağır qanadlarını ilk dəfə öz üzərində hiss edir və dostuna təntənəli dəfn mərasimi təşkil edir.¹

Əsərin insan həyatının müvəqqəti olduğunu göstərən əvvəlki fəsilləri bu şəkildə bitir. Belə ölümə etiraz motivlərini biz sonralar qədim Misir mərasimləri haqqında rəvayətləri öyrəndikcə görəəcəyik. Onlar fironların, imkanlı adamların (öləndən sonra ruhların geri qayıdacağına inanırdılar) şərəfinə balzamlar, mumiyalar kəşf edir, ehramlar tikdirirdilər.

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, изд. "Высшая школа", 1970, стр.90-92.

Gilqameşin bu nəticəsiz ölməzlik (əbədiyyət) axtarışları barədə hekayət 12 gil lövhənin 11-də təsvir edilmişdir.¹

Gilqameş “dirilik suyu” axtaran Makedoniyalı İskəndər kimi* uzaq səfərə çıxır, nəticə hasil olmur. Nəhayət, insan ayağı dəyməyən bir dənizin sahilində qadın örtüyünə bürünmüş naməlum bir adama rast gəlir. O, ölməzliyin yolunu göstərir. Beləliklə, Gilqameş Utnapişti adlı Mesopotamiya Nuhuna rast gəlir. Utnapişti ona dünyanın subasını barədə danışır və qəhrəmandan səyahətinin səbəbini soruşur. O da ölməzlik, əbədiyyət axtardığını deyir. Bu arzuya çatmaq üçün tam altı gün, altı gecə oyaq qalmasını məsləhət görür. Gilqameş elə yorulub əldən düşmüşdü ki, əksinə, yeddi gün üzüquyulu yadır.

Utnapişti bu dəfə qəhrəmanı inandırır ki, o, təmiz bulaq suyunda çimsə, əbədi gənclik və güc-qüvvət əldə edəcəkdir. Gilqameş bu sınaqdan da çıxıb bilmir. Utnapişti ona üçüncü təklifi edir və “Həyat çiçəyi” verir, lakin ilan bu çiçəyi Gilqameşdən oğurlayır, qabığını dəyişir və özü cavanlaşır.

Qəhrəman bu dəfə də ölümdən yaxa qurtara bilmir.²
Epos Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.³

¹ А.Оппенхейм. Древняя Месопотамия, М., изд.“Наука”, 1990, стр.13.

² Yənə orada, səh.208.

³ “Bilqamis dastanı” (çevirəni İsmayıl Öməröğlu). B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1999.

* N.Gəncəvi. “İskəndərnamə”, B., “Elm”, 1983.

Məşhur alman kulturoloqu R.Günter hələ 1901-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kulturologiya” kitabında şumer dilinin türk ləhcələri ilə qohumluğundan danışır: “Tapılmış heykəlin baş hissəsi daha əyani şəkildə sübut edir ki, şumerlər sami olmayıblar, onları burunlarının quruluşundan, saçlarının sıxlığından və saqqallarından tanımaq olur...” Günter onların yerli olmadıqları, Midiya dağları tərəflərdən buraya köçmələri barədə də ətraflı məlumat verir.¹

Şumer eposunun tərcüməçisi yazır: “Mütəxəssislər onun akkad variantına daha çox əsaslanırlar. Məhz ona görə də dastan haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün (rusca tərcüməsi nəzərdə tutulur – *red.*) akkad variantının tərcüməsi verilmişdir”.

Tərcüməçi göstərir ki, “...qəhrəmanın adı gil lövhələrdən müxtəlif cür oxunsa da, tərcümələrin hamısında onun mənası eynidir, yəni hər şeyi görəni, hər şeyi bilən deməkdir... Ona görə də tərcümə zamanı qəhrəmanın adını məhz Bilqamis kimi verməyi daha məqsədəuyğun saydıq” (səh.7).

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, şumerlərdən qabaq bu ərazi bataqlıq olmuşdur. Xalqın əməksevərliyi nəticəsində həmin yerdə həyat üzə gülmüş, inkişaf etmiş bir ölkəyə çevrilmişdir.

Onlar işlətdikləri təkhecalı sözləri uqor-fin və türk xalqları kimi hallandırır və təsnif edirdilər.

Şumerlər özlərini “saqqıq” adlandırırdılar, bu da “qarabaşlılar” deməkdir.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.,-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.112-113.

Bu xalqın 3000 il bundan qabaq da yazı-oxu mədəniyyəti olmuşdur.

İtiuclu qarğı (qamış) ilə yümşaq gil lövhə üzərində nazik zolaqlar çəkir, yaxud işarələr qoyurdular - bunlar da ya bütöv bir sözü, ya da hecaları təmsil edirdi. “Cidd-cəhdli... ağıllı, dərrakəli irigözlü və iriburunlu xalqın”¹ bəşəriyyətə yadigar qoyub getdiyi mədəniyyət tarixi heç vaxt unudula bilməz.

Şumerlərin zadəgan ailələri dəfn mərasimləri zamanı özlərini çox təmkinli aparırdılar. Mərasimə ən yaxşı paltarlarını geyir, qiymətli daş-qaşlarını, qızıl-gümüş boyunbağı və qolbağlarını taxırdılar.

Sonralar çarlığın paytaxtı olan Akkad şəhəri o qədər şöhrətlənmişdi ki, şumerlərə akkadlar da deyirdilər. Şumer dövlətinin süqutundan sonra, onun dili də get-gedə arxaikləşirdi. Artıq bütün Yaxın Şərqdə diplomatik yazışmalar və beynəlxalq sənədləşdirmələr akkad dilində gedir, Hett çarları qonşu ölkələrlə müqavilələrini bu dilə bağlayırdılar.

Bununla belə, hettlər şumer dilini ciddi və məqsədyönlü öyrənirdilər. Hett-şumer lüğəti də tərtib edilmişdi. Şumer sözlərinin çoxu təkhecalı olduğundan, hər söz, hər bir işarə müəyyən məna, məzmun ifadə edirdi. Böyük mətləbləri qısa işarələrlə demək olurdu. Bir növ, stenografik yazı diliydi. Hett inzibati idarələrində bu yazı mədəniyyətindən geniş istifadə edilirdi.²

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.22.

² О.Р.Герни. Хетты, М., изд.“Наука”, 1987, стр.114.

Akkad çarı I Sarqon Kiş çarı fəxri adını aldıqdan sonra bütün Yaxın Şərqdə qüdrətli bir dövlət yaratmışdı. Onun vaxtında şumer dili orta əsr Avropasındakı və Qərbi Roma imperiyasındakı latın dili rolunu oynayırdı.

Şumerdə gil cədvəlləri silindrşəkilli möhürlə təsdiqlənirdi. Onu hər kəs vacib sənəd kimi özüylə gəzdirməliydi.

Şumer qadınları az doğurdular, uşaqları az olurdu. Camaat isə epidemiyalardan qırılır, azalırdı. Bunun əvəzində ölkəyə yadellilər, qullar gəlib dolurdular. Beləliklə, dövlət laxlayırdı. Bu vəziyyət e.ə. 2200-cü ilə qədər, şimalda yaşayan *quti* deyilən qəbilələrin aramsız hücumlarına və dövlətin süqutuna qədər davam etdi. Mənbələrə görə, *quti* qəbilələri üzdən insana oxşasalar da, danışanda it kimi hürürdülər.¹

Babilistan mədəniyyəti (e.ə. II minillik). Bibliya (Tövrat) mifologiyasında deyilir: Bişmiş kərpicdən tikilmiş Babil Qülləsinin tarixi İkiçayarası xalqlarının eyni dildə danışdıqları vaxta təsadüf edir.

“Tarixin atası” yunanlı Herodot dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılan 90 metrlik qülləni heyranlıqla seyr etmişdi. O, sonralar yazırdı ki, kvadrat meydançanın ortasında – 370 m²-lik ərazidə möhtəşəm qüllə ucaldılmışdır.

Yuxarıya qalxmaq üçün qüllənin divarlarına halqavarı pillələr dolanır. Arada nəfəs dərib dincəlmək üçün

¹ Додокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд. “Корвина”, 1979, стр.22.

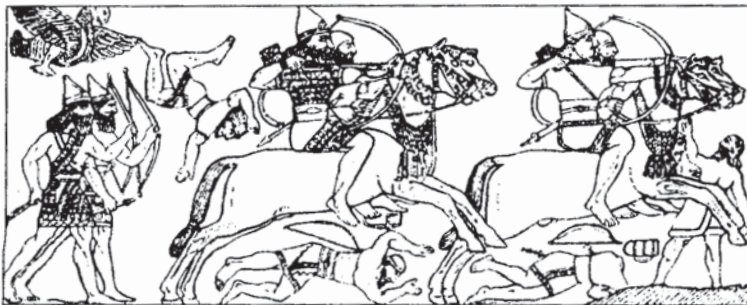
*Şumer zərgərlik
sənətinin incisi sayılan
qızıl dəbilqə*

*Babilistan hökmdarı Hammurapinin
gil lövhə üzərində əbədiləşdirdiyi
akkad mətnlərinin bir hissəsi*

Zinət əşyaları

Assuriya ordusu

ayrıca yer ayrılıb. Böyük, müqəddəs yer – axırınıc qül-
lədə yerləşir, orada iri taxt, üstünə döşəkçələr və qızıldan
masa qoyulmuşdur. Ancaq burada allahın büstü yox-
dur. Xaldey kahinlərinin dediklərinə görə, oraya ancaq
qadınlar daxil ola bilərlər ki, yerli qadınlardan birini
allah seçsinlər.

İkiçayarası xalqları Ayın, Günəşin, eləcə də yeddi göy
cismnin hərəkət yolunu yaxşı bilir, düzgün hesablayır və
dünyanın bu qanunauyğunluqlarına daim səcdə edirdilər.

Öküz, oxatan, oğlaq, balıq, əkizlər, xərçəng, şir, tərəzi
və əqrəb kimi səma bürclərinin adları hələ Mesopota-
miyada e.ə. V əsrdə məlum idi.¹

Bu xalqların hesabladıkları vaxt ölçüsü indi də qüv-
vədədir: indi də onların hesabladığı həftə – yeddi gündür.
Onların müqəddəs sayları var idi: 12, 60, 360. İndi də bizim
bir ilimiz 12 aydan, bir saatımız – 60 dəqiqədən, bütöv
ilimiz isə – yenə də 365 gün və bir neçə saniyədən ibarətdir.

Bütün bu hesablamaların hamısı şumerlərdən gəlirdi.
Babilistan dövləti Şumer dövlətinin varisiydi. Onlar bu
qənaətə gəlmişdilər ki, Yerdəki hadisələrin hamısı əv-
vəlcə göydə baş verir. Belə ki, bizim həyatımız ancaq
göydə olanların əks-sədası, təkrarıdır.

Şumer dövlətinin ictimai-siyasi quruluş kimi yaşama-
masına baxmayaraq, şumer gil yazı mədəniyyətinin, as-
tronomiyanın, cəbrin, tibbin, memarlığın və başqa sahə-
lərin öyrənilməsi, inkişafı Babilistanda yenə də davam
etdirilirdi.

¹ Эвелин Кленгели-Брандт. Древний Вавилон. Смоленск,
изд. “РУСИЧ”, 2001, стр.286.

Babillilər öz şəhərlərini “Yerin və Göyün göbəyi”, “allahın qapısı” adlandırırdılar.

Vaxtilə kiçik bir şəhərcik olan Babil, şumerlərin paytaxtı Urukun dağıdılmasından sonra güclü bir dövlətə çevrilmişdi.

Əhali Hammurapinin hökmranlığından razılığını onun şəninə söylədiyi mədhlərlə bildirirdi. Onu “düşmənlərini buynuzlarında qaldıran nəhəng camış”, “...Babilistanın şöhrətini əbədiləşdirən”, “ən mərhəmətli, rəhmli hakim”, “əbədi hökmdar bəhrəsi” və s. kimi tərifli ifadələrlə vəsf edirdilər. Hakimiyyətinin 13-cü ildönümündə ona heykəl ucaldılmış və postamentin üzərində “Hammurapi – bolluq deməkdir”, “Hammurapi – xalqın sərvətidir” sözləri həkk olunmuşdu.¹

Hammurapi bəşər tarixində ilk dəfə 2 metr hündürlüyündə bazalt dirəyə bərkidilmiş geniş lövhə üzərində 282 maddədən ibarət qanunlar məcəlləsi tərtib etmişdi. O, hər gün Babil qülləsindəki məbədlər kompleksinə gedir, allahlara dua oxuyurdu. “Qanunlar məcəlləsi”nin bir bəndində yazılmışdı: “O, böyük allahlara ibadət edir və onların itaətində durur”.

Hammurapinin “Qanunlar məcəlləsi”ndə deyilir: “...vacib bir məsələnin gedişində yalandan and içənə ölüm cəzası kəsilir; öz evindən oğurluq edən tutulduğu yerdəcə öldürülür; yanğın zamanı oğurluq edəni oradaca oda atırlar; ərinə başqa kişinin öyrətməsilə öldürən qadını payaya keçirib suya atırlar; bir ev, yaxud tikili uçanda, o evin sa-

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Жорвина”, 1979, стр.40.

hibi, yaxud oğlu həlak olarsa, həmin evi tikən bənnanın oğluna ölüm hökmü verilir; pis cərrahiyyə əməliyyatı aparan həkimin əli kəsilir; mübahisə əsnasında biri o birini təsadüfən öldürərsə, bir kiloqramın dördə biri qədər gümüş ödəməlidir, biri o birinə (söhbət azad insandan gedir) qəsdən sillə vurarsa, bir kiloqram gümüş ödəməlidir; nüfuzlu bir adama sillə vurarsa, camaatın gözü qabağında kürəyinə öküz gönündən ayrılmış 60 qamçı vurulmalıdır; oğlu atasını hansı əlilə vurmuşsa, o biləyi kəsilməlidir”. Uşaq oğrusuna da ölüm cəzası kəsilirdi və s.

Qul – ev heyvanı sayılırdı, sahibkar onun uşaqlarını saxlaya da, sata da bilərdi.¹

“Qanunlar”da əsgərlərin hüququ xüsusi müdafiə olunurdu. Hökmdarın onlara verdiyi evi, yeri, mal-qaranı zorla, yaxud satın almağa heç kəsin ixtiyarı yox idi. “Qanunlar”da yetimlərin, dul qadınların haqqı, hüququ müdafiə olunurdu.

Babilistanlılar əllərini göyə qaldırıb həmişə allaha yalvarır, ondan kömək diləyirdilər.

Yeni ili, yaz gələndə, bahar bayramı kimi qeyd edirdilər. Ulduzlardan xata-bala toxunmasın deyə, hökmdar öz taxt-tacını beş günlüyə adi adamların birinə verirdi ki, ölkənin başından qəza yan ötsün (Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestinin fabulasında olduğu kimi).

Sonra isə taxt-taca müvəqqəti otuzdurulmuş “padşahlı” bayram mərasimi qurtarmamış qətlə yetirirdilər ki,

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.41.

bütün ölkənin günahı onun tökülən qanı hesabına yu-
yulsun: şər qüvvələrdən xilas olsunlar.¹

Onların qənaətinə görə, dünyanın heç bir yerində ana-
lar heç vaxt günahsız uşaq doğmurlar. Yəni, bu dünyada
hamı günahkardır. Buna görə də qurbanlıqlar kəsilirdi.

Xalq Hammurapinin sərəncamlarını, göstərişlərini
eşidir və onları yerinə yetirirdi.

Babilistan mədəniyyətində, Misirdə olduğu kimi, dəfn
mərasimlərinə aid təsvirlər yox idi. Din, incəsənət və
ideologiya reallığa əsaslanırdı.

Əsasən, suya, səma cismlərinə sitayiş edirdilər. Monu-
mental sənət inkişaf etmişdi. Ucu şiş qüllələr, qızıl su-
yuna çəkilmiş qübbələr, arkalar, yüksək tavanlar o döv-
rün memarlığına aid idi.

Babil böyük, səslü-küylü Şərq şəhəriydi. Ətraf qəbilə-
lərin hücumlarından qorunmaq üçün ölkənin sərhədləri
boyu iri, qalın hasar çəkilmişdi. 24 böyük prospekti var
idi.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Babilistanda gil-
dən elə kamil kişi fiqurları yaradırdılar ki, tamaşaçı han-
sı tərəfdən baxsaydı, mütləq həmin heykəllərin baxışları
ilə qarşılaşmalıydı. Bunlar Misirdəki kiçik heykəllərdən
real cizgilərilə seçilirdilər.

Hammurapinin vaxtında Misirlə, hetlərlə və dün-
yanın başqa ölkələrilə iqtisadi, mədəni əlaqələr yaradıl-
mışdı.² Bu müqavilələrin leytmotivi “qarşılıqlı qardaşlıq
münasibətləri” adlanırdı.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”,
1979, стр.43.

² О.Р.Герни. Хетты, М., изд.“Наука”, 1987, стр.71.

Qədim azərbaycanlılar da İkiçayarası xalqları ilə mədəni əlaqələr saxlamış, iqtisadiyyatını daim möhkəmləndirmişlər. “E.ə. III minilliyin son rübündə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi (Urmiya gölündən qərbdə və cənubda yerləşən vilayətlər) əhalisi ilə birlikdə Şumer-Akkad yazılı mənbələri orbitinə düşürdü.”¹

Kulturoloqlar qeyd edirlər ki, yerli əhali Bibliyada (Tövratda) adları çəkilən Babilistan və Assuriya xərəbələri içindən keçib gedən səyyahlara üstündə naxışları olan kərpic parçalarını hədiyyə edirdilər, səyyahlar isə buna əhəmiyyətsiz baxırdılar.

Tədqiqatçılardan biri yazır: “Avropa alimlərinin özlərinin indiyə qədər “cahil” saydıqları müsəlman aləmindən çox-çox geri qaldıqları bir daha aydın olur. Mənim heç bir şübhəm yoxdur ki, Quranda xatırlanan “üstü yazılı kərpiclər” Mesopotamiyanın hər yerində rast gəldiyimiz saysız-hesabsız üstü yazılı kərpiclərə aiddir. Bu kərpiclərin mənşəyini izah edən Məhəmməd Peyğəmbər də bilirdi ki, onların üstü yazılarla örtülmüşdü.”²

Mütəxəssislərin məlumatına görə, babilistanlılar riyazi hesablamaları mükəmməl öyrəndikdən və uzun illərin təcrübəsindən sonra Günəşin, Ayın, planetlərin hərəkət cədvəlini düzgün müəyyənləşdirmiş, əslində, “Astronomiyanın atası” olmuşlar. Yaşadıqları ölkənin iqlimini əvvəlcədən asanlıqla müəyyən edə bilmişlər.

Onlar coğrafiyanı yaxşı öyrəndikləri üçün Qara dənizi

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.1, B., “Elm”, 1998, səh.121.

² Эдвард Клера. Они писали на глине, М., изд.“Наука”, 1984, стр.26.

zə və Xəzər dənizinə qədər gəlib çıxmışlar. Yer kürəsinin - yastı, göyün - künbəzşəkilli olduğunu söyləmişlər.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, Babilistanda qanunlara düzgün riayət edilmədiyindən, ölkədə dələduzluq artmış və qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Valideynlər dolanısq xatirinə uşaqlarını satmalı olurdular. Hələ belə bir atalar sözü də yaranmışdı: “Güclü adamlar öz əlinin əməyilə, zəiflər isə uşaqlarının hesabına yaşayırlar”.

Daxili vəziyyət və ətraf dövlətlərin qərəzli münasibətləri, ardı-arası kəsilməyən qəfil hücumlar, nəhayət, Babilistan kimi bir dövləti zəiflədir. Babilistanlılar farslarla müharibədə məğlub olur. Farslar “Qanun məcəlləsi” külliyyatını öz ölkələrinə aparır və gil lövhə üzərindəki 282 maddədən 15-ni qazıyıb tökürlər.¹

İkiçayarası dövlətlərinin tarixi səhnəsində Assuriya dövləti görünməyə başlayır və özündən əvvəlki Şumer, Akkad, Babilistan mədəniyyətlərinin, dini sərvətlərinin və sənət örnəklərinin varisi kimi onları təmsil edir.

Assuriya mədəniyyəti (e.ə. VII minillik). Ölkənin adı əvvəllər Aşşur olub, sonralar yunanlar Assuriya adlandırmış, tarixi mənbələrə də bu şəkildə düşmüşdür. Ölkənin çarı Aşşurbanipal (e. ə. 669-633-cü illər) paytaxt şəhəri Nineviyanın² əsasını qoymuş, o vaxtkı dünyanın ən zəngin kitabxanasını yaratmış – gil lövhələr üzərində yazılmış əsərlərin (daş kitabələrin) orijinallarını və surətlərini bir yerə toplamışdır.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.41.

² 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”ndə: Nineviya - “Neynəva” kimi verilir: c.1, B., 1998, səh.224.

Qədim Sparta dövlətinin başçısı Likurq Homerin əsərlərini toplayıb avropalılara yadigar qoyduğu kimi,¹ Aşşurbanipal da Gilqameş haqqında eposun bütün mətnini bir yerə cəmləmişdi. Onun böyük kitabxanasında 30 min gil lövhə (cədvəl) var idi ki, bu da yalnız 1849-1854-cü illərdə Nineviya şəhərində tapılmışdır. Aşşurbanipalın topladığı gil yazı cədvəllərindən ibarət şəxsi kolleksiyasını tədqiqatçılardan biri "...qədim Şərqin tam sistemləşdirilmiş ilk kitabxanası" kimi qiymətləndirir və hazırda həmin daş kitabələrin Britaniya muzeyində saxlandığını göstərir.

Aşşurbanipal zəmanəsinin çox gözuaçıq və savadlı adamlarından idi, bununla belə, hakimiyyəti illərində işğalçılıqla məşğul olmuşdur. Onun gil üzərində çəkdiyi rəsmlər içərisində dövlətin qüdrətini, qələbələrini əks etdirən döyüş səhnələri, eybəcər insan surətləri, bərəlmış gözləri olan öküz şəkilləri tapılmışdır (hər öküzün də ayağında beş barmağı vardır). Onun sarayının divar rəsmlərində əsirlərə verilən əzab-əziyyətlərin, işgəncələrin təsviri qalmışdır. Bu dövrün rəsmlərində şir, dəvə, at şəkilləri daha xarakterik idi ("Can verən şir" rəsmi xüsusilə məşhurdur).

Aşşurbanipal bütün qəddarlıqları ilə yanaşı, mühəndis qurğuları tikdirir, sarayların tərtibatını verir, kompleks tikililər ucaldırdı. Ölkədə ilk dəfə 3000 kilometr uzunluğu və 15 metr eni olan su kəməri çəkdiymişdir...²

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, М., "Правда", 1990, стр.95.

² Культурология. М., "Юнити-Дана", 2000, стр.33.

Assuriya militarist dövlət idi. İqtisadiyyatın əsaslarını patriarxal ailə təşkil edirdi. Uşaqlar qul kimi əmlak siyahısına salınır, qadınlar satılır və alınır, əri öləndən sonra qadın ərinin qardaşının, atasının, oğlunun ixtiyarına keçirdi.

Qadın o vaxt “dul” sayılırdı ki, ailədə 10 yaşına çatmış oğlan uşağı olmasın. Ölkədə qul daim çatışmırdı, ona görə də hərbi yürüşlər zamanı, başqa xalqları əsir edib qul kimi işlədirdilər. Tarixçilər yazırlar ki, dünya tarixində bunun analoqunu tapmaq mümkün deyildi. Qalib gələn sərkərdə əsir aldığı adamların həm biləyini kəsməli, həm də əsirlərin sayını təqdim etməli idi. Bu, onun hünəri sayılırdı...

Assuriya çarlarından biri fəxrlə yazırdı ki, tabe olmayan əsirlərin dərisini diri-diri soydurub, iqamətgahının qapısından asdırmışdır.

Başqa biri qürurla deyirdi ki, mən 3 min əsiri diri-diri yandırmışam. Digəri isə – mən kəsilmiş başlardan ehramlar ucaltmışam, – deyə qürrələnirdi. Başqa bir gil lövhə üzərində oxuyuruq: mən əsirlərin dillərini boğazından qarmağa keçirdib, kəndirlə ayaqlarına bağlatdırmışam ki, addım atan kimi, dilləri bütövlükdə qopub düşsün.

Aşşurbanipalın “qəhrəmanlığı” heç də o biri çarlardan geri qalmırdı: “...mən düşmən döyüşçülərini nizə yağışına tutdum və onların bədənlərini dəlik-deşik edib xəlbirə döndərdim. ...Mən onların başını qoyun başı kimi kəsdim. Mən onlardakı ən qiymətli həyat mənəbəyini kəndir kimi kəsib atdım. Mənim tökdüyüm bu qanlar güclü sel kimi axırdı, qoşduğum atlar bu selin içindən sanki seli yara-yara keçirdilər. İkitəkərli cəng arabamın

təkərləri qan içində “yuyunub təmizlənirdi”. Düşmənlər döyüşçülərinin meyitləri ot kimi çöllərə sərilmişdir. Onların əllərini özüm kəsdim...

...Salamat qalan əhalini özüm əzişdirdim. Onların bədənələrinin doğranmış tikələlərini itlərə, donuzlara, canavarlara, quzğunlara, göyde quşlara, dənizlərdəki balıqlara yem elədim...”

“Ərəbistan padşahı Uaite... əlimə düşmüşdü. Əlimi göyə qaldırıb (düşmənimə qalib gəlmək üçün bu mənim adətimdi) Aşşur və Ninlil allahlarının əmrilə öz əyriburun bıçağımla onun üzünü zolaq-zolaq doğradım, əmr etdim ki, ağzına yüyən keçirsinlər, iti bağlayan qayısla sarıtdırdım və onu Nineviyanın mərkəzində, şərq tərəfdəki “Xalqların yürüş qarısı”nda qəfəsdə saxladım”.¹

Assuriyalıların hərbi peşəkarlığı, həqiqətən, böyük idi. Onlar, lazım gələndə, operativ surətdə hərbi yollar çəkir, körpülər salır, düşməne qəfil zərbələr endirmək üçün hərbi hiylələr işlədir, gözlənilməz manevrlər edirdilər.

Əsirlər üçün ətrafına hasar çəkilmiş düşərgələr düzəldir, qalalar tikir, qoşun dəstələrinin maneəsiz hərbi yürüşləri üçün yollarda təmir işləri aparırdılar. Min kilometrlik məsafələrə belə lazım olan məlumatları gecə yarısı od işarələrlə çatdırırdılar. Naməlum yerlərdə irəliləmək üçün onların həmişə kəşfiyyatçısı, casusları olurdu və s.²

Assuriya diktatoru özü haqqında deyirdi: “Mən, Aşşurbanipal Kainatın hökmdarıyam, Assuriyanın çarıyam,

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, “Корвина”, 1978, стр.107.

² Yənə orada, səh.111.

tanrı Aşşur və ilahə Ninlil mənə müstəsna hakimiyyət veriblər”.¹

Başqa xalqlar Assuriya ölkəsini – “aslan yatağı”, ölkənin paytaxtı Nineviyanı isə – “qanlı şəhər” adlandırırdılar. Aşşurbanipalın sağlığında Elamdan tutmuş Misirə, Babilistandan Urartuya qədər heç kəs onun əleyhinə çıxıb bilməzdi, əks halda, mütləq cəzasını almalıydı. Lakin onun ölümündən sonra Assuriya həmişəlik yıxıldı və Midiya fəthləri Nineviya şəhərini yerlə-yeksan etdilər.²

Ən vəhşi, yaxud quduzlaşmış bir heyvan belə öz həmcinsinə, həmçinin şikarı olan başqa heyvanlara bu divanı tutmazdı və belə “zövq” ala bilməzdi. Çünki heyvanlar instinktlə hərəkət edir – güclü gücsüzə qalib gəlir; əlində nə varsa alır və çıxıb gedir (*Yəqin ki, bu – heç vaxt instinktin insan şüuruna və zəkasına qarşı qoyulması kimi düşünülməyəcək*).

Diktatorun həm instinkti, həm də şüuru hakimdir. Düşmən saydığı “şikarını” bütün imkanlardan məhrum edir, məhv etməmiş əl çəkmir. Bəzən düşməninin bütün nəslini bu qisasçılıqla yoxa çıxarır.

İnstinktdə xəyanət yoxdur; cinayət varsa, kortəbiidir, qeyri-şüuridir. Diktatorun şüuru başqadır: qədim Çin imperatoru Tsinqi Şixuandi Çin səddinin çəkilişi zamanı insanları diri-diri divarlara hördürür, alimləri xəndəklərə basdırır; Neron qədim Roma şəhərini yandırır, böyük

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, “Корвина”, 1978, стр.108.

² Yənə orada.

bir filosofu və şəxsi müəllimini məcbur edir ki, venasını kəsib özünü öldürsün; Napoleon min beş yüz türk əsgərini diri-diri dənizə doldurub sulara qərq edir; Lenin Solovki adasında ilk ölüm düşərgəsi yaradır; Hitler milyondan artıq yəhudini qaz peçlərində boğdurur; İspaniyanın inkvizisiya tonqallarında 30 min qadın yandırılır və s.

Məşhur dramaturq Artur Miller “Saylem cadugərləri” pyesində belə inkvizisiya dəhşətlərini göstərməklə, cəmiyyəti ümumi qorxu və vahimədə saxlayan mədəniyyət cəlladlarının mənəvi pozğunluqlarını ifşa etmişdir.¹

Aşşurbanipal törətdiyi ağlasığmaz fəlakətlərlə yanaşı, Mesopotamiya xalqlarının mədəni irsini toplamış və tarixdə də bu cür qalmaq istəmişdir. Lakin tarix diktatorların həyatını və əməllərini heç vaxt birmənalı qəbul etmir.

¹ Вах: Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., изд. “Эксмо”, 2003, стр.146.

QƏDİM MİSİR MƏDƏNİYYƏTİ

*Sütun abidə üzərində
həkk olunmuş qədim Misir
heroqlifləri*

*Cizə şəhərində fironların IV xanədanı
zamanı tikilmiş ehramlar:
Xeopsa (ortada), Xefrenə və Mikerinə
(kənardan görünüşü)*

Misir. İsgəndəriyyə şəhərindən bir mənzərə

“Hər xalq öz ictimai tarixinin gözəl səhifələri ilə, insan mədəniyyətinin xəzinəsinə bəxş etdiyi incilər, yetirdiyi böyük şəxsiyyətlər və dühalarla daimi olaraq fəxr edir”.

Səməd Vurğun

● *Qədim yunan tarixçisi Herodot ən savadlı adamları Misirdə gördüyünü deyir.*

● *Kulturoloqlar məlumat verirlər ki, “Xeops” ehramı iyirmi ilə tikilib, onun inşasına hərəsi iki-üç ton olan iki milyon üç yüz min daş işlənib.*

● *Misirdə ilk dəfə (e. ə. təqribən 1419-1400-cü illərdə) təkallahlıq elan olunub.*

“**M**isir qədimdən möcüzələr ölkəsi sayılıb. Dövrümüzə qədər də o, beləcə qalır”.¹

Hegel bu “mücüzəni” Misirdə nəzəri cəlb edən yarıheyvan və yarıinsan cildində, əksər hallarda isə qadın şəklində olan sfinkslərdə görürdü. O deyirdi ki, ümumilikdə, əjdaha, kentavr, titanlar həmişə Şərqi yada səlir. Amma Sfinkslər daha dərin mənə daşıyır. Onlara, əslində, misirli ruhunun rəmzi kimi baxmaq olar.²

Qədim Misir – Nil çayının aşağı axarında yerləşən, dünyanın ən qədim şimal-şərqi Afrika ölkəsidir. Burada Nil çayı yazda quruyur, yayda daşır. Üç ay quraqlıq

¹ Ф.Гегель. Эстетика, в 4-х томах, т. IV, М., изд.“Искусство”, 1973, стр.295-296.

² Yenə orada, səh.115.

olur, üç ay isə leysan yağışları yağır. Misirin quru iqlim şəraiti abidələri eroziyaya uğramaqdan qoruyur.

Elmi mənbələr xəbər verir ki, misirlilərin ən qədim əcdadları, eləcə də şimali Afrikanın əhalisi tarixə qədərki dövrdə buraya Midiya dağlarından köçmüşlər və Qafqaz irqinə mənsubdurlar.¹

Misirlilərin qədim yazı mədəniyyəti olmuşdur. Bu yazı mədəniyyətinin tarixi e.ə. 3-cü minilliyə gedib çıxır. Qədim Misirdə cəbr, astronomiya, yerölçmə, musiqi, tibb elmləri çox inkişaf etmişdi. Herodot yazır ki, ən savadlı adamları mən burada gördüm. Yunan filosofları Fales, Demokrit, Pifaqor və başqa görkəmli şəxsiyyətlər Misirdə elm öyrənib Yunanıstana qayıtmışdılar.

Qədim şumerlərdə olduğu kimi, misirlilərdə də piktografik (oyma) yazılar-möhürlər olmuş, onlardakı işarələr və rəsmlər (dilləri bir-birindən ayrı olsa da) bəzən oxşar sözlər ifadə etmişdir. Misirin ilk yazılı salnamələri daş üzərində və papirus kağızlarında bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Misir dünyaya hakimlik iddiasında olan böyük imperiya idi.

Misirlilər, dünyada ilk dəfə olaraq, insanın ölümünü qeyri-normal sayaraq, ona etiraz etmişlər. Bir məqsədləri olmuşdur: əbədi həyatı necə təmin etmək!

Ehramlar, dəbdəbəli sərdabələr, türbələr ucaltmışlar ki, heç olmasa, axirət dünyasında əbədi yaşaya bilsinlər.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.159.

Misirlilər güman edirdilər ki, insanın ruhu o zaman yaşayır ki, onun qayıdan yeri, yəni evi olsun. Xarab oluması üçün meytləri balzamlayır, mumiyalayırıdılar.

Ehramlar fironların əmrilə tikilirdi. Bu ağır inşaat işinin əsl qoruyucuları uzunmüddətli tikinti işinə göndərilən adamlar olurdu.

Xeops adlı fironun şərəfinə tikilən ən möhtəşəm ehram e. ə. 2600-cü ildə 20 il müddətinə başa gəlmişdir. Sonrakı hesablamalara görə, bu tikintiyə təxminən 2 milyon 300 min daş blok və pılətə sərf olunmuşdur.

Buraya 60 milyon sentner daş gətirilmişdir, yəni 600 min vaqon! Daşların gətirilməsindən daha çox, onun yonulub yerinə qoyulması çətinlik törədirdi. Çünki o zaman bərk polad, tunc alətlər yox idi. Yalnız misdən istifadə edilirdi ki, o da tezliklə sıradan çıxırdı.¹

Herodot yazır ki, Ramzesin varisi Xeops ölkəni bəlalər girdabına salmışdır. O, əvvəlcə bütün ibadətgahların bağlanması əmr verib, qurban kəsilməsinə qadağa qoymuş, sonra misirlilərin hamısını onun özünə işləməyə məcbur etmişdir...”²

“Bu işi üç aydan bir dəyişdirilən yüz min adam aramsız olaraq yerinə yetirmişdir”.³

Axirət dünyasındakı həyat gücünü – “ka”-nı qazanmaq əbədiyyət hesab olunurdu. Və ehramların tikilərində iştirak etmək dini borc sayılırdı.

¹ Додокош Варга. Древний Восток. Будапешт, изд. “Корвина”, 1979, стр.54-55.

² Herodot. Tarix, B., “Azərnəşr”, 1998, səh.138 (tərc. edəni P.Xəlilov).

³ Yənə orada.

E.ə. III-II minilliklərdə ehramlar və türbələr daşdan tikilirdi. Onlar elə hörülmüşdür ki, hələ indiyədək o daşların arasından bir sancaq belə keçirmək mümkün olmamışdır.

Misir ehramları arasında ən qədimi firon Coseranın şərafinə e.ə. 5-ci minillikdə tikilmişdir. Qədim Misir ehramları dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılırdı. Lakin bu inşaat işləri həddən artıq xərc apardığından, e.ə. II minillikdə ehramlar kərpicdən tikilməyə başladı və həcmi kiçildildi. Beləliklə, ehramların tikintisi I minilliyin əvvəlində dayandırıldı.

Qədim misirlilərin öz fironlarından qorxmalarına və onları ilahiləşdirmələrinə baxmayaraq, Misir tarixinin bütün dövrlərində bu məqbərələr oğurlanmış, talan edilmişdir.

O dövrdə Misirdə çoxallahlıq hökm sürürdü, hər şəhərdə onlardan bir neçəsi ola bilərdi. Baş allah – Günəş – Ra sayılırdı. O, Allahların çarı, atası idi. Əsas allahlardan biri Osiris – Axirət allahı idi. Vacib allahlardan biri də – Osirisin arvadı İside sayılırdı. O, analıq və bolluq ilahəsi idi. Ay – allahı, eyni zamanda, yazı ilahıydı. Düzlük və nizam-intizam allahı – Maat hesab olunurdu.¹

Bu qədər çoxallahlıq Misir kimi güclü bir dövlətin geniş ərazisinə səpələnmiş qəbilələri öz tabeliyində saxlamasına maneçilik törədirdi. Ona görə də, tarixdə ilk dəfə olaraq, firon Amenhotep IV (e.ə. təqqr.1419-1400) islahatçı din xadimi kimi təkallahlıq ideyasını ortaya at-

¹ Культураология. М., изд. “Юнити-Дана”, 2000, стр.23-24.

dı və tək allaha ibadət etməyi dövlət səviyyəsində həyata keçirdi. Kahinlərin “Ra-nın bədəni” kimi mənalandırıldıqları Günəşin diskini Aton allahı elan etdi. Paytaxt şəhərinin adını dəyişib Axetaton adlandırdı, öz adının isə Exnaton (“Atonun şəfəqi”) çağrılmasını tələb etdi. Məşhur kahinlərin var-dövlətini əlindən alıb, nüfuzdan saldı, tikdirdikləri türbələri dağıtdırdı, yeni qanun-qayda qoydu. Lakin bu, çox sürmədi, əvvəlki qaragüruh onu yıxıb, mövqelərini yenidən bərqərar etdi.

Yeni islahatlar apardığı üçün Exnaton təkcə öz gücünə və dünyagörüşünə yox, həm də xanımı Nefertitiyə borclu ydu.

Nefertiti – qədim misir dilində: “Gözəllik düzümü” deməkdir. Onun qeyri-adi gözəlliyi, naz-qəmzəsi, iti ağılı, zəkası və özünəməxsus xarakteri müasirlərinə güclü təsir bağışlayırdı. Nefertitinin yüksək zövqü, təsviri sənətdən tələb etdiyi üslub yenilikləri xüsusilə dövlətin yeni paytaxtında özünü daha aydın göstərirdi.

Daxili aləmin incəlikləri, insan həyəcanlarının və izzətlərinin drammatizmi onun görmək istədiyi xarakterik cəhətlərdən idi. Nefertitin və Exnatonun zərif heykəl portretləri heykəltəraş Tutmesom tərəfindən e.ə. XIV əsrdə yaradılarsa da, yalnız 1912-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır.¹

Misirdə sərdabələrin qabağında Sfinkslər qoyulurdu ki, onlar – Misir dövlətinin möhtəşəm gücünü özündə təcəssüm etdirirdi. Sfinksləri “Edip konsepsiyası” kon-

¹ В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.171.

tekstində və Ekkermanın gündəliyindəki fikirlər əsasında izah edən alman filosofu E.Fromm onlardakı dərk olunmazlığın sirrini qədim Misirdəki matriarxat sistemi ilə əlaqələndirir və yazır:

“Əgər Sfinksin dilindəki rəmzləri adi dilə çevirsək, o belə səslənər:

“...kim desə ki, qarşısına çıxan ən çətin sualların əsas cavabını insan verməlidir – elə o, həmin İNSANIN özüdür. O, bəşəriyyəti xilas edə bilər”. Fikrini təsdiqləmək üçün müəllif faciədən Edipin qızlarının tərbiyəsilə bağlı Misirdəki matriarxat dövrünü misal gətirir:

***Bu nədir! Görünür, misirlilərdən
əxlaq qaydasını öyrənibdilər...¹
(sətri tərcümə)***

E.ə. I minillikdə Misirdə “Həyat evi” adlı ali təhsil ocağı açılmışdır. Dərsliklər və müalicə üçün vəsaitlər buraxılırdı.

XVI əsrin görkəmli italyan şairi və filosofu Cordano Bruno qədim misirlilərin mədəniyyətini xüsusi qiymətləndirir və qeyd edirdi ki, misirlilər yunanların, romalıların və yəhudilərin müəllimi olmuşlar.²

Araşdırmaların nəticəsi belədir ki, qədimdə şimali və şərqə Afrika qəbilələrinin get-gedə qaynayıb-qarışmasından Misir xalqı əmələ gəlmişdir. Ən qədim qalları (kelt-

¹ Э.Фромм. Душа человека. М., изд.“Республика”, 1992, стр.274.

² В.И.Авдиев. История Древнего Востока, М., изд.“Высшая школа”, 1970, стр.115.

lərin), somalilərin və misirlilərin dillərindəki sözlərin yaxınlığı, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan kəllə sümükləri və onların ölçüləri, qəbirüstü naxışların bir-birinə bənzəyişləri bu fikri təsdiq edir. Buna görə də Misir xalqının mənşəyini, dilini və mədəniyyətini Asiya-samı mənşəyinə bağlamaq cəhdləri, yaxud Misir mədəniyyət tarixinin Asiya mənşəli ari irqinə mənsubiyyətindən bəhs etmək də, mütəxəssislərin fikrincə, elmi məntiqə ziddir.¹

Misirlilər ən qədim arxaik məişətlərilə, mədəniyyətlərilə və dini görüşlərilə uzun əsrlər boyu Nil çayı sahillərində yaşamış, asiyalılardan isə ikitəkərli müharibə arabasını, oraqburun qılıncı və musiqi aləti liranı gətirmüşlər.²

Herodot yazır ki, məbədlərdə arvadlarla əlaqəyə girmək və qadınla əlaqədən sonra dəstəmaz almayınca məbədə daxil olmamaq adətini ilk dəfə misirlilər dəb salmışlar.

Misirlilər dini mərasimlərə xüsusi riayət edirdilər. Burada istər ev heyvanları, istərsə də vəhşi heyvanların hamısı müqəddəs sayılır. Pişik öləndə ev sakinlərinin hamısı qaşlarını, it öləndə isə bədənlərinin tükünü tamam təmizləyir və saçlarını qırxdırırlar.

Plutarx bunun səbəbini belə izah edir: misirlilər pişiyə, yaxud öküzə sitayiş etmirdilər; lakin onlarda təcəssüm olunan ali keyfiyyətlərə: öküzün – dözümlü və yararlı ol-

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, М., изд.“Высшая школа”, 1970, стр.137.

² Yənə orada, səh.227.

masına, pişiyin isə cəldliyinə... yəni, səbirsizliyinə görə ehtiram göstərirdilər. Onlar bunu *azadlıq* kimi mənalandırır və bu azadlığı sevdikləri üçün, bütün ilahi keyfiyyətlərdən üstün tuturdular.¹

Misirlilər canavarların, ayıların, timsahların, itlərin və pişiklərin bədənlərini balzamlayıb müqəddəs yerlərdə dəfn edir və onlara yas saxlayırdılar.²

Misirlilər balığı qismən gün altında qaxac edilmiş, qismən də duza qoyulmuş halda yeyirdilər. Duza qoyulmuş ördək və başqa xırda quşlarla qidalanırdılar.

Gənclər qocalarla üz-üzə gələndə (ellin adəti üzrə) onlara yol verir, yaxud qocalar yaxınlaşanda oturduqları yerdən ayağa qalxırlar. Başqa bir Misir adəti isə, əksinə, ellin tayfalarının adətinə oxşamır. Misirlilər küçədə sözlə salamlamaq əvəzinə, salam əlaməti olaraq əllərini dizlərinə qədər sallayırlar.

Hər bir həkim bir neçə xəstəliyi deyil, ancaq müəyyən bir xəstəliyi müalicə edir və bütün Misir ölkəsi həkimlə dolu idi, belə ki, göz xəstəlikləri, diş xəstəlikləri, baş xəstəlikləri, qarın və daxili xəstəliklər üzrə həkimlər vardır; misirlilər ellinlərdə olduğu kimi, yalnız bir qadınla evləndilər.

Herodot bunlardan savayı, varlı və kasıb adamların, kübar qadınların, timsah tutan adamların mumiyalanması mərasimlərindən də ətraflı danışır.³

¹ Вах: Мишель Монтень. Опыты. М., изд. "Наука", 1979, стр.378-379.

² Yenə orada, səh.379.

³ Herodot. Tarix. B., "Azərənəşr", 1998, səh.121-123.

Keme sözü – onların dilində qara deməkdir. Misirlilər öz ölkələrini Qara adlandırırlar.

Səhraya – qırmızı torpaq, Dənizə – böyük yaşıllıq deyirlər. İnsan – onların dilində – misirli mənasındadır. Şərq – Allahların vətəni, Allah sözü – yazıdır, məktubdur. Çarın qulluqçusu – fironun dostu sayılır.

Keme əhli belə düşünürdü ki, insan ürəylə fikirləşir.

Hirsli adama – yuxarı Misirdən olan bəbir deyirdilər. Misirlilər ulduzları – ölülərin ruhu hesab edirdilər. Nil çayı daşanda deyirdilər: əkin yeri gizləndi. Su çəkildə: əkin yeri göründü, deyib işə başlayırdılar.

Nil çayı həmişə ən parlaq ulduz olan Sirius görünəndə daşardı. Bu ana qədər iki ay müddətində o, göydə görünməzdi.

Buğda – qızıl, gümüş dəyərində olan qiymətli məhsul sayılırdı. Varlılar buğdanı anbarlara yığıb saxlayar, aclıq vaxtı baha qiymətə satardılar.¹

E.ə. III minilliyin əvvəlində qədim Misirdə yazı üçün papirus kağızı kəşf edildi və bütün Aralıq dənizi ölkələrinə yayıldı. E.ə. VI yüzillikdə misirlilər farslar tərəfindən məğlub edildilər, Misir dövləti müstəqilliyini itirdi. E.ə. 332-ci ildə isə Makedoniyalı İskəndər Misiri tutdu və orada ellin adət-ənənəsini yaymağa başladı, İskəndəriyyə şəhərini saldırdı. Buraya məşhur alimlər, memarlar, yazıçılar, şairlər gəlib, işləməyə başladılar.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд. "Корвина", 1979, стр.80.

Faros adasında ucaldılmış İskəndəriyyə mayakı (hündürlüyü 120 m) – dünyanın yeddi möcüzəsindən biriydi.

Makedoniyalı İskəndər istəyirdi ki, misirlilər onu ölkələrini farsların tabeliyindən xilas edən bir qüvvə kimi tanınsınlar. Məhz buna görə də xalqın ənənəsinə, inanclarına xüsusi hörmətlə yanaşırdı. Bu məqsədlə də Memfiş məbədi kahinlərinin onun əyninə fironun dini ibadət libasını geydirməsinə razılıq vermişdi. Bəlkə də, bu yolla, köhnə adət-ənənəyə uyğun şəkildə, onun başına tacqoyma niyyəti güdürdülər.

Beləliklə, bəşər tarixində yeni bir era başlanırdı.¹

¹ Александр Кравчук. Закат Птолемея. М., изд. “Наука”, 1973, стр.9.

QƏDİM HİND MƏDƏNİYYƏTİ

*Ağac allahı. Mitirni.
Hindistan.
E.ə. I-III əsrlər.*

Buddanın heykəli.

*Aşoka dövrü müstəqil
Hindistanın rəmzi.*

“İslam dini Hindistanı ayıltı”.

Cəvahirəl Nehru

● *Qədim hind astronomları yerin şərqəkilli olduğunu və öz oxu ətrafında fırlandığını bilirdilər. Hind alimləri bu günə qədər istifadə edilən “10” saylı sistem tətbiq etmişdilər.*

● *E.ə. I minilliyin ortalarında Hindistanda ədəbiyyatın epik növü inkişaf etmiş, eposlar, poemalar yaradılmışdır.*

● *Aşoka adlı hökmdar (e.ə. 268-232) ilk dəfə Hindistanı dövlət halında birləşdirmişdir.*

● *Bütün Hindistan silklərə (“kastalar”) bölünmüşdür.*

● *Sonuncu hindli vətəninə qayıdana qədər (1880-ci il) Bakıda Atəşgah öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.*

● *Budda: “Həyat – izzirəbdir” – demişdir.*

Kulturoloqlar bəşəriyyətin qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi Hindistanı Avropada İtaliya ilə müqayisə edir, dağlar və dənizlə əhatə olunan bu coğrafi şəraitə üstünlük verir, geniş yaradıcılıq imkanlarını xüsusi qeyd edirlər.¹

¹ Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.99.

Məlumdur ki, X.Kolumb Hindistana yol açarkən, əvvəlcə, dünyanın başqa bir ərazisini kəşf etmişdir. O vaxt avropalılar hind mədəniyyətinə durğunluq dövrü keçirən, qədim yunan – Roma mədəniyyətlərinin qalığı kimi seyrçi nəzərlə baxırdılarsa, qədim Hindistanın əsl mədəniyyətilə tanışlıqdan sonra heyrətlərini gizlədə bilməmişlər.

Bu baxımdan, məşhur ingilis yazıçısı R.Kiplinqin Asiya qarışıq “Qərb – Qərbdir, Şərq – Şərq. Onlar bir yerdə yaşaya bilməzlər”¹ deməsi siyasi-fəlsəfi proqnoz kimi ola bilsin ki, müəyyən ictimai quruluşun, yaxud siyasi-iqtisadi dayaqlara söykənən təbəqələrin maraqlarını təmsil etsin, ancaq mədəniyyətlərin özünəməxsusluğu onları bir-birindən təcrid etmir, əksinə, bir-birinə yaxınlaşdırır və bir-birini tamamlayır; bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz töhfə kimi qiymətləndirilir.

Mədəniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərinə gəldikdə, buna mühafizəkarlıq kimi yox, mənəviyyatın ənənələr üzərində inkişafı kimi, milli dünyagörüşün reallıq forması kimi baxmaq və qəbul etmək lazımdır.

Qərb və Şərq (həm də Asiya) xalqlarının bir-birlərinə qarşı qoyulması fikri, bəlkə də, qədim dünyanın görkəmli mütəfəkkiri Aristoteldən gəlmədir. Hətta o, bu fikirdəydi ki, xalqlar arasındakı fərqləri təbiət özü yaratmışdır.²

¹ Вах: В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.195.

² И.Г.Дройзен. История эллинизма. т.I, М., “Эксмо”, 2003, с.87.

Plutarx belə yazır: “Makedoniyalı İskəndər Asiyaya hərbi yürüzlərə başlayanda, Aristotel ona məsləhət görmüşdü ki, makedoniyalılara və yunanlara münasibətdə özünü zadəganların seçilmiş nümayəndəsi, başçı kimi apar, özünə yaxın və dost kimi qayğılarına qal, barbarlara (başqa xalqlara) heyvan kimi bax, onları atların ayaqları altında ot kimi əzib keç.”¹

Aristotelə birinci etiraz edən Makedoniyalı İskəndərin özü (tələbəsi) olmuşdur. Deyilənə qulaq assaydı, yəqin ki, onun çarlığı vaxtında ölkə müharibələrdən əs-kik olmaz, qaçxaqaç düşər, gizli üsyanlara şərait yaranardı və s.²

Görkəmli rus alimi A.F.Losev qədim yunan filosofunun fikrini belə izah edir: Aristotelin fikrincə, o adamı qul saymaq olar ki, o, təbiətən anadan qul doğulub, həmçinin azad insan o kəs deyil ki, azadlıqdan tam istifadə edir və heç bir kəsə qulluq etmir; o da təbiətən azad doğulmalıdır.

Aristotelə görə, qul kimi satılan adamın özü belə təbiətən azad doğulubsa, qul deyil, azad insandır, yaxud, əksinə.³

¹ Плутарх. Социнения. М., “Художественная литература”, 1983, 416 с.

² Yənə orada.

³ История философии и вопросы культуры, М., изд. “Наука”, 1975, стр.47-48.

Böyük filosof insan təbiətini əsas götürürdü. Yəni, insan anadan nə cür doğulubsa (qul, yaxud azad), o təbiətlə də yaşayır.

Antik dövrün filosofu Asiya və Şərq xalqlarının qul təbiətliliyini misal gətirir və göstərirdi ki, Makedoniyalı İskəndərin tutduğu ölkələrdə yeni şəhərsalma, səddçəkmə, gəmiqayırma və s. işlərdə onlar qul kimi tabe idilər.*

Hindistanda Paleolit, Mezolit, əsasən, Neolit əsrində - ovçuluq, daşla taxıl döymək mədəniyyəti inkişaf etmiş, müxtəlif gil qablar istehsal olunmuş, daş üzərində heyvanların, insanların və bütöv ov səhnələrinin rəsmləri tapılmışdır. Daşdan, tuncdan, misdən əmək alətləri düzəltmişlər; balta, oraq, mişar, bıçaq, qarmaq kimi məişətdə işlənən alətlərdən istifadə etmişlər. İlk dəfə pambıq pal-tarı da hindlilər toxumuşlar.

Qədim Hindistanda yeraltı kanallar sistemi geniş yayılmış, bişmiş kərpicdən iki-üç mərtəbəli evlər tikilmişdir.

Hələ e. ə. III minilliyin ikinci yarısında hindlilərin 400-ə qədər piktoqrafik yazı üslubu və hecaşəkilli işarələri (yazı mədəniyyətləri) olmuşdur. Qədim mənbələrdə bunlara *vedalar* deyilir. İlk hind ədəbiyyatı da *veda* dilində yaranmışdır. Həmin dövrlərdə qalay, mis, qurğuşun, gümüş, qızıl metallar istehsal olunmuş; tibbi müayir-

* *Fikrimcə, ingilis yazıçısı S.P.Kiplinq (1865-1936) Qərb Qərbdır, Şərq - Şərq, onlar bir yerdə yaşaya bilməzlər – şəklində dediyi sözləri Aristotelin irsilik konsepsiyası əsasında söyləmişdir.*

nələrə və müalicələrə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, anatomiya, patologiya, cərrahiyyə sahələri dərinlən öyrənilmişdir.

Qədim hind astronomları yerin şarşəkilli olduğunu və öz oxu ətrafında fırlandığını bildirdilər. Hind alimləri bu günə kimi istifadə edilən “10” saylı sistem tətbiq etmişlər. Onlar ayın 30 gündən, ilin isə 12 aydan ibarət olduğunu (hər beş ildən bir 13-cü ay əlavə etməklə) müəyyənləşdirmişdilər. Yer kürəsində günlərin və gecələrin uzunluğu-qısalığı ölçülür, müqayisəli şəkildə öyrənilirdi.

Kimyanı yaxşı bilmələri, sirkə turşusu, rəng, ətirli efir maddələri, sement və civədən müxtəlif dərman preparatları hazırlamağa imkan verirdi.

E.ə. I minilliyin ortalarında Hindistanda ədəbiyyatın epik növü inkişaf edir.

“Mahabharata” və “Ramayana” hind xalqlarının eposudur. E.ə. I minilliyin ortalarında yazılmış və 18 kitabdan ibarətdir.

“Mahabharata” mifoloji çar Bharatanın nəslindən olan ən güclü Şimali Hindistan sülaləsi arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədən, daxili çəkişmələrdən bəhs edir.

Burada dini-fəlsəfi mövzuda mühakimələr, dünyanın yaranması və Yer üzünün subasını kimi epik xarakterli rəvayətlər, əfsanələr, eləcə də folklor materialları (“Nil haqqında əfsanə”, “Savitri haqqında hekayət”, “Bhaqavida” fəlsəfi poeması) əsas yer tutur.

“Mahabharata” eposu bir çox əfsanələrin, bədii obrazların mənbəyi kimi Asiya xalqları ədəbiyyatlarında geniş yayılmışdır.¹

“Ramayana” poeması kompozisiya quruluşu və obrazların işlənməsi baxımından fərqlənir. 24 min beytdən ibarət əsər şahzadə Ramanın divlər padşahı Ravana üzərindəki qələbəsindən bəhs edir. İki min ildən artıq populyar olan bu əsərlərin qəhrəmanları - Krişna (“Mahabharata”) və Rama (“Ramayana”) ilahiləşdirilərək, müasir hinduizmin ən vacib allahlarından biri - Vişnani təmsil edirlər.

Qədim hind xalq yaradıcılığı, dini ayinləri və pərəstiş etdikləri obrazlar əsasında rəqslər, pantomimalar yarandı, nəhayət, qədim Hindistanda dramaturgiya meydana gəlmişdir. Qədim hind dramaturqu Kalidasa (IV-V əsrlər) süjetlərini eposdan götürdüyü pyeslərində personajların daxili aləmini açmağa müvəffəq olmuş, müxtəlif kolliziyalar yaratmışdır.

Qədim Hindistanda get-gedə vətəndaşlıq silkləri (“varna”lar) formalaşır:

brahmanlar – *din xadimləri və rahiblər;*

kşatrilər – *hərbçilər və keçmiş tayfa hakimiyyəti nümayəndələri;*

vayşilər – *əkinçilər, sənətkarlar və tacirlər;*

şudralar – *ən aşağı istehsalçılar kütləsi və əsasən, təcəllikdə olan əhali.*

¹ Советский энциклопедический словарь, М., изд. “Советская энциклопедия”, 1980, стр.783.

Cəmiyyətin silkələrə bölünməsi ölkədə daha da artırdı.

Mifologiyaya görə, brahmanlar qədim Hindistanın baş allahı Brahmanın – ağzından, kşatrilər – əllərindən, vayşilər – qabırğalarından, şudralar isə ayaqlarından törəmişlər.

Hüquq və vəzifələr insanlar arasında yox, silkələr arasında bölünürdü. “İnsan kimi yox”, bu və ya başqa bir silkin nəzdində yaşamaq olardı. Silk üzvlərinin hər addımı sərt qanunlarla ölçülüb-biçilirdi.

Bütün bunlar ona görə edilirdi ki, silk üzvləri həyatın və ölümün nə olduğunu dərk etsinlər. Onları inandırmışdılar ki, insan dünyaya bir neçə dəfə gəlir.

Buddanın tərcümeyi-halının əfsanəvi variantında deyilir: “Əsatirə görə, bir çox kalp illər boyu (1 kalp - 24 min “ilahi” ilə, yaxud 8 milyarda - 640 milyon insan ilinə bərabərdir) Budda müxtəlif canlı varlıqlar şəklinə düşmüşdür: 83 dəfə müqəddəs olmuş, 58 dəfə padşah, 24 dəfə rahib, 18 dəfə meymun, 13 dəfə tacir, 12 dəfə toyuq, 8 dəfə qaz, 6 dəfə fil, habelə balıq, siçovul, bənna, dəmirçi, qurbağa, dovşan və b. sifətlərə düşmüşdür...”¹

Buna görə də silk üzvləri yaşamaqdan daha çox, özlərinə ölüm arzulayırdılar ki, bəlkə, dünyaya yenidən gələndə yuxarı silkə düşsünlər.

¹ Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1995, səh.60.

Silk üzvləri çay kənarında dura bilməzdilər, gündüz günəşə, suya, heyvanlara baxa bilməzdilər. Gündüzlər üzü şimala baxmalı idilər. Gecələr isə haraya istəsələr, baxa bilərdilər, kölgədə - cənuba baxmaq olardı və s..

Bunlar, guya, silk üzvlərinin mədəni inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Qədim Hindistanda incəsənət və memarlıq get-gedə inkişaf edir, musiqi əsas yer tuturdu. Xalq teatri “Sangit” sevinc və istəyi mimika və jestlərlə, musiqi dililə ifadə edirdi.

Təsviri sənət, heykəltəraşlıq, bədii peşəkarlıq, məhərətlə işlənmiş təsvirlər yüksək səviyyəyə çatmışdı. Hökmdar Aşoka insanlar üçün istirahət parkları saldırması ilə fəxr edirdi.

Mağara heykəltəraşlığı genişlənirdi. Belə ki, Budda rahiblərinin yaşaması üçün mağaralarda yataqxanalar tikir, abidələr inşa edirdilər ki, bu da Buddizmin geniş miqyasda yayılması ilə əlaqədar idi.

Buddizm – dini dünyagörüş kimi Şri-Lankada, Birmada, Tailandda, Laos və Kambocada, Nepalda, Tibetdə, Çində, Yaponiyada, Cənub-Şərqi Asiyada, Amerika icmaları arasında çoxlu tərəfdarlar tapmışdı. Budda bəşəriyyətə — izzətlərdən qurtarmağın yollarını göstərirdi.¹

¹ А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд. “Наука”, 1968, стр.11.

Buddizm. Akademik V.V.Struve Buddizmin mahiyyətindən danışarkən yazır: “Buddizmin əsas mahiyyəti səadətdən imtina etməkdir.”¹

Siddhartha Qautama (Budda) e.ə. təqribən 623-cü ildə Himalay dağlarının ətəklərində anadan olmuş, rəvayətə görə, səksən yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Ölüm ayağında müridlərinə və yanındakılara son sözü bu olmuşdur: “Rahiblər, daha mənim sizə deməyə sözüm yoxdur, bütün yaranmışlar məhv olmağa məhkumdur. Özünüzü xilas etməyə çalışın”.

Böyük din xadiminə anadan olduğu yerdə abidə qoyulmuş və üzərində: “Burada ülvi bir insan doğulmuşdur” sözləri yazılmışdır.²

Budda - uca boylu, mavi gözlü, arıq və cingiltili səssəz malik tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Adətən, sarı köynək geyərmiş, onun davamçıları da bunu təkrar edərmişlər.

Cavanlığında şah atası Şuddhodanın sarayında firavan şahzadə həyatı sürmüş, ağıllı, zəkasıyla ətrafdakıları heyran qoymuşdur. Şah atası onu evləndirmiş və ailə həyatı da xoşbəxt keçmiş, bir oğlu olmuşdur.

Bir gün şəhər ətrafına gəzintiyə çıxarkən xəstə, ağrıların əlindən belə iki bükülmüş qocanı görmüş və insan əzablarından xəbərdar olmuşdur. Elə həmin gecə də xəlvəti olaraq sarayı tərk etmiş, yeddi il sərgərdan dolamış, günlərini kahinlərin kitablarını oxumaqla keçirmişdir.

¹ А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд.“Наука”, 1968, стр.2.

² Yəne orada, səh.13.

Ağac altında oturub dincəldiyi yerdə ona vəhy gəlmiş, “dörd nəcib həqiqəti” dərk etmiş, Budda olmuşdur.

O, belə qərara gəlmişdir ki, ədavətə - ədavətlə qalib gəlmək olmaz, yalnız məhəbbətlə qalib gəlmək mümkündür. Ən böyük qələbə isə insanın özü üzərində qələbəsidir. Burada əsil-nəcabət, yaxud kiminsə övladı olmaq köməyə çatmır, insanı yalnız əxlaq ucaldıb, alçalda bilər, – deyirdi.

Buddanın dörd nəcib həqiqəti:

1. Həyat – izzirabdır.
2. İzzirabın səbəbi insanların sonsuz istəklərə, zövqə, əyləncəyə ehtiraslı meyllərlə yaşadığı həyatın özüdür.
3. İnsan özü özünə qalib gəlməklə, izzirablardan xilas ola bilər, çünki heç nəyin axırı yoxdur.
4. İzzirablardan qurtarmaq üçün insan gərək Buddanın göstərdiyi yolla getsin. Bu yol səkkizdir.

Buddanın səkkiz tövsiyəsi:

1. Dörd nəcib həqiqəti qəbul etmək.
2. Dörd nəcib həqiqətə doğru-düzgün meyl.
3. Düzgün danışmaq, yalandan, böhtandan, kobudluqdan, boş söz-söhbətdən uzaq olmaq.
4. Düzgün iş görmək - insanlara, heç heyvanlara da zərər yetirməmək.
5. Düzgün həyat tərzi - halal zəhmətlə yaşamağa adət etmək.
6. Düzgün hərəkət etmək - özünü nəzarətə götürməklə xudbin fikirlərdən, şəxsi mənafe meyllərindən uzaq olmaq.

7. Fikir düzgün və təmiz olmalıdır - başa düşmək lazımdır ki, dünyada nə varsa, hamısı keçicidir. İnsan qərəzli olmaqdan çəkinməlidir.

8. Hər şeyi düzgün dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bütün istəklərdən əl çəkməyi bacarasan.¹

1956-cı ildə bəşəriyyət Buddizm dininin 2500 illik yubileyini qeyd etmişdir.

İlkin buddizm təlimi zamanı din xadimləri Hinayana və Mahayana adlanan iki məzhəbə qulluq etmişlər.

Hinayana – az miqdarda seçilmiş adamların, rahiblərin dini sayılır. Mahayana – hamı üçün müəyyən edilmiş böyük yoldur. Hinayana Hindistanın cənubunda, Mahayana isə şimalında geniş yayılmışdır.

Hinayana tərəfdarlarının fikrincə, əsas vəzifə müşahidə və insanın təfəkkürüdür. Zirvəyə çatmaq üçün insanın özünü təkmilləşdirmək qabiliyyəti bəs edir, heç bir ilahi qüvvəyə ehtiyac yoxdur.

Hinayana rahibliyi müdafiə edir, tərki-dünyalığı hər şeydən üstün tutur. Təbii hissləri boğmağı təklif edir.

Mahayana tərəfdarları bu dünyadan üz döndərməyi bəyənmirlər. Mahayana məzhəbi inam və məhəbbət vasitəsilə səadətə çatmaq imkanı vəd edir.

Hindistanda eramızın əvvəllərində Hinduizm – brahmanizm və buddizmin sintezi kimi meydana çıxır, əsasən, günahların yuyulması yollarını araşdırmaqla məşğul olur.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.210-211.

C.Nehru deyirdi: – Hinduizmin əsas ideyası budur ki, yaşa və başqasının da yaşamasına imkan ver.

Hinduizm Hindistanda inəyi, ilan, Qanq çayını müqəddəs elan etmişdir.¹

Kulturoloqlar yazırlar ki, Buddizmin “xilas olmaq” nəzəriyyəsi, ümitsizlik və müqavimət göstərməmək kimi tövsiyələri sonralar bəzi Qərb filosoflarının (Şopenha-uer, Hartman, Nitşe) əsas ideya mənbəyinə çevrilmişdir. Yəni, “mövcud olmaq fəlsəfəsi”ni (ekzistensializm), yaxud “ümitsizlik dünyagörüşü”nü – hidrogen bombası təhlükəsi qarşısında “məhvölma məqamı vurnuxma”, “sərhəd vəziyyəti” kimi də qiymətləndirirlər.²

Bunu da sübut etməyə çalışırlar ki, insanı mübarizədən çəkindirən “zölmə müqavimət göstərməmək” kimi dini-fəlsəfi dünyagörüş böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoya Buddizmdən gəlmədir.³

Adətən, Hindistana fillər ölkəsi deyirlər. Filləri orada əhəlləşdirirlər, əsasən, döyüşən fillər yetişdirirlər, hərbi yürüslərdə yüzlərlə fil iştirak edir. Onlar yaralananda daha məğlubedilməz olurlar.

E.ə. 1500-cü illərdə ari deyilən hərbcı qəbilələr daim Hindistana hücumlar etmiş, nəhayət, yerli əhalini özlərinə tabe etmişlər. Onlar İran tərəfdən gəlirdilər və farslara yaxın ari xalqlarından olmuşlar.

¹ Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1995, səh.67.

² А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд.“Наука”, 1968, стр.74.

³ Yənə orada, səh.84.

Aşoka adlı hökmdar (e.ə. 268-232), ilk dəfə Hindistanı dövlət şəklində birləşdirmişdir.¹

Torpağımızın ərazilərindən tapılan arxeoloji qazıntılar yerli qəbilələrin özünəməxsus mədəniyyətləri olduğunu və Hindistanla, Suriya və Finikiya ilə, Misir və İkiçayarası ölkələri ilə geniş əlaqələrindən xəbər verir. Uzaq ölkələrə gediş-gəliş İran, Urmiya və qədim Naxçıvan vasitəsilə aparılmışdır.

Belə ki, indiki Füzuli rayonunun Azıx mağarasından tapılan 18-20 yaşlı gənc qadının çənə sümüklərinin qalıqlarını tədqiqatçılar qədim Paleolit dövrünə aid edirlər.²

E.ə. 10000 ildən artıq yaşı olan Qobustan qayaları üzərində çəkilmiş rəsm əsərləri Abşeronun ən qədim insan məskənlərindən olduğunu göstərir.³

Abşeron ustalarının əlilə tikilən Suraxanı məbədgahı (Atəşgah) heç şübhəsiz hind memarlığının təsirilə inşa edilmişdir.

Hindistana səyahəti zamanı (və orada uzun müddət yaşayan) səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Tac-Mahalı (XVII əsrdə inşa edilmişdir) görmüş, müsəlman memarlığını Təbriz ustalarının əl işi kimi qiymətləndirmişdir.⁴

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, 1979, изд. “Корвина”, стр.147.

² М.Нүсөйнов. Azərbaycanın qədim Paleolit dövrü. B., “Elm”, 1985, səh.64.

³ Сара Ашурбейли. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. изд.“Элм”, 1990, стр.7.

⁴ Yənə orada, səh.104.

“Yeddi gözəl” poemasında hind gözəlinin bədii obrazı, “İskəndərnamə”də Makedoniya çarı ilə hind filosofunun dialoqu, Nizaminin hind tarixinə, hind fəlsəfi fikrinə yaxından bələdliyini göstərən amildir.

Bəhram Şahın sarayındakı Xəvərnəq qalasında gözlərin portretləri sırasında Hindistanın şah qızı Fura-kın surəti o qədər cəzbedicidir ki, şair belə bir təşbeh işlədir: “onun surəti önündə Ay işığı itirmişdir”.¹

Məşhur hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) XII əsr Azərbaycan şairləri Xaqaninin, Mücirəddin Bəyləqaninin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Xaqani hind fəlsəfi fikrinə, məntiqinə, musiqi və rəqslərinə, gözəllərinə öz əsərlərində xüsusi yer ayırır, onlara məftunluğunu bildirirdi.

Azərbaycan muğamının müxtəlif şöbələri nəinki bütün Şərq aləmilə, zəngin hind musiqisi ilə də yaxın və doğma intonasiyalarla bağlıdır.

XVI əsrdən Şirvanın Şamaxı və Ərəş mahalları ilə, əsasən, ipək ticarəti edən hind tacirləri və ümumiyyətlə, hind zəvvarları Suraxanı məbədghahını ziyarətə gəlir və onlardan bəziləri Bakıda qalıb yaşayırdılar.

Mənbələr göstərir ki, sonuncu hindli vətəninə qayıdana qədər (1880-ci il) Atəşgah Bakıda öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.²

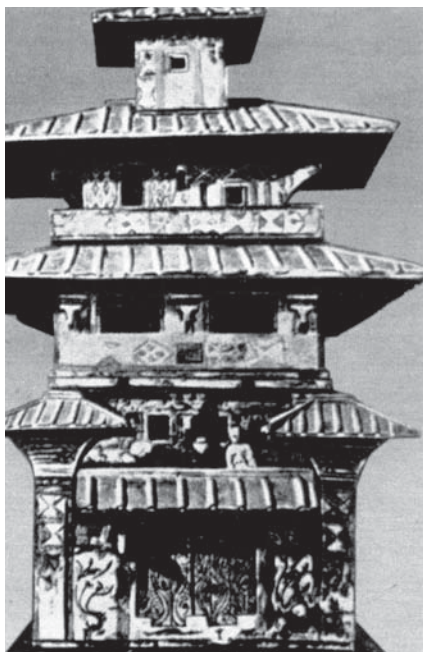
¹ Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. “Elm”, 1983, səh.126.

² Сара Ашурбейли. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. изд.“Элм”, 1990, стр.128.

QƏDİM ÇİN MƏDƏNİYYƏTİ

Qədim Çinin rəmzi

Xuan əyalətində sərđabələrin birindən tapılmış Xan epoxası zadəganlarına məxsus saray maketi (maket bişmiş rəngli gildən hazırlanmışdı).

“İnsan təkə cəmiyyətin üzvü deyil, həm də ümumbəşər nəslinin nümayəndəsidir.”

Erix Fromm

- Çin dili Azərbaycan dili kimi, təkhecalı sözlərdən ibarətdir.
- Konfusi deyirdi: “Dözümlülük, möhkəmlik, sadəlik və az danışmaq – insanı humanizmə yaxınlaşdırır”.
- Buddizm dini ilk türk-islam dövləti Qaraxanlılar imperiyası (840-1212) dövründə həmin ərazilərdə yayılmışdır.
- Çinlilər sülhsevər olduqları üçün bərkdən (ilk dəfə onlar kəşf etmişlər), ancaq atəşfəşanlıqda istifadə edirdilər.
- Qədim Çində heyvanların döl vaxtı ovçuluq qadağan edilir, nəğməkar quşların yuvalarına nəzarətçilər qoyulurdu.

Çin, planetimizin ən qədim maddi və mənəvi dəyərlərə malik dövlətlərindən biridir. Mütəxəssislər göstərir ki, Mavi çay ilə Sarı çay arasınca uzanıb gədən sonsuz düzəngahlar – Şərqi Asiyada Çinin yerləşdiyi bu bərəkətli torpaqlar hələ ən qədim dövrlərdə dörd yüz milyondan artıq əhalisi olan ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmiş, böyük mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

XIII əsrin axırlarında görkəmli italyan səyyahı Marko Polo Çin haqqında yazırdı ki, Avropa bu böyük ölkənin tək-cə ipək istehsalı ilə məşğul olması ilə yox, həm də bir çox kəşflərilə tanış olandan sonra, heyrətlənmişdir. Avropalılar, əvvəlcə, həmyerlilərinin yazdıqlarına inanmaq istəməmiş, hətta onu “yalançı”, “uydurmaçı” kimi qələmə vermək fikrinə düşmüşlər. Lakin onun yazdıqları həqiqət idi. Bu, tarixəqədərki vaxtlar idi ki, avropalılar Aralıq dənizinin şimal sahillərində sərgərdan dolaşır, hələ heç oturmaq həyata da keçməmişdilər.

Hindistan Respublikasının ilk baş naziri Cəvahirəl Nehru “Ümumdünya tarixinə nəzər” kitabında çinlilərin sülhə daha çox meyilli olduğunu, ölkədə əmin-amanlığı qoruyub saxlamaqla seçildiyini, müharibələr aparmadığını xüsusi vurğulayır; bunun əksinə, qonşu yaponların isə döyüşkən, mübariz xalq olduğunu və onların bir çox kəşflərini, mədəniyyətlərini çinlilərdən götürmələrinə baxmayaraq, bunları məharət və bacarıqla inkişaf etdirdiklərini, əslində, özününküləşdirdiyini yazır: “...Hər iki ölkənin dünyabaxışında çox böyük fərq olmasına baxmayaraq, Yaponiya Çinin fərasətli şagirdi idi”.¹

Çinlilər iki min il idi ki, farfor, kağız istehsal edir, üzüm meynələri, çay kolları əkib-becərirdilər.

E.ə. 419-200-cü illər arasında tuş kəşf olunmuşdu. VI əsrin axırında taxta lövhələr üzərində çap işləri görülür;

¹ Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.240 (tərcümə edən T.Paşazadə).

XI yüzillikdə isə farfordan tökmə çini hərflər düzəldilir və ondan səyyar şəkildə istifadə edilirdi.

Bildiyimiz kimi, Çin dili tək hecalı sözlərdən ibarətdir. Çinlilər həm də yer üzündə əlifbasız oxuyan, yazan, kitab çap edən yeganə xalq idilər.¹

Kompas, eynək, barıt, kağız, pul (indiyə qədər Çin ərazisində sikkə tapılmayıb), hesablayıcı maşın, şose yolları, xörək yemək üçün çubuqlar və s. Çində kəşf olunub və iki min ildən artıqdır onların bir çoxundan istifadə edilir.

Qədim Çində heroqlif, pasport sistemi yaradılır, polis fəaliyyət göstərirdi. Silah gəzdirmək qadağan idi.²

Çinlilər heroqlif yazı mədəniyyətini yüksək qiymətləndirirlər, çünki onlar bu rəsm işarələrinin köməyi ilə ən qədim tarixlərini belə oxuya bilirlər. Çinlilər tarix deyiləndə, adətən, cəmiyyətin inkişaf prosesini nəzərdə tutur, mədəniyyət isə – cəmiyyətin yaşaması üçün vasitədir.³

Qədim imperiyalar dağılan kimi, onlarla birlikdə mədəniyyəti də qeyb olur, arxaikləşir, nəhayət, unudulur. Şumerlərdə, babillilərdə, assuriyalılarda olduğu kimi. Çinlilərdə isə belə deyil. Onlar bunun səbəbini heroqlif yazı mədəniyyətilə izah edirlər. Mədəniyyət tarixi - həm də müasirlikdir.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.85-86.

² Yenə orada, səh.86.

³ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.222.

Heroqlifləri hər bir savadlı çinli oxuya bilir. O, istəse min il bundan əvvəl yazılanları da oxuyar və hadisələrdən xəbərdar olar. Yəni, toz altında qalan bir yazı belə yoxdur.

Çinli üçün “keçmiş - bu gündür”.¹

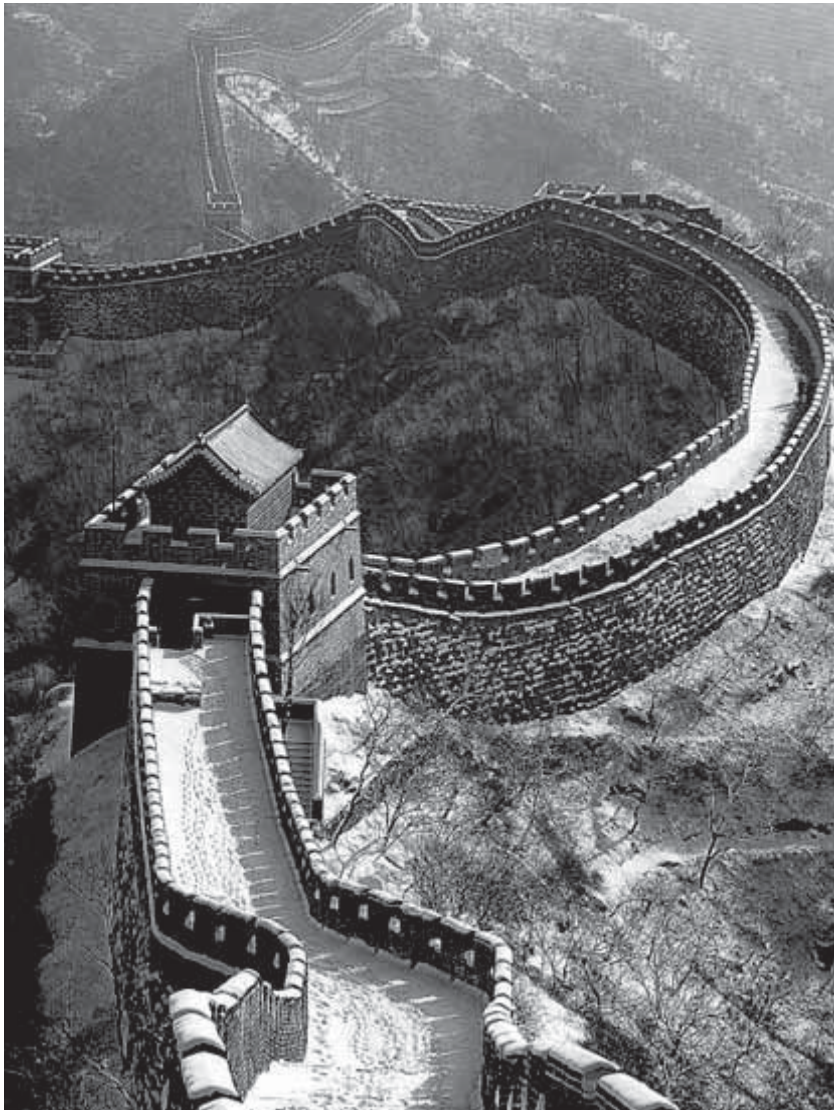
Təəssüf ki, bizim həyat tərzimiz, ictimai-siyasi mühi-timiz elə olub ki, əlifbamızı zaman-zaman dəyişiblər, mədəni irsimizi bir nəsil o biri nəslə ötürə bilməyib, mədəniyyətin və milli koloritin əsasını təşkil edən adət-ənənəmiz bəzən istehza obyektinə çevrilib.

Çin mədəniyyəti sabitdir. Lakin orada da vaxtilə, ötən əsrin 60-70-ci illərində, keçmiş SSRİ məkanında olduğu kimi, “mədəni inqilab” etməyə başladılar. Mao Tszedunun ölümüylə xalq öz yaddaşını, qədim mədəniyyətini bərqərar etdi, heroqiflərini dəyişmədi.

Tarixi qaynaqlar məlumat verir ki, Çində yazılı mədəniyyət o qədər inkişaf edib ki, hətta min yüz il bundan öncə 180.000 cild kitab nəşr etmiş və geniş kitabxana sistemi yaratmışlar. Bu kitablar ədəbiyyatın, memarlığın, təsviri sənətin bütün növlərini əhatə edir.

Nankin şəhərində məşhur doqquz mərtəbəli farfor qüllə, uzunluğu 2000 km-dən artıq və divarlarının eni 5-6, hündürlüyü 6-10 metr olan məşhur Çin səddi, şimal əyalətlərilə cənub əyalətləri arasında çəkilmiş 1800 km uzunluğunda imperator kanalı və s. diqqətəlayiq yerlər Çin sənətkarlarının yadigar qoyub getdikləri möhtəşəm tarixi abidələrdi.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.222.

Böyük Çin səddinin görünüşü.
*(Sədd ölkənin vahid mərkəzi dövlət şəklində
birləşməsi şərafinə çəkilməmişdir - e.ə. 221-207)*

Çinlilər torpağa bağlı xalqdırlar. Onlar xaricdə, lap ən uzaq Amerikada yaşasalar da, ən kasıbının belə arzusu budur ki, nə vaxtsa, onların sümüklərini aparıb vətənlərində dəfn etsinlər.

Qədim çinlilər dünyanın fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən yaradılmasına inanırdılar; yəni, dünyada hər şey hərəkət edir və hər şey Işıq və Zülmət kimi əks kosmik qüvvələrin toqquşması nəticəsində dəyişir.¹

Çində təbiət qüvvələrinə, ruhlara (torpaq, su, Günəş, Ay, külək, şimşək və s.) dualar oxuyur, qurbanlıqlar kəsir, sitayiş edirdilər. Hakimiyyəti ilahiləşdirirdilər, belə ki, imperator - Allahın yerdəki elçisi, millətin atası sayılırdı və s.

Əcdadların xatirəsi isə həmişə əziz tutulurdu.

E.ə. VI-V əsrlərdə Çində üç ideoloji cərəyan əmələ gəlmişdir, sonralar bunlar dini-fəlsəfi sistem kimi fəaliyyət göstərir: *Daosizm, konfusiçilik və buddizm.*

Daosizm - hərfi mənası “yol” deməkdir. Bir çox fəlsəfi-etik mənalara daşıyan “dao” - yol və dünyanın yaranması barədə ümumbəşəri qanundur; heç bir ilahi, yaxud fəvqəltəbii qüvvədən asılı deyil.

Fəlsəfi daosizm iddia edir ki, insan passivdir, o ancaq dünyanı seyr edə bilər. Beləliklə də, insanın fəaliyyətsizlik nəzəriyyəsini irəli sürür.

Bu fəlsəfi fikrin müəllifi Lao-Tsızı e.ə. VI-V əsrin əvvəllərində Çində yaşamış və “*Dao de tsın*” əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır.

¹ Культурология. М., изд. “Юнити-Дана”, 2000, стр.43.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “*dao*” sözün ən geniş mənasında yol deməkdir və nəhayət, *dao* – dünyanın yaranması ilə bağlı hər şeyi əhatə edən qanundur.

“*De*” terminilə Lao-Tsızı etik normaları deyil, hadisələrin keyfiyyətini, mahiyyətini açır ki, bunun vasitəsilə “*dao*” özünü büruzə verir.

Müdrük alimin fəaliyyətsizlik (*u vey*) konsepsiyası da maraqlıdır. Onun fikrincə, bu, “*dao*”nun insana münasibətində əsas tələblərindən biri kimi ifadə olunur.

Lao-Tsızı fəlsəfə elminə və bir çox aciz müəlliflərə hadisələrin əsas mahiyyətini açma bilmədiklərinə görə gülümüş, mürəkkəb, qəliz fikirlərin sadələşdirilməsini tələb etmişdir. Vacib məqamların və mənalıların xalqdan gizli qalma səbəblərini bu qəlizlikdə, yəni, qeyri-səmimilikdə görmüşdür.¹

Fəlsəfi dünyagörüşün əsasında sonralar dini daosizm əmələ gəlmiş və o da əvvəlki fəlsəfi cərəyan kimi insanın fəaliyyətsizliyini və müqavimət göstərməməsini təbliğ etmişdir.

Dini daosizmin əsasını mütləq *dao* anlayışı təşkil edir: yəni, gördüyümüz dünya xülyadan başqa bir şey deyil, ruhun ölməzliyi isə təbii varlığa qayıdış kimi izah edilir. “Əbədiyyət haqqında qanun” kimi tövsiyə edilən daosizm get-gedə şamanizm və astrologiya ilə qarışıq yayılır, falçılıq, cadugərlik, sehrbazlıq inkişaf edir.

Kahinlər və rahiblər ölənlərin ruhlarının sağ qalanların taleyinə təsirindən danışır, onların inciməməsi üçün

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.238.

önləri yaxşı yerlərdə dəfn etməyi, yas mərasimlərini yüksək səviyyədə keçirməyi və s. məsləhət bilirdilər.

Daosizm – insanları ibtidai icma həyatına qayıtmağa çağırmışdır.¹

Konfusiçilik. Konfusi (e. ə. 551-479) cəmiyyətdəki bütün qanunsuzluqları və fəlakətləri mənəvi dəyərlərin pozulmasında görürdü. Hesab edirdi ki, insanlardakı xeyrxahlığın əsası sədaqətdir, deyiləni eşitməkdir, valideynləri və yaşlı adamları saymaqdır.

Kon-Fu-Si Avropa transkripsiyasında Konfusi kimi qəbul edildiyindən, bir çox qaynaqlarda da adı, soyadı bu şəkildə gedir. O, təkcə filosof deyil, həm də pedaqoq və siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, elə bir etik prinsip yaratmışdır ki, özündən sonra da cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmiş, yaddaşlarda yaşamışdır. Onun humanizmini və insanpərvərliyini ifadə edən “*Jen*” təlimi “özünə arzulamadığını, başqasına da rəva görmə” kəlamı ilə izah edilirdi. İnsan gərək atdığı səhv addımlara haqq qazandıрмаğa çalışmasın, Göylərin iradəsini yerinə yetirsin, bu, onun insanlıq ləyaqətidir.

Konfusunin fikrincə, valideynlərin ehtiramını saxlamaq və yaşlı nəslə hörmət etmək – həyatın və yaşayışın mahiyyətini təşkil edir. “İmperator – xalqın atasıdır, xalq isə onun övladı”. O, köhnə əxlaq normalarını saxlamağa

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, “Azərbaycan Ensiklopediyası”, B., 1997, səh.95.

çağırır – ənənəni qorumağı, xalq mərasimlərini yaşatmağı, əcdadların xatirəsini əziz tutmağı tövsiyə edirdi.

İmperatoru ilahiləşdirmək, onun hakimiyyətini, əcdadlarını, tarixi şəxsiyyətləri, görkəmli elm adamlarını təbliğ etmək, onların qulluğunda durmaq – vahid fəlsəfi-siyasi-inzibati-ideloji bir sistem kimi, konfusiçiliyin əsas mahiyyəti idi.

Konfusi təliminə görə, kişilər öz vəzifələrini və onlara tapşırılan xidməti işləri sözsüz yerinə yetirməli, nəslin başçısına tabe olmalıdır. Qadınlar isə ərlərinə, qayınanalarına və qayınatalarına tabe olmalı, nəsli artırmalıdır. Qadınların istedadı, ağılı, gözəlliyi, yaxşı nitq qabiliyyəti Konfusini maraqlandırmırdı. Onun nəzərində ideal qadın – ərinə tabe olan qadındır.

Bir sıra kulturoloqların fikrincə, müasir Çinin belə sürətli iqtisadi inkişafı konfusiçilik təliminin bu gün də mövcud olması və yeni Qərb texnologiyasıdır.¹

Konfusi, eyni zamanda, qədim nəğmələri toplayıb “Nəğmələr kitabı” və “Tarix kitabı” şəklində tərtib və redaktə etmişdir.

Böyük Çin alimi, əsasən, dini-etik məsələlərlə məşğul olur, insanın davranışı, yaşayış qaydaları barədə tövsiyələr verirdi. Bununla belə, bir çox problemləri ən qədim filosofların yaratdığı “*İn*” və “*Yen*” məktəbinin tələblərilə izah etməyə çalışırdı. “*Yen*” kosmik səmanı, “*İn*” isə yeri təmsil edirdi.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарика”, 1999, стр.233.

Bunlar ilk ibtidai dünyanın *chaos* şəklində olduğunu göstərir və son həddə biri o birinə çevrilir: gecə-gündüzə, su - oda, ətalət - aktivliyə və s. “*İn*” - “*Yen*”ın bu qarşılıqlı hərəkəti və bu əksliklərin mübarizəsi dünyanın, eləcə də insani münasibətlərdə mədəniyyətin, əxlaqın vəziyyətini, mütləq qanunlarını təyin edir.

Qarşılıqlı münasibətlər zamanı insanların istəyi, arzusu, yaxud xoş məramlı olması çox azdır, gərək onlar öz “arzuları” ilə “xoş məramları” arasındakı hərəkətlərini ölçüb-biçsinlər, əks təqdirdə, bunlar baş tutmur, hər şey öz əksliyinə çevrilir, yoxa çıxır; xeyirxahlıqla – şər, düzlüklə – yalan, hətta qadınla - kişi arasındakı fərqlər itir, hər şey ilk mənasını dəyişir. Çünki dünyada *chaos* hökm sürür.¹

Çində buddizm. E.ə. VI-V əsrlərdə Hindistanda meydana gələn Buddizm cərəyanı sonralar Çində yayılmağa başladı və güclü təsir gücünə malik olduğunu göstərdi.

Buddizmdə, əsasən, iki dini cərəyan təbliğ olunurdu: *Hinayana* və *Mahayana*.

Hinayana (“kiçik cəng arabası”): ilk növbədə insanın təkmilləşməsini irəli sürür.

Mahayana (“böyük cəng arabası”): yaxın adamlara dözümlü və mərhəmətli olmağı tövsiyə edir. Buddizmə görə, həyat daimi olaraq zəncirvari doğuluş prosesidir, şər və izzətlər da daim davam edir. Bundan bir çıxış yolu varsa, o da dünyaya seyrçi nəzərlə baxmaq, şərə müqavimət göstərməməkdir.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.233.

Е.ə. IV əsrdə Çindəki buddist kilsələri artıq siyasi, iqtisadi və dini qüdrətə malik idilər. İnsan, bir şəxsiyyət kimi, dövlətin və kollektivin müqabilində qiymətsiz bir əşya sayılırdı.¹

Buddizm dini ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) dövründə həmin ərazilərdə də yayılmış, “buddist və maniheyist uyğurlar xeyli dini ədəbiyyat” yaratmışlar.²

...İbrahim Qəfəsoğlu e.ə. 1027-256-cı illərdə mövcud olmuş Çjou sülaləsi dövründə qədim Çin cəmiyyətinin və ictimai fikrinin, dolayısı ilə Çin dövlətinin təşəkkülündə türklərin çox mühüm rol oynadığını göstərmiş, türk bozqurd kultürünün və yerli Çin kultürünün qarışmasından yeni bir Çin mədəniyyətinin əmələ gəldiyini yazmışdır.³

Belə sosioloji-kulturoloji və dini əlaqələrin yayılma səbəblərindən biri o idi ki, çinlilər Qaşqara qədər Orta Asiyanın böyük bir hissəsini tutmuşdular; onların məşhur “İpək yolu” ilə hərəkət edən karvanları Çində istehsal olunan ipəyi, ərzaq məhsullarını İran, Yunanıstan, ərəb və b. ölkələrin tacirlərinə satmalıydılar ki, onlar da Roma imperiyası aristokratiyasının Şərq zinət şeylərinə olan tələbatını ödəyə bilsinlər.⁴

¹ Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.46.

² Ramiz Əsgərov. Qutadqu bilik, B., “Elm”, 2003, səh.15.

³ Yəne orada, səh.136.

⁴ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд. “Корвина”, 1979, стр.140.

KONFUSİNİN ETİK GÖRÜŞLƏRİNDƏN¹

Konfusi deyirdi: “Üç cür dost lazımlıdır və üç cür dost da ziyankardır - sözü üzə deyən, sədaqətli və geniş biliyi olan dost lazımlıdır. Yalançı, üzüyola və yaltaq dost ziyankardır”.

“Nəcib adam böyükdür, lovğa deyil. Alçaq adam isə lovğadır, böyük deyil”.

“Dözümlülük, möhkəmlik, sadəlik və az danışmaq insanı humanizmə yaxınlaşdırır”.

“Yaxşı adam xalqı yeddi il müddətində tərbiyə etməyə başlasa, ondan hətta hərbcı də eləyə bilər”.

“Hərbi təlim görməmiş adamları müharibəyə göndərmək - onları (sadəcə olaraq) quyuya atmaq deməkdir”.

“Bilikli adam - tərəddüd etmir, humanist hissləri olan - narahat olmur, cəsəətli adam - qorxu bilmir”.

“Tutaq ki, bir insan “Nəğmələr kitabı”ndakı üç yüz şeirin hamısını əzbərdən bilir, ancaq ona bir təşkilatı idarə

¹ Классическое конфуцианство: Конфуций Лунь Юй. Перевод

ды, статьи, комментарии А.Мартынова и И.Зограф. В 2 т. Т.1. - СПб.: "Издательский Дом "Нева""; М., "Ольма-Пресс", 2000, стр.384 (серия "Мировое наследие").

etməyi tapşıranda, doğrultmur, onu qonşu bir ölkəyə göndərəndə, orada danışıqlar apara bilmir. Belə adamlar haqqında deyirlər: “hərçənd çox bilir, faydası nədir?”.

“Sərkərdəni ordudan ayırmaq olar, sadə adamın iradə-sini onun əlindən almaq olmaz”.

“Gənclərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Hardan bilmək olar ki, (bu gənc) gələcəkdə bizim mövqeyimizdə olma-yacaq? Əgər insan qırx-əlli yaşına çatana qədər bir ad qa-zana bilmədisə, daha ona ehtiyatla yanaşmaq lazım deyil”.

Konfusi çayın sahilində xeyli durandan sonra dedi: “Bax, hər şey beləcə axıb gedir. Gecəylə gündüzün bir-birini dəyişməsini dayandırmaq olmaz”.

“Mən hələ insanın daxili ləyaqətini də zahiri gözəlliyi kimi görə bilən bir adama rast gəlməmişəm”.

“Oxuyanda elə oxu ki, sanki hələ öz məqsədinə çatma-yıbsan. Məqsədinə çatanda isə elə oxu ki, sanki sən onu itirməkdən qorxursan”.

“Xalqı lazımlı yolla getməyə məcbur etmək olar, ancaq bu yolun necə yol olduğunu başa düşməyə məcbur etmək olmaz”.

“İnzibati aparatda bir vəzifə tutmamış, onu necə idarə etmək barədə düşünməyə dəyməz”.

“Yetkin adam sakitdir və alicənabdır, əskik adam isə - tələş içindədir və bacarıqsızdır”.

Konfusi balıq tutanda tordan heç vaxt istifadə etməzdi. Ova çıxanda heç vaxt yuvasında olan quşa güllə atmazdı.

“Tam müdrik adama hələ rast gəlməmişəm. Yetkin insanı isə hələ tapmaq olar”.

Konfusi dörd şey öyrədirdi: savadlı olmaq, onu təcrübədə tətbiq etmək, sadıq olmaq (dövlətə) və insanların etibarını qazanmaq.

“Yaratmaq yox, ötürmək (nəsildən-nəslə mənasında - *N.H.*), qədim dövrə inam və onu sevmək. Bu sahədə mən Lao Penlə bərabərləşdim”.

Tszı Kantsi Konfusiyyə siyasi rəhbərlik barədə sual verdi. Konfusi dedi: “İdarə etmək düz işləmək deməkdir. Sən düz rəhbərlik eləsən, kim cəsarət edib deyər ki, düz olmalısan?”.

Tszı Lu ruhlara xidmət barədə sual verdi. Konfusi dedi: “İnsanlara xidmət etmədən ruhlara xidmət etmək olarmı?”.

Tszı Lu dedi: “Cəsarət edib, ölüm barəsində soruşmaq istəyirəm”. Konfusi cavab verdi: “Həyatın nə olduğunu

QƏDİM YAPON MƏDƏNİYYƏTİ

*Yaponiyanın rəmzi –
“Gündoğan ölkə”*

“İnsan pis niyyətlə yaşayırsa, o anda artıq insan deyil, ona rəhm etmək lazımdır”.

Antisfen

dərk etmədən, ölümü qəbul etmək olarmı?”.

- *XVIII əsrdə yaponların avropasayağı gəmiçilik sənayesi inkişaf etmişdir.*
- *1636-cı ildə yaponlar vətənlərini tərk etməmək haqqında qərar çıxarmışlar.*
- *Yaponlar tez görün, tez götürən və sürətlə inkişaf edən xalqdır.*

Yapon arxipelağının (adalar qrupunun) ilk sakinləri *aynular* olmuşlar. Yaponlar materikə köçəndən sonra onları sıxışdırıb kənarlaşdırmışlar. Hazırda onlar seyrək şəkildə olsa da, Kuril adalarının müxtəlif yerlərində yaşayırlar.

Bir sıra mənbələr göstərir ki, bütün sivil mədəniyyətlərin inkişaf tarixi müddətində bützlərə pərəstiş edilmişdir. Kuril adalarında yaşayan qəbilələrin də bəziləri inanc yerləri olan bützləri dənizə atırdılar ki, fırtınalar sakitləşsin.¹

Yaponları bədən quruluşlarına görə monqol irqinə

aid edirlər; dillərinə görə Ural-Altay xalqlarına yaxındır-

¹ Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., изд.“Политическая литература”, 1989, стр.346.

lar. 47 hərfdən ibarət əlifbaları var, çinlilərdən fərqli olaraq, çoxhecalı sözlər işlədir, çinlilərin naxışlı yazı xəttindən istifadə edirlər.

Qədim yapon rəvayət və əfsanələrinin tarixi e.ə. VII əsrdən başlayır, bu da qonşuları çinlilərlə müqayisədə yaxın dövrləri əhatə edir.

Şübhəsiz, yaponlar dünyanın mədəni xalqları sırasında özlərinə layiq yer tuturlar. Bununla belə, tədqiqatçılar onları dini baxımdan adət-ənənəyə, əcdadlarının xatirəsinə, ruhlara bağlı xalq kimi təqdim edirlər.

XVIII əsrin əvvəllərində yazılan “Yaponiya tarixi” kitabında imperator taxtında əyləşən ulu şəxsiyyətlərin ruhlarına sitayişdən söhbət gedir.¹ Qeyd edirlər ki, yapon təqviminin onuncu ayı, adətən, “allahsız” hesab olunur. Çünki bütün allahlar öz məbədgahlarından çıxıb gedirlər ki, ildə bir dəfə Dairi allahına dualar oxusunlar.

“Yaponiya tarixi” kitabının müəllifi Kempfer yazır ki, allahsevərlər İse adlı “müqəddəs yer”ə də ziyarətə gedirlər. Deyilənə görə, ilahi Günəş dəniz sahilindəki balaca bir ibadət-xanaya çəkilmişdir. Ondan sonra dünya qaralmışdır. O, sübut etməyə çalışmışdır ki, bütün allahların ən güclüsü Günəş özüdür.²

Yapon mədəniyyət tarixindən danışan kulturoloqlar onları, adətən, çinlilərlə müqayisədə götürür və bu kon-

¹ Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., изд.“Политическая литература”, 1989, стр.449.

² Yenə orada.

tekstdə təhlil etməyə çalışırlar - çinliləri planetin ən qədim sülhsevər xalqlarından biri kimi təqdim edirlərsə, yaponları ispan cəngavərlərindən heç də geri qalmayan döyüşkən, mübariz insanlar kimi göstərilir. Yaponlar 1894-1895-ci illərdə çinlilərə qarşı apardıqları müharibədə onların yarımfeodal hərbi qüvvələrinə qalib gəlmiş və Koreya üzərində nəzarətlərini təmin etmişdilər. Beləliklə, Şərqi Asiyada Hokkaydo, Honsü, Küsü, Sikkoku kimi zəncirvari uzanan 4 mindən çox adada yerləşən Yaponiya öz ərazilərini qonşu dövlətin hesabına genişləndirmək niyyətində olmuşdur.¹

Yaponlar ötən əsrlərdə çinlilərdən polad əritməyi öyrənmişlər, Avropanın təsiri isə XIX əsrin əvvəllərindən başlayır. Yapon əhalisinin təmizkarlığı, sağlam əhvalruhiyyəsi, fanatizmə uymaması, xaricilərə etinasız münasibəti və hərbi sənəti yüksək qavraması avropalıları həmişə heyran qoymuşdur.

Qaynaqlarda göstərilir ki, monqol irqinə mənsub olanların heç birində belə yüksək insani keyfiyyətlər yoxdur.

Ziya Göyalp yazır: “...Yaponlar Avropa biçimində bir millət sayıldıqları halda, biz yenə də asiyalı bir millət sayılmaqdayıq. Bunun səbəbi Avropa mədəniyyətinə tam bir surətdə girmədiyimizdən başqa nə ola bilər? Ya-

ponlar dinlərini və milliyyətlərini qorumaq şərtiylə Qərb

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.93.

mədəniyyətinə yiyələndilər. Bunun nəticəsində də hər cəhətdən avropalılara çatdılar.

Yaponlar bü cür etməklə dinlərindən, milli kultürlərindən bir şey itirdilərmə? Qətiyyə!”¹

Avropa inkişaf xəttini əsas götürən yaponlar istedadlı tələbələrini Qərbin nüfuzlu ali məktəblərinə oxumağa göndərir, böyük yapon şəhərləri isə gənclərə ən müasir təlim-tərbiyə vermək üçün görkəmli alman, fransız, ingilis alimlərini dəvət edirdilər. Bununla belə, ölkədə savadlı-bilikli milli qüvvələr yetişəndən sonra onlar avropalı müəllimlərilə vidalaşırdılar.

Ümumiyyətlə, yaponlar xaricilər önündə təzim edən xalq deyil, əksinə, məğrurdurlar, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub-saxlayır və inkişaf etdirirlər.

Avropalıların bu ölkə ilə ilk tanışlığı 1542-ci ildə Portuqaliya gəmilərinin Yaponiya sahillərinə yan alması ilə başlayır.

Yaponlar qiymətli metalların sirrini öyrənəndən sonra özləri silah və bəzək şeyləri istehsal edir və xarici ticarətlə məşğul olurdular. Lakin burada insan əməyi həmişə ucuz olmuşdur - *daymosi* deyilən yerli feodallar kəndlilərin əməyini daim istismar etmişlər.

Artıq XVIII əsrdə yaponların Avropa standartlarına uyğun öz gəmiçilik sənayesi inkişaf etmişdi.

Yaponlar 1595-ci ildə portuqaliyalılarla, sonra

ispanlarla, 1609-cu ildə hollandiyalılarla, 1613-cü ildə isə ingilislərlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

¹ Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları, B., “Maarif”, 1991, səh.62.

1639-cu ildə isə xaricilərdən bütün ticarət əlaqələrini öyrənəndən sonra əcnəbilərlə əlaqələrini kəsir və onları ölkələrinə yaxın qoymurlar. Bu vəziyyət, təbii ki, ölkənin ziyanına idi. 1636-cı ildən yaponlar vətənlərini tərk etməmək, mühacirətdə yaşamamaq haqqında qərar çıxarmışlar.¹

Mütəxəssislər yazırlar ki, 1780-1855-ci illər arasında, yəni 75 il ərzində adalar ölkəsi avropalılar üçün tamamilə bağlı məkana çevrilmişdi.

Yalnız Şimali Amerika gəmilərinin yapon sularında görünməsi və öz güclərini göstərməsi nəticəsində əlaqələr bərpa olunmuş, Avropa mədəniyyəti Yaponiyaya ayaq açmış və sürətlə inkişaf etmişdir. Dünya ilə əlaqə bundan sonra pozulmamış, Yaponiya yüksək mədəniyyətini nümayiş etdirməyə başlamışdır.

Yaponiyada təsviri sənət və incəsənətin başqa növləri, əsasən, Çin və Avropa sənət nümunələrinin güclü təsiri altında inkişaf etmişdir.

Yaponlar heroqlif yazı mədəniyyətini VI-VII əsrlərdə çinlilərdən götürmüşlər.

Məşhur sözləri yazanda, əslinə uyğun olması üçün, ideoqrafdan - fonetik üslub xəttindən, alınma sözləri yazanda *katakana*, yapon sözlərini yazanda isə *xiraqana* deyilən heroqliflərdən istifadə edirlər.

Yapon dili - rəsmi dövlət dilidir. Bu dildə poetik nümunələr, xüsusilə ən qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə yara-

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.94.

nan poeziya nümunələri yapon şerinin bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu göstərir.

Yaponlar poetik xalqdır. Onların ilk tarixi, əfsanə və rəvayətləri nəinki poetik dillə yazılmış, həm də şer parçaları ilə nəğmə kimi oxuna-oxuna bu günə gəlib çatmışdır.

Bu nəğmələrə yapon şer formalarından biri kimi - *uta* deyilir. Poetik fikrin xalq içərisində belə ifadə tərzini VI-VII əsrlərdə yaranmışdır. Şair məfhumu xalq poeziyasında “*utabito*” - adlanır, bizim dildə - *müğənni* sözü-nü əvəz edir. Bu ədəbi poeziya növü saray mühitində yetişmişdir. Lakin o dövrlərdə ehtiyac içində yaşayan şairlərdən biri yazırdı:

Mənə ağırdı...

Bu nədir? Bəlkə,

başımın üstən tökən yağış günahkardır?

Mənim Sanoda, Kamaqasakidə

Evim də yoxdur!

Yaponiyada lap qədimdən *tanka* - yəni qısa nəğmə - deyilən şer forması mövcud olmuşdur. Bu şer növünün qısalığının səbəbini belə izah edirlər ki, o, bədahətən deyilir,

yaxud onun həmin yerdə deyilməsinə bir səbəb olur.¹

Saray mühitində *tanka* çox yayılmış şer növüydü. Çünki burada ürəyə dolan hiss və duyğuları bədahətən

¹ Н.Конрад. Японская поэзия. М., изд.“Художественная литература”, 1956, стр.153.

ifadə etməyə həm mövcud şərait, həm səbəb, həm də imkan var idi. Əslində, bunu yaradırdılar.

Tankalarda bəzən bütöv bir lövhə rəsm olunurdu.

***Çay üstündə bütöv günü uçaraq
cırcırama tutmaq istəyir,
tutmaq istəyir – öz kölgəsini.***

“Cırcıramanın kölgəsi” detallı - suyun güzgü kimi hamar səthini, yayın isti gününü, küləksiz bir havanı gözümüz qarşısında canlandırır.

Peşəkar şairlərin yaradıcılığında şerin daha qısa *xokku* növündən istifadə edilirdi.

***Elə ki, giləs ağacı çiçəklədi, -
o çiçəklər - bir yerə topladı
at belində knyazları.¹***

Burada da (yəqin, giləs ağacı bizdə olduğu kimi yox, Yaponiyada özünəməxsus şəkildə çiçəkləyir) canlı bir lövhə rəsm edilmişdir. Yaponiyada giləs ağacının çiçəkləməsinə tamaşa etmək qədimdən milli adət kimi yaşayır. Zadəganlar, adətən, giləs ağacı çiçəkləyəndə yaxın

adamları ilə səyahətə çıxardılar. Bu, bir xalq mərasimi kimi məişətdə zaman-zaman özünə yer tutmuşdur.

Əlbəttə, “*tankalar*” və “*xokkular*” şərhə çap olunanda, daha aydın olur və oxucuya tez çatır.

1. Н.Конрад. Японская поэзия. М., изд.“Художественная литература”, 1956, стр.201.

Yaponiyada fəlsəfi-poetik nümunələrlə yanaşı, *Buddizm* və onun əsasında yaranan dini dünyagörüş də yayılmışdır. *Sintoizm* (yaponca “sinto”, yəni allahların yanına aparan yol) ibtidai icma quruluşu dövründə əmələ gəlmiş və əsasən, 1868-ci ildən təbliğ edilməyə başlamışdır.¹

Sintoizmə görə, allahlar və insanlar arasında əlaqə Amaterasunun (Günəş ilahəsinin) böyük varisi və Yer üzərindəki yeganə nümayəndəsi imperator (Mikado) vasitəsilə həyata keçirilir.

1940-cı illərin ortalarından sintoizm cərəyanı təsir dairəsini itirsə də, sonrakı dövrlərdə onu yenidən dirçəltmək meylləri olmuşdur.

Yaponlar yalnız kapitalizm dövrü şəraitində formalaşmış, ədəbiyyat və mədəniyyətləri də, başqa sahələrdə olduğu kimi, ümummilli xarakter almışdır.

ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

“Sözədə ölçünü həmişə gözlə ki, müqayisədə ona inanmaq olsun”.

Nizami

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. “Azərbaycan Ensiklopediyası”, 1997, səh.373.

- *Atropatena – dövlətin yaradıcısı, görkəmli sərkərdə və ağıllı ölkə başçısı Atropatın adı ilə tarixdə qalmışdır.*
- *Atropatenedə abidələrin memarlıq cəhətdən inkişafına saraylardan, kilsələrdən və ictimai binalardan daha çox üstünlük verilirdi.*
- *Qədim Azərbaycan atçılığın inkişafında böyük rol oynamış, hətta, atın adı ailə üzvləri siyahısına da daxil edilmişdir.*
- *...Platonun və Aristotelin Zərdüşt fəlsəfəsinə münasibəti haqqında Diogen Layersi “Fəlsəfə tarixi” əsərinin giriş hissəsində yazmışdır.*

E.Ə. IV əsrin axırlarında meydana gələn bu dövlət haqqında ilk dəfə geniş məlumatı

qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon (e. ə. I - eramızın I əsri) vermişdir.

Cənubi və Şimali Azərbaycanın, eləcə də İran Kürdüstanının ərazilərini əhatə edən bu böyük dövlət üç yüz əlli il yaşamış; əkinçiliklə, maldarlıqla, atçılıqla və dünyanın bir çox ölkələri ilə apardığı ticarət əlaqələri ilə tanınmışdır.

Şəhərləri və şəhər həyatı get-gedə inkişaf etmiş, siyasət və mədəniyyət sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdır.

Atropatena – dövlətin yaradıcısı, görkəmli sərkərdə və ağıllı ölkə başçısı Atropatın adı ilə tarixdə qalmışdır.

Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər (Xəhamənişilər) imperiyasını məğlub etdikdən sonra, onun şimal-qərb satraplığında Atropatena müstəqil dövlətlərdən biri olmuşdur. Əhəmənilər sülaləsinin qanuni varisi kimi “İran şahı” taxtında əyləşən Makedoniyalı İskəndər Atropatı qəbul etmiş, göstərdiyi hərbi xidmətləri nəzərə alaraq, dövləti müstəqil şəkildə idarə etməyi ona tapşırılmışdır.

Atropat müharibənin ən qızğın yerində Makedoniya əleyhinə güclü qiyamı yatırmış, Midiya hökmdarı Bariaksı əsir alaraq, qiyam iştirakçıları ilə birlikdə gətirib təhvil vermiş və onların hamısı cəzalandırılmışdır.¹

İskəndərin Suz şəhərində düzəltdiyi təntənəli evlənmə mərasimində şahın sərkərdələrindən biri – dostu Perdikka Atropatın qızı ilə evlənmişdir.²

Buna baxmayaraq, Ellinizmin tarixini yazan müəlliflərin bəziləri, səhv olaraq, Atropatın Midiya satraplığın-

dan kənarlaşdırıldığını, hətta Daranın yaxın adamlarından biri olduğunu yazırlar.³

¹ Ш.Шифман. Александр Македонский, Ленинград, “Наука”, 1988, стр.83.

² Yənə orada, səh.186.

³ Вах: И.Г.Дройзен. История Эллинизма. т.I. М., Изд.“ЭКСМО”, 2003, стр.261.

Bu, mümkün olan şey deyildi, çünki Atropat Daranın yox, İskəndərin yaxın adamlarından biri olmuşdu. İkincisi, Perdikka - İskəndərin görkəmli sərkərdəsi və dostu Atropatın qızı ilə evlənmişdi, onları ailəvi tellər bağlayırdı. Üçüncüsü də, hələ Strabon vaxtilə məlumat verirdi ki, Midiya iki hissəyə ayrılır. Onun bir hissəsi - böyük Midiya adlanır, ikinci hissəsi isə Atropatın Midiyasıdır. Bu ərazi hərbi xadim Atropatın adını daşıyır. Atropat imkan verməmişdir ki, bu ölkə Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşsün.¹ Həqiqətən, İskəndərin təyin etdiyi Atropat, öz şəxsi qərarı ilə ölkəsini müstəqil elan etmişdir.

E. ə. I minillikdə Azərbaycanda bir-birinin ardınca Manna, Midiya, Atrpatakan (Cənubi Azərbaycan ərazisində) və Aşquz, Albaniya-Aran (Şimali Azərbaycan ərazisində) kimi dövlətlər meydana gəlmişdir. Və bununla əlaqədar e.ə. VIII-VII əsrlərdə Urartu, Assuriya və b. dövlətlərin yazılı mənbələrində Azərbaycanın həmin dövrünə aid gil təbəqələr üzərində qeydə alınmış 25 toponim aşkar edilmişdir.² Tədqiqatçılar Araz çayının, Təbrizin, Naxçıvanın, Şəkinin, Qəbələninin və bir

çox digər yerlərin adlarını misal çəkirlər.³

¹ Вах: Иггар Алиев. Очерк истории Атропатены, “Азернешр”, 1989, стр.58.

² Q.Voroşil. Zaqaqqaziya mənbələrində Azərbaycan paleotoponimləri. /Вах: Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış, B., “Elm”, 1984, səh.136.

³ Yenə orada.

Qədim tarixçilər Bizans imperatoru İraklinin (610-641) Şərqə hücumu zamanı Naxçıvandan çıxıb Atropatena Gəncəsinə getdiyini yazırlar. Onlar bu qərara gəliblər ki, həmin dövrdə Arran Gəncəsi ilə yanaşı, Atropatena Gəncəsi də mövcud olmuşdur.¹

Təkzibolunmaz faktlar belədir.

Döyüşlərini davam etdirən Makedoniyalı İskəndərin orduları III Daranın Midiyadan qaçdığını eşidib, oraya daxil olmadan Ekbatana (indiki Həmədana) dönmüş və burada bir möcüzə ilə qarşılaşmışdır: neft çalaları qaynayırdı. Adi bir qıgılcımdan yer alovlanır, alışıb yanırı. Bir uşağın üstünə neft töküb məşəli ona yaxınlaşdıran da od alıb yanır və güclə söndürə bilirlər.²

Tədqiqatçılar yazırlar ki, Sasani hakimiyyəti zamanı Atropatena – Adərbadaqan, ərəblər – Adərbican, farslar – Azərbaycan deyiblər və s. Strabon “Kiçik Midiya” adlandırmışdır.

Bundan başqa, Azərbaycanın şimal hissəsi Albaniya - xalq arasında Aran, yaxud Arran, cənub hissəsi isə - Atropatena kimi tanınırdı.³

Böyük bir dövlət kimi, Atropatena kənd təsərrüfatı

ilə yanaşı, şəhərsalma və tikinti-abadlıq işləri, memarlıq, pul dövriyyəsi, dəfn mərasimləri və s. maddi mədəniyyət sahələri sürətlə inkişaf edirdi.

¹ Gəncə (tarixi oçerk), B., "Elm", 1994, səh.8.

² Ш.Шифман. Александр Македонский, Ленинград, "Наука", 1988, стр.118-119.

³ A.Fazili. Atropatena. e.ə. IV - eramızın VII əsri, B., "Elm", 1992, səh.13.

Mənbələrdə bir sıra şəhərlərin adları çəkilir və Qazaka şəhərinin – qış, Vera şəhərinin isə – yay iqamətgahı olduğu barədə məlumat verilir. Kənd təsərrüfatının çox inkişaf etdiyi göstərilir. Torpağı xış vasitəsilə şumlamışlar. Su kanalları çəkir və bataqlıqları qurudurdular. Süni suvarma sistemi mühüm yer tuturdu. Şəhər ətrafında bağlar və yaşıllıqlar salınır, saxsı qablardan və kəhriz sularından istifadə edirdilər.

Mənbələr Fraaspa (Faraspa) şəhərinin Marağa ətraflarında, Qazakanın – Leylan kəndi ərazisində, Vera şəhərinin Səhənd dağının ətəklərində yerləşdiyi barədə məlumat verirlər.¹

İnşaat işlərində, müxtəlif tikililərdə bişmiş kərpicdən, tez quruyan əhəng və gil məhlulundan istifadə olunurdu. Saxsı materialların istehsalı keramikanın daha geniş şəkildə yayıldığını göstərir.

Fraaspa qədim dini mərkəz olmuş və bu şəhərdə Anahita məbədi fəaliyyət göstərmişdir. Din başçıları – mağlar məbədlərdə yuxarı təbəqə uşaqlarının təlim-tərbiyyəsi ilə məşğul olur, xəstələri müalicə edirdilər. Mağlar as-

trologiyaya aid məsələləri öyrənirdilər və təbabət elmindən xəbərdar idilər.

Atropatena da yüksək səviyyədə ailə məktəbləri, atəşgahlar, saray təhsil sistemi mövcud olmuşdur.

Saray məktəblərində şahzadələr, əyanların və mənşəb sahiblərinin uşaqları təhsil alırdı. Kəndlilərin, sənətkar-

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.1, “Elm”, 1998, səh.302-303.

ların və şəhər yoxsullarının uşaqları oxumaq imkanından məhrum idilər.

Dərslər, adətən, səhərlər başlayırdı. Dini təhsil alan uşaqlar atəşgahlarda gecələyir və təhsil haqqını da atəşgahlar ödəyirdi. Orada dini-əxlaqi, fiziki (idman) biliklər verilir, yazıb-oxumaq öyrədilirdi.

“7-15 yaş arasında bir gün bayram edilir, dost-taşılar həmin məclisə dəvət olunurdu. Məbəddə xüsusi dini ayinlər yerinə yetirilir, uşaqlar yuyundurulduqdan sonra məbədin göstərişilə kəlmeyi-şəhadətini deyir, “sədrə” (müqəddəs köynək) geyinir, “geşti” (müqəddəs kəmə) bağlayırdılar. Beləliklə, Zərdüşt dini gənclərə (20-24 yaş arasında) qəbul etdirilirdi.”¹

“Qədim Azərbaycan atçılığın inkişafında xüsusi rol oynamışdır: Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətlərində atçılıq inkişaf etmiş, hətta “ailə üzvləri sırasında atın da adı çəkilmişdir”.²

Ox atmaq, ov etmək kimi idman növləri, çövkən oyunu geniş yayılmışdır.

Qazıntılar zamanı indiki Astara-Ərdəbil ərazilərində

keramika materiallarından tikilmiş Sasan qala, Novduz qala, adsız “Qala” kimi uzun müddət fəaliyyət göstərmiş bir çox qalalar aşkar edilmişdir.

Bu qalalar əlçatmaz yerlərdə, qayalar üzərində tikilmiş və divarlarında böyük su çənləri quraşdırılmışdır.

¹ A.Fazili. Atropatena. e.ə. IV - eramızın VII əsri, B., “Elm”, səh.160.

² Yenə orada, səh.161.

Atropatenanın coğrafi şəraiti tikinti işlərinə rəvac verirdi. Əsas tikinti materialı qaya, çay daşlarıydı; bu daşlardan tikilən şəhərlər, qala divarları, qüllələr və istehkamlar, əsasən, müdafiə xarakteri daşıyırdı.

Gil, yaxud gips məhlulu ilə bərkidilmiş daşlar və çay daşları (çınqıllar) da Zöhhak Qalada tikilən pavilyonun binövresinə qoyulmuş tikinti materialıydı ki, bu, o biri tikililərlə müqayisədə, ikinci dərəcəliydi. İctimai binaların tikilişində və memarlığa aid bəzək işlərində isə xüsusilə əhəng daşlarından geniş istifadə edirdilər. Zöhhak Qala sarayının tikintisində belə bəzək detallarından çox istifadə olunmuşdur.

Atropatenada abidələrin memarlıq cəhətdən işlənməsinə saraylardan, kilsələrdən və ictimai binalardan daha çox üstünlük verilirdi. Bu abidələrdən birincisi - Zöhhak Qalada tikilən və mülki xarakter daşıyan yaşayış yeri, ikincisi isə qaya üzərində ucaldılmış Kerefto kompleks məbədidir.

Atropatenalılar ölümlərini iri küplərdə (ana bətnində olduğu kimi) dəfn edirdilər, buradan da elmi ədəbiyyat-

da “küp qəbirlər” ifadəsi işlədilir. Bu küplər xüsusi hazırlanmırdı, adicə iri gil küplər (hündürlüyü - 1,5-1,8 m, eni 1 m) olurdu. Bu küp qəbirlərin üzərində heç bir abidə qoyulmur, inşaat işləri getmirdi. Ölüni iri küpün içinə düzünə (üfiqi şəkildə) salır, boynunu ya sol, ya da sağ çiyini üstə əyirdilər. Dəfn zamanı kişiləri sol, qadınları isə sağ böyrü üstə dəfn edirdilər. Basdırılmış küplərin yanlarına xırda avadanlıq, içinə isə bəzək şeyləri: qolbağı, bilərzik, üzük, muncuq və s. qoyurdular. Bunların da yanında üstü qırmızı və qara rənglərlə naxışlanmış gil qablar olurdu.

Naxçivanda və Ağcabədidə (Mil düzü) tapılan belə küp qəbirlər sübut edir ki, onlar son əsrlərin yox, e.ə. və eramızın III əsrinin yadigarlarıdır.¹

Atropatena dövlətində pul dövriyyəsi geniş inkişaf etmişdi: bu ölkə ərazisində son dövrlərdə (1923-cü il) xəzinə qalıqlarında tapılan 600, sonra isə 110 “dirhəm” pul vahidi, eləcə də Roma “dinar”ı göstərir ki, Atropatenedə parfiyalılarla və Avqust dövrü romalılarla geniş ticarət əlaqələri, pul dövriyyəsi mövcud olmuşdur.²

Tarixçilər yazırlar ki, qədim Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı, ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə yanaşı, xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi və sinfi münasibətlərin meydana çıxması yeni dini baxışlar üçün münbit şərait yaratmışdı.

Beləliklə, Zərdüştün Urmiya gölü ətrafında doğulduğunu əsas götürən tədqiqatçıların çoxu, zərdüştiliyin ilk vətəni qədim Azərbaycan dininin prototürk olduğunu

söyləyirlər.³

Qədim Roma tarixçisi Pliniyə əsaslanaraq göstərir ki, “Avesta”nın ilkin həcmi 2 milyon misra olmuşdur.

¹ И.Алиев. Очерк истории Атропатены, Б., “Азернешр”, 2003, стр.113-114.

² Yənə orada, səh.114.

³ B.Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, B., “Elm”, 1996, səh.60.

Makedoniyalı İskəndər İrani zəbt etdikdən sonra əsəri yandırmışdır. Bu barədə Nizami Gəncəvi də “İskəndərnamə” əsərində geniş məlumat vermişdi:

*İskəndər əmr etdi ki, iranlılar
atəşə pərəstişdən əl çəksinlər,
Qədim dinlərini təzələsinlər.
... Müğlərin paltarı oda qalansın,
Atəşpərəstlərlə sərt rəftar olunsun.
O vaxtlar belə bir qayda vardı,
Müəllim atəşgahlarda oturardı.
Orada xəzinələri gizləndə saxlayardı,
Onlara heç kəsin əli çatmazdı.
Varlılar, varisi olmayan halda,
öz malını atəşgaha qoyardı.
Bu adət üzündən üfüqlər əzabda idi.
Hər bir atəşgah xəzinələrlə dolu ev idi.
İskəndər bu binaları xarab etdikcə
Xəzinə su kimi axırdı...¹*

(Sətri tərcümə)

Zərdüştün fəlsəfi konsepsiyasına görə, dünya əksliklərin vəhdəti üzərində bərqərarlıdır; yəni işıq-zülmət, xeyir-şər, xeyirxahlıq-bədxahlıq, ağ-qara, yaxşı-pis və s.

Dünyanın ən qədim dövlətlərindən və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Çində də varlıqdakı bu sonsuz

¹ N.Gəncəvi. “İskəndərnamə”, B., “Elm”, 1983, səh.169 (Filoloji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir).

hərəkəti və daimi dəyişikliyi bir-birinə zidd kosmik qüvvələrin - işıqla zülmətin toqquşmasında görürdülər.¹

Akademik Aslan Aslanov Aristotelin “Poetika” kitabının tərcüməsinə əlavə etdiyi “Aristotel poetikasının Şərqi fəlsəfəsi və ədəbiyyatında mövqeyinə dair” adlı “son sözdə” yazır ki, “...Platon və Aristotelin Zərdüşt fəlsəfəsinə münasibəti haqqında Diogen Layersi özünün “Fəlsəfə tarixi”nə girişində danışıq”.²

Biz bütün bunlara Zərdüştiliyin (hələ öyrənilməmiş nə qədər mübahisəli tərəfləri olsa da) böyük təsir gücünə malik dini-fəlsəfi görüş kimi dünya xalqları arasında geniş yayılması kimi baxırıq.

Sonralar Məzdəkizm və Manilik dini-fəlsəfi dünyagörüşləri də Zərdüştün “Avesta”sındakı fəlsəfi baxışlara əsaslanırdı.

Alimlər qədim Atropatena dövlətində “...gənc Avesta inamları ocaqlarının mövcud olduğunu ehtimal” edirlər. Bizə qədər gəlib çatan “Avesta” Yasnadan, Yaştlardan, Vispratdan, Vendidaddan (Videvdatdan) və kiçik Avestadan ibarətdir.

Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, “Atropatena Zərdüştiliyi qədim İran dini təlimlərinin tarixində mühüm mərhələlərdən biri idi. Sasanilər hakimiyyəti dövründə Atropatena bir neçə əsr ərzində Zərdüştiliyin istinadgahına çevrilmişdir”.³

¹ Вах: Культурология, М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.43.

² Aristotel. Poetika, В., “Azərnəşr”, 1974, səh.132.

³ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.1, “Elm”, 1998, səh.326.

**“ZƏRDÜŞTÜN
ALQIŞ NƏĞMƏLƏRİ”NDƏN**

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, mənə bildir:
Bu yeri aşağıda və enməyə qoyulmayan göyü yuxarıda
saxlayan kimdir?
Suyu, odu kimdir yaradan?
Kim yeyin və iti gedən buluda iti getməyi öyrətmişdir?
Ey Məzda, pak təbiətin yaradıcısı kimdir?*

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, doğrusun mənə
bildir:
Bu faydalı işığı və bu qaranlığı yaradan kimdir?
Xoşluq gətirən yuxunun və oyaqlığın kimdir yaradıcısı?
İnsanları ibadətə çağıran dan yerinin, günortanın və axşamın
yaradıcısı kimdir?*

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, doğrusun mənə
bildir:
Aya, yalanı doğru əlinə tapşıra bilərəmmi ki, onu sən*

ayinində muştuluq verildiyi kimi, yerə yıxıb ağrı və işgəncəyə giriftar edə?

Bu böyük sınıqlıq, yalana tapınanlarda dərin iz qoyardı.

...Ey insanlar, əgər Məzdanın müqərrər etdiyi əzəli hökmdən faydalansanız, bu dünyanın və o dünyanın xoşluğundan, əbədi əzabdan, yalana tapınanların zərərindən, düzlük istəyənlərin xeyir və faydasından agah olsanız, onda həmişə gələcəyiniz yaxşı keçəcək.

... Ey Məzda, bu müqəddəs ağıldan doğruluq ardıcılıarı deyil, yalana tapınanlar zəlalətə düşdülər; istər birisinin malı çox olsun, istərsə də az olsun, gərək doğruluq yolu tutanın dostu ola və yalana tapınanların ziddinə gedə.

...Ey Məzda, işıqlı səhər haçan gələcək və bəşər nəsləli doğruluğa üz tutacaq? Öz hikmət dolu sözləri ilə o böyük qurtarıcı haçan diləyinə çatacaq? Vəhumə nin köməyilə gəldiyi adamlar kimlərdir? Çox ümid edirəm ki, ey Ahura, onu mənə qismət edəsən!*

Ey Ahura Məzda, mənə bildir: çünki sən bilənsən, aya, sənə qərarlaşdırdığın cəza günü çatmazdan öncə doğruluq ardıcılıarı, yalana tapınanlara qalib gələcəkmi? Bəli, bu qələbə dünya üçün bir təmizkarlıq tapşırığı olacaqdır.¹

ANTİK YUNAN MƏDƏNİYYƏTİ

Afina. Akropol

*Afrodita (Tavriyalı Venera).
E.ə. III əsr. Mərmər.*

“Mən Aristotel zamanında dünyaya gəlsəydim, onun ən gözəl şagirdlərindən olardım”.

əl-Fərabi

* “Avesta”da xeyir qüvvələrdən biri (red.).

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası /20 cilddə/, c.1, B., “Elm”, 1982, səh.11-13.

● E. ə. XIII əsrin ortalarında Krit adası bir dövlət kimi artıq əvvəlki gücünü itirir və Yunanıstana tabe olur.

● Aristotel Akademiyada iyirmi il Platonun tələbəsi olmuşdur.

● Makedoniyalı İskəndər Şərqdə 70-dən çox şəhər saldırmışdır.

● Nizami deyirdi: Sokrat xəlvətdə yanan şamdır.

● Homer “İliada” poemasında göstərir ki, yunanların Troya üzərinə hücumu zamanı Krit adası 80 hərbi gəmi göndərmişdir.

“**A**ntik” sözünü ilk dəfə İtaliya humanistləri İntibah epoxası zamanı, qədim yunan-Roma mədəniyyətlərinə tərif verərkən işlətmişlər. Yəni, “an-

tik dövr” deyiləndə Qədim Yunanıstan və Roma nəzərdə tutulur.

Antik dövrün mədəni irsi bütün Avropa xalqlarının mədəniyyətinə, fəlsəfi fikrinə, ədəbiyyatına, dini dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir.

Yunanların ərazisində ən qədim sivilizasiya Krit-Miken mədəniyyəti hesab edilir ki, bu da e.ə. III-II minilliklərə aiddir. Krit-Mikendə teokratiya idarəetmə üsulu hökm sürürdü. Çar hər şeyi təkbaşına həll edirdi. Qədim mənbələr məlumat verir ki, Minoy dövləti qüdrətli hərbi dəniz donanması yaratmışdı. Herodotun və Fukididin tarix kitablarında da bu barədə yazılmışdır.

Krit adasında 1893-1931-ci illər arasında arxeoloji qazıntılar aparılmış və o yerin tarixi daha geniş öyrənilməyə başlanmışdır.

Yunanlar hələ Krit adasını tutmazdan əvvəl, Çar Minoyu (bəzi mənbələrdə o mifik hökmdar kimi də təqdim olunur) “dənizlər hökmdarı” kimi tanıyırdılar.

Fukidid yazır ki, çar Minoy oğlanlarını ayrı-ayrı adalara hakim təyin edir, onlar da ətraf ölkələrə hücum edərək, bir sıra yerləri tuturdular. Onlar Egey dənizinin, hətta Attikanın hakimiydilər.¹

Krit adası iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Bununla belə, sənaye də – metallurgiya, gəmiqayırma inkişaf edərək yüksək səviyyəyə çatmışdı. Qonşu dövlətlərlə, o cümlədən qədim Misirlə ticarət, mədəniyyət əlaqələri yaradılmışdı.

Homer “İliada” poemasında göstərir ki, yunanların

Troya üzərinə hücumu zamanı Krit adası 80 hərbi gəmi göndərmişdi.

Əlbəttə, bu, yunanların Krit-Miken mədəniyyətilə möhkəm əlaqələri olduğu vaxtlara aid idi. E. ə. XIII əs-

¹ Древняя Греция, М., Издательство Академии Наук СССР, 1956, стр.18.

rin ortalarında artıq Krit adası bir dövlət kimi əvvəlki gücünü itirir və Yunanıstana tabe olur.

Herodot yazır ki, Krit adasında qədim yerli kritlilər yaşayırdılar ki, onlar yunan dilində danışa bilmirdilər.

E.ə. XV əsrin axırlarında axaylar qəflətən Krit hökmdarının sarayına hücum edərək, adamlarını əsir alır, qul kimi satır və məhv edirlər. Krit müstəqilliyini itirir və tamamilə Yunanıstanın tabeliyinə keçir.

Yazı mədəniyyəti piktoqrafik şəkildə idi. Yəni, sözlərin şəklini çəkir və soldan sağa oxuyurdular. Yüksək saray mədəniyyəti yaratmışdılar. Əsasən, binaların divarlarına bədii üzlük çəkir, daşyonma mədəniyyətini, dulusçuluğu inkişaf etdirirdilər.

E. ə. III minillikdə səcdə etdikləri dini qüvvələr totemlər olmuşdur: yəni, heyvanlara, bəzən bitkilərə sitayiş edirdilər. E. ə. II minillikdə insanşəkili öküz obrazına ilahi qüvvə kimi baxırdılar. Sonralar sarayın və binaların divarlarında bu insan – öküzlərin şəkillərini gören yunanlar onları Minotavr adlandırırdılar.

Yunanlar adanı tutsalar da, ehtiram göstərməyə borc-

luydular; çünki əsatirə görə baş allah Zevs burada anadan olmuş, Apollon allahının, Dionisinin, Heraklın uşaqlığı burada keçmişdir.

Plutarx göstərir ki, spartalı Likurq (Spartanın çarı olmuşdur – *N.H.*) Krit adasında olmuş, sonradan (Asiya sahillərini gəzərkən) Homerin “İliada”sını ağızlarından eşitmiş və bütövlükdə köçürüb Yunanıstana gətirmişdir. “Bu kitabla tam şəkildə tanış olduğumuza görə, minnətdar olduğumuz birinci adam Likurqdur”.¹

Yunanlar Krit-Miken mədəniyyətindən çox şey mənimsəmişlər; bir xalq kimi yunanlarda öyrəndiklərini inkişaf etdirib, özünüküləşdirmək qabiliyyəti olduqca güclü idi. Onlar finikiyalılardan əlifba götürmüş və bunu təkmilləşdirərək özünüküləşdirmişlər. Buna “yunan möcüzəsi” də deyirlər.

Avropa mədəniyyətinin yaranması Yunanıstanla bağlı olduğu kimi, Homerin (e.ə. VIII əsr) “İliada” və “Odiseya” əsərləri də Avropa mədəniyyətinin təməli sayılır.

“İliada”da, yeri gəldikcə, “metal”, “tunc”, “dəmir” sözləri gah metafora, gah da atalar sözü kimi işlənmişdir. Poemada “kişiləri dəmir özü çağırır” yunan atalar sözü çağırış kimi də səslənir: yəni, silaha sarıl!²

Poema mövcud Miken mədəniyyətindən daha çox, ondan sonrakı Yunanıstanın tarixi həyatını əks etdirən mühüm məxəzdir, orada qəbilə cəmiyyətinin üstünlükləri özünü bariz göstərir.³

E.ə. XIII əsrdə şimali Balkan qəbilələrinin böyük bir

*Xeroneya vuruşmasında
həlak olan döyüşçülərin
şərəfinə qoyulmuş
abidə*

*Qadın figuru.
Qədim Yunanıstan.
E.ə. III əsr*

*Qədim Yunan dövrünə aid
teatr maskaları*

hissəsi Krit-Miken sivil mədəniyyətinə toxunmadan,

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, М., изд. “Правда”, 1990, стр.95.

² Древняя Греция, М., Издательство Академии наук СССР, М., 1956, стр.72.

³ Yenə orada, səh.72-73.

cənuba köçdülər. Onları bu məcburi köçkünlüyə vadar edən yunan qəbilələrinin ən güclüsü dorilər idilər. Onların başqa yunan qəbilələrindən üstünlükləri çox idi: tuncdan daha səmərəli dəmir silahları vardı. Dorilərin hakimiyyətə gəlmələri ilə də, e. ə. XII-XI əsrlərdə dəmir dövrü başladı.

Sonrakı mərhələ Yunanıstanın **Homer dövrü** sayılır. Böyük şair “İliada” və “Odiseya” poemalarını e.ə. VIII əsrdə başa çatdırmışdır.

“İliada”dakı hadisələr e.ə. XIII əsrin axırında qanlı toqquşmalarla nəticələnən Troya müharibəsinə həsr olunub. Əsər Sparta dövlətinin hökmdarı Menelayın arvadı Yelenanın Parisə qoşulub Troyaya qaçması ilə bağlı Miken hökmdarı Aqamemnonun (Menelayın qardaşı) başçılığı ilə bütün yunanların və qonşu dövlətlərin hərbi gəmilərinin Troyaya hücumundan, on il çəkən müharibədən bəhs edir. “İliada”dakı hərbi əməliyyat müharibənin onuncu ilində, həm də axırıncı əlli günü daxilində cərəyan edir, əslində isə, hadisələrin bir neçə günü təsvir olunur.¹

Yunanıstanın arxaik dövr mədəniyyəti e. ə. VIII-III

əsləri əhatə edir. Yunanlar Aralıq dənizi, Qara dəniz, Mərmərə dənizi sahili ölkələrini zəbt edib, dünya miqyasına çıxırlar. Ən məşhur Afina, Sparta, Korinf, Arqos, Fiva kimi dünyada məşhurlaşan şəhər-dövlətləri yaradır. “Ellada”, bütünlükdə, Yunanıstan dünyasını təmsil

¹ Александр Кравчук. Троянская война, М., изд. “Наука”, 1991, стр.11.

edir. E. ə. 776-cı ildən başlayaraq hər dörd ildə bir Olimpiya idman yarışları keçirilir və s. Görkəmli elm xadimləri, dünyanın yaranışını dərk etmək istəyən böyük filosoflar yetişir.

Fales (e.ə. təqribən 625-547-ci illər) suyu bütün varlığın əsası sayır, Anaksimən (e.ə. təqribən 585-525) dünyada ilk yaranan – havadır, – deyir. Pifaqor (e.ə. təqribən 580-500) riyazi qanunauyğunluğu, kosmik harmoniyanı qəbul edir. Heraklit (e.ə. təqribən 544-483) dünyanın oddan yarandığını elan edir və s.

Klassik dövr mədəniyyəti Periklin (e. ə. təqribən 490-429-cu illər) hakimiyyəti illərinə düşür. Periklin dərnəyinə cəmiyyətin qabaqcıl adamları (Aspasiya, Anaksaqor, Sokrat, Sofokl və b.) daxil idilər.

Perikl Afina dövlət quruluşunun demokratikliyi barədə deyirdi: “Biz müasirlərimizin və gələcək nəsillərin öyrənməsi üçün bir örnəyik və bizə Homerin mədhnaməsi lazım deyil”.

Demokrit (e. ə. təqribən 460-370-ci illər) deyir ki, Kainatda atomdan və heçlikdən başqa bir şey yoxdur. Bununla belə, o qeyd edir ki, səbəbsiz bir hadisə baş

verməz. Hadisələr bir-birilə əlaqədardır. Təbiətin, yəni materiyanın və tarixin məqsədi olmur. Materiya əbədi-dir və onun meydana gəlməsini izah etməyə dəyməz, onu bu və ya başqa inanca, yaxud ilahi qüvvəyə bağla-mağa da ehtiyac yoxdur.

Hippokrat (təqribən e.ə. 460-377-ci illər) xəstəliyi törədən səbəblər barədə elm yaratmışdır: insanın rəngi-lə xəstəliyini müəyyən etmək kimi məsələləri açır, məşhur “Hippokrat andı” meydana çıxır.

Bu dövrdə Esxil, Sofokl, Evripid kimi faciələr yazan böyük dramaturqlar, komediyaqraf Aristofan yetişmiş-dir.

“Tarixin atası” Herodot (e.ə. təqribən 490/480-425) “Tarix” kitabında yunan-İran müharibələrindən geniş bəhs etmişdir.

Tarixçi Fukidid isə “Peloponnes müharibəsi” adlı ta-rix kitabında bütün Yunanıstana hökmranlıq uğrunda Afina və Sparta dövlətləri arasında gedən uzunmuddət-li müharibələrdən danışır. Əsər elmi-tənqidi üslubuna görə Herodotun “Tarix”indən fərqlənir. Fukidid e.ə. təqribən 460-400-cü illərdə yaşamışdır.

Afinanın məğlubiyyətilə bitən Peloponnes müharibə-si e.ə. 431-404-cü illəri əhatə edir. Afina siyasi müstə-qilliyini itirir və Makedoniya çarı II Filippin tabeliyinə keçir.

Platonun (e. ə. 429-348) və Aristotelin (e. ə. 384-322) fəaliyyəti yunan polisinin (dövlətinin) süqutu dövrünə düşmüşdür.

Sokratın tələbəsi olan Platon, onun ölümündən sonra Afinada şəxsi məktəb açır və onu “Akademiya” adlandırır. Aristotel həmin akademiya da iyirmi il Platonun tələbəsi olmuşdur.

Platonun fikrincə, bizim gördüyümüz dünya, bütün təbiət, bütün şeylər – ulduzlar aləmində mövcud olan və bizə görünməyən ideyalar dünyasının ya surətidir, ya da əksi. Hər halda, özü deyil. Sanki, insan mağarada üzüdivara oturub, o ideyalar dünyasının şəklinə baxır və s.

Platonu cəmiyyət və şəxsiyyət məsələsi də düşündürürdü. “Dövlət” kitabında o deyirdi ki, dövləti filosoflar, hərbcilər, sonra isə sənətkarlar idarə etməlidirlər.

Platon hisslərinin əsiri olan yaradıcı adamları özü qurduğu dövlətə yaxın buraxmırdı. Tələb edirdi ki, onlar yalnız himnlər, odalar yazmalıdırlar.

Aristotel qədim yunan elm və fəlsəfəsinin dühalarından olmuşdur. Dante onu “müdrilər müəllimi”, F.Engels “ən universal zəka”, K.Marks isə “qədim yunan fəlsəfəsinin Makedoniyalı İskəndəri” adlandırmışdır”.¹

Aristotel yazır: “Yaradıcılığın prinsipi yaradılan predmetdə deyil, yaradıcı şəxsiyyətdədir, çünki sənət nəyin zərurət əsasında yaranmasına, həmçinin təbiətə nəyin mövcud olduğuna toxunmur”. “Sənət gerçəklik sahəsinə deyil, yaradıcılıq sahəsinə daxildir”. “Hər bir sənətin vəzifəsi – təbiətə çatışmayan şeyləri tamamlamaqdan ibarətdir”.²

Ellinizm dövrü mədəniyyəti Makedoniyalı İskən-

dərin (e.ə. 356-323) Yunanıstanı özünə tabe edərək, Şərqlə hərbi yürüşlərilə başlayır (e.ə. 334-324).

Plutarx yazır ki, İskəndər qələbə qazandıqdan sonra böyük mədəni-quruculuq işləri aparırdı; şəhərlər saldı-

¹ Aristotel. Poetika, B., “Azərnəşr”, 1974, səh.7.

² Yenə orada, səh.16.

rır, mədəni obyektlər tikdirir, yenə əvvəlki kimi teatr tamaşalarına gedir, bayram şənliklərində iştirak edirdi. Yunanıstandan onun yanına üç min aktyor gəlmişdi.¹

Makedoniyalı İskəndər Şərqlə yetmişdən çox şəhər saldırmışdır. O, bütün dünya ilə iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələr yaratmaq və beləliklə də, dünyada vahid Ellin imperiyasının bünövrəsini qoymaq üçün yeni layihələr tərtib edirdi.

Misal üçün, yunanların Turanda möhkəmlənməsi Çinlə ipək ticarətinin inkişafında – yəni, İpək Yolunun salınmasında əsas olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndər Xəzər sahillərini tədqiq etmək məqsədilə də xüsusi ekspedisiya təşkil etmişdi. O, Xəzərin “daxili dəniz”, yoxsa, “okean körfəzi” olduğunu öyrənmək istəyirdi. Görünür, bu ekspedisiyanın əldə etdiyi məlumat nəticə verməmişdir.²

Plutarx Makedoniyalı İskəndərin təbiətən elm öyrənməyə və mütaliəyə meyli olduğunu göstərir. İskəndər dəfələrlə deyirdi ki, “İliada” hərbi şücaət qazanmaq üçün ən yaxşı vəsaitdir.”³

Onun oxuduğu əsərlərin siyahısını, adətən, Aristotel

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания, М., “Правда”, 1990, т. II, стр. 431.

² С.И.Ковалев. История Античного общества. “Государственное-социально-экономическое издательство”, Л., 1957, стр. 329-331.

³ Плутарх. Избранные жизнеописания. М., изд. “Правда”, 1990, стр. 368.

tuturdu. İskəndər “İlliada”nı həmişə yanında, yastığının altında, xəncərlə yanaşı gəzdirərdi.¹

Böyük sərkərdə həm də böyük müaliəçiydi.

Özünün göstərişilə ona Evripidin, Sofoklun, Esxililn faciələrini, Filoksenin diframblarını göndərirdilər.

Bir dəfə İskəndərə İran şahı Daranın ən qiymətli daş-qaşlarla dolu mücrüsünü gətirirlər.

Çar dostlarından soruşur ki, bu sandıqçaya nə qoysam yaxşıdır. Hərə bir şey deyir, ancaq çar özü – “mən burada “İlliada”nı saxlayacağam” cavabını verir.²

Deməli, hərbi yürüşlərində Homer həm də onun hərbi məsləhətçisiydi. O, Axillin döyüş səhnələrindən qələbə elmini öyrənirdi.

İskəndərin əsas döyüş silahı qılınc idi; Çin hökmdarı ona həddən artıq yüngül, həm də möhkəm qılınc bağışlamışdı.

Plutarx məlumat verir ki, İskəndər alimləri, yazıçıları, aktyorları, ümumiyyətlə, sənət adamlarını sevir və qiymətləndirirdi.

O, filosoflarla görüşündə onlara torpaq haqqında, dəniz haqqında, insanın yaşayışı, ölümü ilə bağlı suallar

verir, həyatın, yoxsa, ölümün güclü olması, insanın özünü necə idarə etməsi, insan Allah ola bilərmi və s. və i.a. suallar verirdi. Geniş dünyagörüşə malik çar alimləri imtahana çəkir və onları qiymətləndirirdi.

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания. М., изд.“Правда”, 1990, стр.368.

² Yenə orada, səh.424-425.

Azərbaycanın İntibah şairi Nizami də ədəbi qəhrəmanı Makedoniyalı İskəndəri, Plutarxın yazdığı kimi, filosoflar arasında göstərir, onlara dünya, insan və bir çox məsələlər haqqında onu narahat edən suallar verdiyini yazırdı.

Nizami Falesin, Sokratın, Platonun, Aristotelin, Porfirinin (təqribən 233-304) və b. fikirlərindən istifadə yolu ilə öz fəlsəfi konsepsiyasını izah etməyə çalışırdı.¹

Şairin şəxsi fəlsəfi mühakimlərilə bağlı məsələlərə toxunan Camal Mustafayev bir sıra poetik deyimlərə aydınlıq gətirərək yazır: “...ayrı-ayrı məqamlar istisna olunmaqla, demək lazımdır ki, Nizami antik müəlliflərdən istifadə zamanı birbaşa onların əsərlərinə əsaslanmamış, öz məlumatlarını, əsasən üçüncü, dördüncü mənbələrdən götürmüşdür”.²

O, “üçüncü”, “dördüncü” mənbələr deyəndə, ərəbdilli məşhur fəlsəfə tarixçisi əş-Şəhrəstanini misal gətirir: “Ola bilsin, əş-Şəhrəstani Nizaminin tarixi-fəlsəfi biliklərini əxz etdiyi qiymətli mənbələrdən biridir.”³

Nizami Makedoniyalı İskəndər haqqında mənzum romanı Gəncədə yaratmışdır. Bu, təkcə ədəbi nailiyyət

yox, həm də tarixi ictimai-fəlsəfi bir hadisəydi.

¹ N.Gəncəvi. İskəndərnamə. “Elm”, 1983, səh.505-515 /filoloji tərcümə/.

² Джамал Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. Б., “Изд. Акад. Наук Азерб. ССР.”, 1962, стр.97.

³ Yənə orada. səh.101.

Nizami şair, filosof, tarixçi, astronom, ilahiyyatçı, insan xəstəliklərinə bələd həkim, dövlətçilik məsələləri ilə məşğul olan siyasətçi, pedaqoq, cəmiyyətşünas (sosioloq), hüquqşünas, insanşünas psixoloq, tədqiqatçı alim olmuşdur. Nizami qabaqcıl yunan mədəniyyətini, ədəbiyyatını, fəlsəfi fikrini gözəl bilirdi.

Sokrat (e. ə. 470/469-399). Sofokl, Evripid və Sokrat Elladanın ən müdrik insanları elan ediləndə, Sokrat deyibdi: mən bir şeyi bilirəm ki, heç bir şey bilmirəm, müdrik sayılan insanlar isə heç bunu da bilmirlər.

Sokrat deyir: “həqiqət o zaman üzə çıxır ki, ona qarşı əks fikir qoyulur”.

O, Afınanın küçələrini və meydanlarını gəzib, vətəndaşları öz həyatları haqqında düşünməyə, öz içlərində olan dahinin (“demon”un, biz “vicdan” adlandırırıq – *N.H.*) səsinə qulaq asmağa çağırırdı.

Sokrat hesab edirdi ki, dahilik (“demon”) hamıda vardır, ancaq insanlar daha çox öz mənfəətlərini güddükləri üçün vətəndaşlıq borcuna yox, ən çox özgələrin fikrinə qulaq asırlar.

Sokrat deyirdi: insan heç bir şeyi təmsil etməməlidir. Ehtirasları, ideyaları, vəzifələri ancaq Olimp allahları təmsil edirlər. İnsan – allah deyil. Ancaq ona allah gücündə olan ölməz ürək verilib, insan onun köməyilə həyatda bütün fikirlərini və hərəkətlərini tənzim edə bilər.

İnsanın ən böyük qabiliyyəti (istedadı) hər cür şəraitdə özünə sadıq qalmasıdır.

Heç bir ictimai quruluş, heç bir kəs, hətta ən müdrik müəllim belə, onun vətəndaşlıq hünərini (“aretini”) təmin edə bilməz.

İnsan vətəndaşlıq hünərini gərək öz səyilə, gücüküvvətilə qazansın. Müəllimin vəzifəsi onu bu əxlaqi, mənəvi keyfiyyətə həvəsləndirmək və ondan bu şəxsiyyət “doğuşunu” qəbul etməkdir.

Şəxsiyyət olanda, insan özünəməxsus olmaq qabiliyyəti (müstəqillik) qazanır ki, bu da ancaq özünüdərək əsasında ola bilər.

Sokratın atası daşyonan, anası isə uşaq tutan mamaça olmuşdur. O deyirdi: mən öz anamdan nümunə götürmüşəm: yəni tələbələrimin “yeni-dən doğuluşu” zamanı uşaq tutan mamaça rolunu oynayıram.¹

Sokrat şəhər polisinin (dövlətinin) vətəndaşı kimi öhdəsinə düşən vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirmiş – Peloponnes müharibəsində üç dəfə iştirak etmiş, “beş-yüzlər” Afina Şurasının xalq iclasçısı olmuşdur. Bununla belə, taleyi gətirməmiş, antik ruhun dərkolunmaz müdrik ruhuna çevrilmişdir.

Bu böyük şəxsiyyətin heç bir yazılı əsəri qalmamış,

ümumiyyətlə, o, yazmamışdır. Sokrat belə hesab edirdi ki, yazı fikri ləngidir, sözün mənasını öldürür. Sokrat haqqında əsas məlumatları onun tələbələri – Platon və Ksenofont vermişlər.² Sokrat qədim Yunanıstanda qə-

¹ Антология античной философии. М., “Ольма-Пресс”, 2001, стр.72.

² Yənə orada, səh.73.

bul olunmuş vətəndaşlıq məziyyətlərini, mənəvi dəyərləri dərinləndirən öyrənmək və onların mahiyyətini açıb göstərmək istəyirdi. Buna görə də o, haqlı olaraq, Avropa tarixində ilk dəfə, əxlaqi fəlsəfənin yaradıcısı kimi qiymətləndirilir. Sokratın fikrincə, həyatda hər bir insanın əsas məşğuliyyəti – öz ürəyini ağılla və əxlaq prinsiplərinə uyğun şəkildə tərbiyələndirmək olmalıdır. O deyirdi: “Mərdliyin nə olduğunu anlamayan insan, mərd ola bilməz”. Sokrat fikrini belə açıqlayırdı: “İnsanlar, sizin içində ən müdriki o kəsdir ki, müdrikiyin heç bir şeyə dəymədiyini Sokrat kimi anlasın”.¹

Sokrat cəmiyyətin və dövlətin idarə edilməsini mənəvi dəyərlərə bağlılıqda görürdü.

Dünyanın yaranması kimi suallarla maraqlanmırdı, hesab edirdi ki, insanın qayğıları onsuz da çoxdur.

Sokratın həyat tərzi və fəaliyyəti köhnə fikirli afinaları əsəbiləşdirirdi.

O, e.ə. 399-cu ildə ənənəvi allaha hörmətsizlikdə, yeni allah irəli sürmək cəhdində və fəlsəfi fikirləri ilə gənclərin əxlaqını pozmaqda ittiham edildi, imtiyazlı

təbəqələr tərəfindən seçilmiş məhkəmə iclasçılarının qərarı ilə ölüm cəzasına məhkum olundu.

Sokrat dostlarının həbsxanadan qaçmaq təklifini rədd edərək demişdi ki, qanuna tabe olmaq lazımdır. Müəyyən edilmiş vaxtda isə o, zəhər içib ölmüşdür.

¹ Антология античной философии. М., “Ольма-Пресс”, 2001, стр.75.

Qədim Roma natiqi və siyasi xadimi Siseron (e.ə.106-43) deyir: “Sokrat fəlsəfəni göydən yerə endirdi. Sokrata görə fəlsəfə – insanı dərk etməkdir. Sokrat Qərb mədəniyyətində – Şərqi müdriklik səsidir.”¹

Sokrat deyir: İnsan dünyaya təbiətin verdiyi gözle yox, öz şüurunun, öz mədəniyyətinin gözüylə baxmalıdır.

Onun fikrincə, siyasətçilər yazılmış, şairlər, dramaturqlar isə yazılmamış qanunları üstün tuturlar.

Platon Sokratı “Əsrin zəkası” adlandırmışdır.

Qədim yunan filosofu Protaqor (e.ə.481-411) allahlar haqqında biliyi lazımlı saymır, “...həm sual mürəkkəbdir, həm də insanların həyatı qısdır” – deyirdi.

Filosof A.Kratil (e.ə. 5-ci əsr) deyirdi: fəlsəfəni o vaxta qədər öyrənmək lazımdır ki, sərkərdə ilə eşşək otaran arasında heç bir fərq olmadığını görəsən.

Antik spektisizmin banisi Pirronun (e. ə. təqribən 365-275) fikrincə, heç bir şeyi təsdiq etmək olmaz, bir halda ki, təsdiq olunanı inkar edən başqa dəlil irəli sürülür.²

ANTİK ROMA MƏDƏNİYYƏTİ

Roma. Kolizey

İmperiya dövrü gladiatorların döyüşü

“Mədəniyyətsiz xalq həyatı müharibəsiz təsəvvür etmir”.

Tit Livi

¹ Вах: В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999. стр.253-254.

² Yenə orada.

- *Etrusklar İtaliyaya haradan gəlmişlər.*
- *Yuli Sezar qallarla müharibə şəraitində memuar xarakterli gündəlik yazırdı.*
- *Qədim Romada aktyorlar, pedaqoqlar və şairlər “kölə ziyalılar” təbəqəsinə aid edilir, qulları isə borcəvəzi ödəyirdilər.*
- *Erkən İntibah epoxasının nümayəndəsi Françesko Petrarca Siseronun “itmiş” əsərlərini tapmış və yüksək qiymətləndirmişdir.*
- *Siseron qətlə yetirilmişdir.*

Makedoniyalı İskəndərin dünya xalqlarını vahid monarxiyada birləşdirmək istəyi onun ölmündən sonra süqut etdi. Ellinizm dövlətinin böyük bir hissəsini e.ə. II-I əsrlərdə Roma tutdu. Elə o vaxtdan da müasir İtaliyanın ərazisi antik mədəniyyətin mərkəzi sayılmağa başladı.

Lakin İtaliya tarixində e. ə. VII əsrin axırlarında ən qədim sivilizasiya – etrusk mədəniyyəti olmuşdur. Romada hakimlik edən Tarkvinilər sülaləsinin reallığına (axırcıncı çar təkəbbürlü Tarkvini) elm aləmində artıq şübhə etmirlər; əksinə, onların görkəmli siyasi xadim olmaları barədə bir sıra mənbələrdə məlumat verilir.¹

Ayrıca iqtisadiyyatı və siyasi xətti olan on iki etrusk dövləti bir federasiya şəklində birləşmişdi. Etrusk ustaları metal istehsal edir, güzgü və şüşə əşyaları düzəldir, ən zərif zərgər işləri görür, qızıldan və fil sümüyündən qiymətli sənət inciləri yaradırdılar.

Etrusk dövləti get-gedə güclənir və bütün Apennin yarımadası boyu hakimlik etməyə başlayır. Aralıq dənizinin qərbində yerləşən başqa bir güclü dövlətlə ittifaqa girir, hərbi gəmilərlə hücumla keçib yunanları oradan çıxarır, Korsika adasını zəbt edir.²

Etruskların bir xalq kimi həm özlərinin, həm də dillərinin mənşəyi indiyədək tarixin sirri kimi açılmamış qalır.

Etruskların mənşəyi barədə elm aləmində, əsasən, üç mülahizə yürüdülmür: gah onların dəniz yolu ilə gəldiklərini, gah Alp dağlarını keçib burada məskən saldıqla-

rını, gah da e. ə. XIII əsrdə Kiçik Asiyadan, yəni Lidiyadan elliklə köçdüklərini yazırlar. Yunan yazıçısı Mitilenli Hellanik onların Yunanıstandan buraya gəlib çıxdıqlarını söyləyir.

Halikarnashlı Dionisi isə etruskların qədimdən italiyalı (yəni, avtoxton) olduqlarını sübuta çalışır.

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., изд.“Мысль”, 1986, стр.20.

² Yənə orada, səh.25.

Etrusk dilinin öyrənilməsinə İntibah epoxası zamanı arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış və tunc üzərində həkk edilmiş qədim kitabədən sonra başlanmışdır.

Etrusklar, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdular. Əkin-biçin yerləri daşlıq olduğuna görə (tuf daşları) onları təmizləyir, gölməçələri qurudurdular. Qızıldan kəmərlər (toqqalar) düzəldir və özləri yunan nümunəsində sikkələr kəsirdilər. Etruriyanın özündən mis, qonşu Elba adasından dəmir çıxarırdılar. Saxsı istehsalı və dulşuluq çox inkişaf etmişdi.

Etrusk təsviri sənətində realizm əsas yer tuturdu. Qəbirüstü abidələrdə belə əsilzadələrin, kübar ailələrin portretlərini ideallaşdırmır, olduğu kimi verirdilər. Etrusk rəssamları dini mövzuda yaratdıqları rəsmləri də, yunanlarda olduğu kimi, allahlaşdırmır, əksinə, daha çox insaniləşdirirdilər.

Ancaq o dünyanın dəhşətli cəhənnəm əzabına etrus-

klar yunanlardan daha çox əhəmiyyət verirdilər. Etrusk kahinləri və falaçanları kəsilmiş heyvanın daxili orqanlarının (xüsusilə qaraciyərin) vəziyyəti əsasında ildırımın çıxmasına və başqa təbiət hadisələrinə dair düzgün proqnoz verirdilər.

Beləliklə, e. ə. II əsrdə “Etrusk fənni” deyilən elmi sistem yaranmışdı.¹

¹ Н.А.Машкин. История древнего Рима, М., “ОГИЗ”, 1948, стр.68-77.

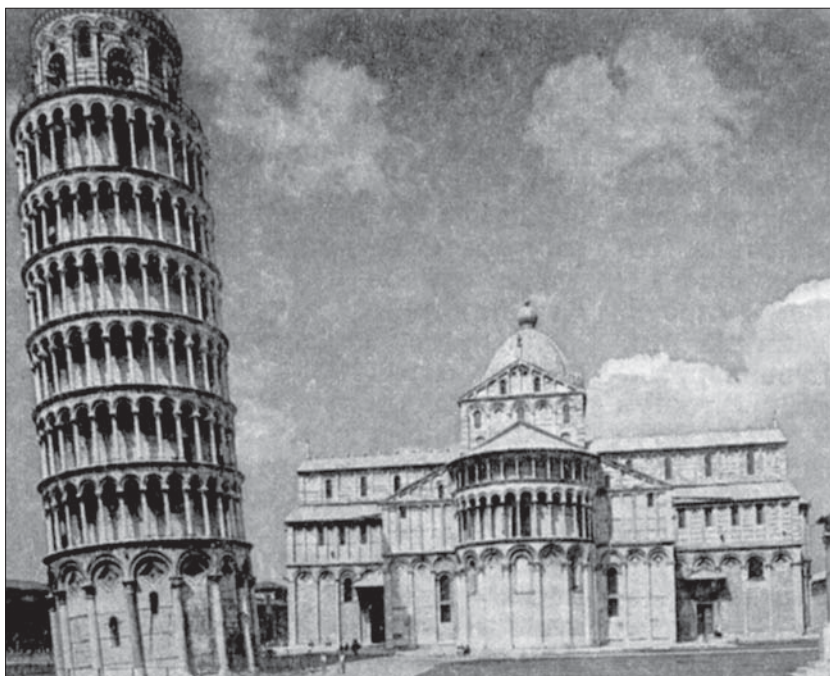
Etrusklar hərbi qələbələrini çox təntənəli qeyd edirdilər, bu, bir çox başqa sahələrdə olduğu kimi, romalılara etrusklardan qalmışdır.

Ən güclü dəniz dövləti sayılan Etrusk hakimiyyəti daxili çəkişmələr, romalıların üsyanı və hərbi müdaxiləsi nəticəsində e. ə. 510-cu ildə devrilir.

Roma aristokratiyası quldarlıq respublikasına çevrilir. Roma cəmiyyətinin, əsasən, yuxarı təbəqəsi arasında yunan dili yayılmağa başlayır, saqqalın dibdən qırxdırılması, saçların qısa vurdurulması kimi yunan adət-ənənəsi də yayılır. Etrusk əlifbası latın dilinə uyğun səslə yunan əlifbası ilə əvəz edilir. Həmin vaxtdan etibarən yunan nümunəsi əsasında sikkə buraxılır və s.

Respublika quruluşu şəraitində natiqlik sənəti məktəbi təsis edilir. Senatorlar – senatda və vəzifəli şəxslər – xalq yığıncaqlarında çıxış edib dinləyicilərini öz fikirlərinə inandırmağa çalışırlar. E.ə. IV əsrdə etrusk mə-

*“Romul və Remi
əmizdirdən Kapitoli
canavarı”. Tunc.
E.ə. V əsrin əvvəli.*

*Pizada baş kilsə (1063-1160) və
kampanila (“əyilən qüllə”); 1174-1372)*

dəniyyəti əsasında teatrlar açılır və oraya professional aktyorları dəvət edirlər. Yunan ədəbiyyatı Roma ədəbiyyatına güclü təsir göstərir.

Görkəmli Roma yazıçı-dramaturqu Plavtın (e.ə. 250-184), Terensinin (e.ə. 195-159) komediya və faciələri, Vergilinin (e. ə. 70-19) Troya müharibəsindən bəhs edən “Eneida”, Lukretsi Karın (e.ə. 1-ci əsr) “Şeylərin təbiəti haqqında” adlı poemaları yaranır.

Məşhur Roma yazıçılarından Apuleyin (təqribən 124-180), Yuvenalın (təqr. 60-127), Petroninin (? – eramızın 66-cı ili), Horatsinin (e.ə. 65 – eramızın 8-ci ili), Ovidinin (e.ə. 43 – təqribən eramızın 18-ci ili) yaradıcılıqları geniş oxucu rəğbəti qazanır.

Coğrafiya və biologiya sahəsində Strabonun (e. ə. 64-63–eramızın 23-24) elmi traktatı, xüsusilə Qafqaza aid fikirləri, Tit Livinin (e.ə. 59-17), K.Tasitin (təqr.55-120) tarix kitabları Romanın şöhrətini və nüfuzunu artırırdı.¹

Bu dövrdə vaxtilə Yunanıstanın dövlət xadimi olmuş tarixçi Polibi (e. ə. təqr. 201-120) yazıb-yaradırdı ki, onun ictimai-siyasi fəaliyyətini bütünlüklə Roma epoxasına aid edirlər.²

Fukididdən sonra “antik dövr tarixi fikrinin ikinci zirvəsi” kimi tanınan Polibi bir məsələni izah etməyə çalışırdı:

“Nə vaxt və necə oldu ki, dünyanın bütün məşhur torpaqları (ölkələri - *N.H.*) romalıların hakimiyyəti altına düşdü?”³

Filosof, yazıçı və şair Lutsi Anney Seneka (eramızdan əvvəl I əsrin sonu – eramızın I əsri) əvvəli qul, sonralar isə azadlığını əldə edən böyük filosof Epiktet (təqr. 50-138), Roma imperatoru Mark Avreli (121-180) antik yunan fəlsəfi dünyagörüşünü, tarixini, mədəniyyətini, ciddi şəkildə öyrənməklə, demək olar, hələ ye-

¹ Культурология. М., изд. “Юнита-Дана”, 2000, стр.74.

² С.И. Ковалёв. История Античного общества Греции, М., “СОСГИЗ”, 1937, стр.23.

³ Yənə orada. səh.23.

ni eranın əvvəlində ikən XV əsr İtaliya İntibahının ilk carçıları rolunda çıxış edirdilər.

Natiqlik fəaliyyətini sərkərdənin fəaliyyətilə müqayisə edən böyük ictimai siyasi xadim Mark Tulli Siseronun (e.ə. 106–43) bütün çoxşaxəli yaradıcılığı yuxarıda deyilən fikrə haqq verir.

Tibb elmində Qalenin (təqr.130-200) yeni kəşfləri: nəfəs borusu, beyin və onurğa sistemi sahəsində fəaliyyəti, bu xəstəlikləri müalicə üçün yeni tibb məktəblərinin açılması, I əsrin sonlarında xristianlığın meydana gəlməsi və İsa peyğəmbərin – Allahın oğlunun insan şəklində xilaskar kimi yerə nazil olması və s. antik Roma mədəniyyəti tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edir.

Bununla belə, Roma – İskəndəriyyə, Afina, Karfagen və b. şəhər və ölkələri zəbt edən, dünyaya hakimlik iddiası ilə ən ucqar yerlərə hərbi yollar çəkən, qoşun yeridən militarist qullar səltənəti kimi tanınırdı.

Böyük sərkərdə Qney Pompeyin (e.ə. təqr. 100-48) Qafqaza hərbi yürüşü albanların və iberlərin güclü müqavimətinə rast gəlmişdir.

Roma ilə bağlı mənbələrdə Yuli Sezar haqqında deyilir: “...o, eyni vaxtda həm qulaq asır, həm oxuyur, həm də məktubun sözlərini diktə edirmiş”.³

Plutarx yazır ki, dəniz quldurlarının əsirliyində olduğu otuz səkkiz gün ərzində Yuli Sezar poemalar və nitq-

¹ Н.А.Машкин. История древнего Рима, М., Полит. Литер. Издат. “ОГИЗ”, 1948, стр.319.

lər yazır, onları xüsusi təmtəraqla dəniz quldurlarına oxuyurdu.¹

Böyük Roma şairləri Vergilinin və Horatsinin ədəbi əsərlərində Şərq motivləri güclü olmuşdur.²

Alman filosofu F.Hegel dünya xalqlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən danışarkən yazır ki, romalılar “...mövhumatla çox bağlıdırlar, bununla belə, olduqca sərtidirlər”.³

Alman filosofu romalıların qəddarlıqdan zövq almalarını belə təsvir edir: “...yüzlərlə ayıları, şirləri, pələngləri, filləri, timsahları, dəvəquşularını meydana o məqsədlə çıxarırlar ki, onların öldürülməsi zamanı bu tamaşadan həzz alsınlar. Yüzlərlə və minlərlə qladiator dəniz döyüşünün qələbəsi bayram edilərkən gedib imperatoru sevindirmək xatirinə müraciətlə qışqırırlar: “...ölümə məhkum olunanlar səni təbrik edir! Dəhşətdir! Halbuki onların hamısı bir-birini öldürməlidirlər”.⁴

Hindistanın ilk baş naziri Cəvahirləl Nehru həbsxanadan qızına göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: “...dünyanın hər yerindən buraya cürbəcür ləziz yeməklər və zinət şeyləri gətirilərdi... bir yanda cah-cələl, o biri yanda səfalət içərisində yaşayan camaat; sadə adam-

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания, М., изд.“Правда”, 1990, стр.437.

² С.Л.Утченко. Древний Рим (События, люди, идеи), М., 1969, стр.219.

³ Ф.Гегель. Эстетика, М., “Искусство”, 1979, стр.369.

⁴ Үенә орда, сәһ.373.

ların belini qıran ağır vergilər; saya-hesaba gəlməyən qulların bellərində daşdıqları ağır zəhmət yükü! Hətta adamları müalicə etməyi də, fəlsəfəylə məşğul olmağı da Roma ağaları, əsasən, yunan kölələrinə həvalə edirdilər”.¹

“...Ordunu ələ almaq üçün pul təklif edilirdi, pulu isə ya xalq kütlələrinin kürəyindən çıxarırlar, ya da zəbt etdikləri ərazilərdən qoparırdılar. İri gəlir mənbələrindən biri qul alveri idi və Roma orduları Şərqdə müntəzəm qul ovuna çıxırdılar... Qədim yunanların müqəddəs məkanı olan Delos adası ən iri qul bazarına çevrilmişdi, burada bəzən bir gündə on minədək qul alınıb-satılırdı. Tanınmış imperatorlar nəhəng Roma Kolizeyində* onun özünü və camaatı əyləndirmək naminə ölməli olan min iki yüzə qədər sağlam, güclü qladiatoru – qulu eyni vaxtda meydana çıxarırdılar.

İmperiya dövrünün Roma mədəniyyəti, bax, belə

idi”.²

Karfagen kimi güclü bir dövləti yerlə yeksan eləyəndən sonra Romada ən ucuz yer qul bazarıydı. Kimin kimə borcu var idisə, borcunu qulla ödəyirdi.

* *Kolizey - latın dilində nəhəng deməkdir. Qədim Roma memarlıq abidəsidir. Qladiatorların döyüşü, teatrvarı tamaşalar üçün nəzərdə tutulurdu (red.).*

¹ Cəvahirləl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. B., “Gənclik”, 1986, səh.135.

² Yənə orada, səh.136.

Senatın üzvü, ictimai-siyasi xadim Katon deyirdi ki, qulu - iş qabiliyyəti varsa saxlamaq lazımdır, elə ki, qocaldı, yaxud xəstələndi, lazımsız təsərrüfat şeyləri (zəifləmiş qaramal, pas atmış dəmir ling və köhnə araba) kimi, ondan xilas olmaq lazımdır. Sahibkarlar təsərrüfatdan başı çıxan qulları mülkünün idarə olunmasına təyin edirdilər. Həmin qulların arvadları – açarçı və aşpaz vəzifələrini yerinə yetirirdilər.¹

Alınıb-satılan, bağlıslanan, bircəvəzi ödənilən “kölə ziyalılar” da var idi: pedaqoqlar, aktyorlar, şairlər, sonra aşpazlar və zərgərlər gəlirdi. Belə təbəqələşməyə baxmayaraq, onların sinfi mənsubiyyəti üstlərindəydi.²

Onların arasında görkəmli komediyalar müəllifi dramaturq Terensi, filosof Paneti, məşhur tarixçi Polibi kimi Romanın say-seçmə adamları da var idi.

Bütün bu amansız zümlərin və işgəncələrin nəti-

cəsiydi ki, qədim İtaliyada “görməli təşkilatçı və mahir sərkerdə”³ Spartakın başçılığı ilə qullar dünyasının üsyanı başlamışdır.

Siseron iki cür fəaliyyət növünü: insan ləyaqətini ucaldan və eyni qüvvədə olan “qılinc”ı və “qələm”i misal çəkir, qələbə şübhə doğurursa, o, cümlələrarası pauzaların təsirini daha artıq qiymətləndirirdi.

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., “Мысль”, 1986, стр.46.

² Yene orada, səh.57.

³ Т.Моммзен. История Рима. т.III, М., 1941, стр.72.

“Natiqlik sənəti” traktatında yazırdı ki, bədii nitqin gözəlliyi və təsiredici qüvvəsi onun “sadə, qısa və quru”luğunda deyil, üslubca “sadə”, “orta” və “yüksək” olmasındadır. Qədim Yunanıstanda, vaxtilə Periklin, Esxilin və Demosfenin nitqləri xatırlanır, onların dinləyicilərə əvəzsiz təsirindən danışılırdı.

Antik Roma tarixinin tədqiqatçısı Sergey Utçenko Siseronun həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi əsərində onu İtaliya İntibahının ilk böyük sənətkarı adlandırır. Antik yunan mədəniyyətinin pərəstişkarı Françesko Petrarka Siseronun yaradıcılığını uşaqlıqdan sevdiyini deyir və artıq çoxdan dünyasını dəyişmiş (eradan əvvəl) Siserona canlı bir insan kimi məktubla müraciət etdiyini yazırdı. Siseronun bir çox “itmiş” sayılan əsərlərini də Petrarka tapıb nəşr etdirmişdir. Erkən İntibah epoxasının böyük nümayəndəsi Bokkaçço və başqaları da “Tusklan müzakirəsi”,

“Xeyir və şərin sərhəddi”, “Vəzifələrimiz haqqında”, “Dövlət haqqında”, “Katon, yaxud qocalıq haqqında”, “Natiqlər haqqında”, “Leliy, yaxud dostluq haqqında”, “Natiq” kimi traktat və dialoqların müəllifi Siseronu İtaliya İntibahının böyük sənətkarı kimi qiymətləndirirdilər.¹

Siseronun və aşağıda adlarını çəkəcəyimiz digər tanınmış insanların zəngin yaradıcılığını ətraflı təhlil edən başqa bir tarixçi yazır: “...bütün göstəricilərə əsasən Lukretsi və Holbax, Varron və Didro, Siseron və

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., “Мысль”, 1986, стр.326.

Volter – eyni maarifçilik fəlsəfəsinin nümayəndələridirlər”.¹

Lakin Fransa ensiklopedisti, böyük yazıçı və filosof Volterin “Romanın xilaskarı” adlandırdığı bir şəxsiyyətin (Siseronun) öz taleyi fəlakətdən xilas ola bilməmişdir.²

Siseron 64 yaşında ikən qətlə yetirilmişdir. Onun boynu vurulmuş, sağ əli kəsilərək camaata göstərilmək üçün gəminin burnundan asılmış, kəsik başın dilini sancıqlamışdılar. Qatilsə mükafatlandırılmışdı.

Vaxtilə Roma xalq yığıncağında bu məşhur natiqə, yazıçıya, dövlət xadiminə, filosofa təntənəli şəkildə “Ata yurdun Atası” fəxri adı verilmişdi.

¹ Цицерон. Философские трактаты (sitat kitaba yazılmış ön sözdən götürülmüşdür), M., “Наука”, 1985, стр.18.

⁴ Yenə orada. səh.304.

L.A.SENEKA¹

“Qoy bizim evə gələnlər qab-qacağımıza yox, özümüzə heyran qalsınlar”.

“Bu günü əlində bərk tuta bilsən, sabahkı gündən az asılı olarsan”.

“Əcdadlarımız yaxşı deyiblər: əl bir şey gətirməyəndən sonra, qənaətcil olmağa dəyməz”.

“Kim həyatını səyahətdə keçirirsə, nəticədə, onun dostu yox, çoxlu qonaqları ola bilər”.

“Dərmanları tez-tez dəyişmək qədər adamın sağlamlığını əlindən alan şey yoxdur”.

“Sevilmək istəyirsənsə, sən də sev”.

“Mən özümə elə dost seçirəm ki, kimə görə ölümə, sürgünə getdiyimi, kimin yolunda vuruşduğumu və həyatımı qurban verdiyimi bilim”.

“Öz-özümə danışırım: səndən xahiş edirəm, ehtiyatlı ol və diqqətlə fikir ver: axı, sənin müsahibin axmaq adamdır”.

“Xoşbəxt o adamdır ki, o sabahkı günü həyəcansız gözləyir”.

“Axmaq adamın həyatı fərəhli olmur, qorxu ilə dolu olur, çünki o bütün işlərini gələcəyə qoyur”.

¹ Лутсий Анней Сенека. Нравственные письма к Лутсилию, М., “Художественная литература”, 1986.

“Parfiya çarını hədiyyəsiz təbrik etmək olmaz, rüsvətsiz vıdalaşmaq mümkün deyil”.

Qədim atalar sözündə deyilir: “Qladiator meydanda qərar çıxarır”.

“Düzgün yaşamaq hamıya aid olan şeydir, çox yaşamaq isə - heç kəsə...”

“Mən ona görə mübarizə aparmadım ki, təkcə özüm azad yaşayım, ona görə mübarizə apardım ki, azad adamlar arasında yaşayım.”

“Bir küncdə yaşamaq üçün doğulmadım, bütün dünya mənim vətənimdi” - belə bir inamla yaşamaq lazımdır.

“Öz nöqsanını görmək - sağlamlığa doğru ilk addım atmaq-

*ORTA ƏSRLƏR
QƏRBİ AVROPA MƏDƏNİYYƏTİ*

Roma katolik kilsəsi

“Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin və rəngin həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, Füzuli bunların birincilərindəndir... Renessans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur”.

Mir Cəlal

dır”.

“Ölümdən qorxmaq, qocalıqdan qorxmaq qədər axmaqlıqdı, axı, gənclikdən sonra qocalıq gəlirsə, qocalıqdan sonra da ölüm gəlir. Kim ölmək istəmirsə, o yaşamaq istəmir. Çünki həyat bizə ölüm şərtilə verilib, həyatın yolu da ona doğrudur”.

“Torpaq hamını bərabərləşdirir: bərabər doğulmuruq, öləndə bərabərləşirik”.

“Makedoniyalı İskəndər haradan başlayıb, haraya axdığını bilmədiyi nə qədər çayları, dənizləri keçdi getdi – təmkinli olmaması, içki, əlindəki mənhus Herakl qədəhi onu məhv etdi”.

● *İnkvizisiya zamanı Avropanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan İspaniyada 30.000 adam tonqalda yandırılmışdır.*

● *Vatikan Qalileyə yalnız 1992-ci ildə – ölümündən 350 il sonra bəraət vermişdir.*

● *Böyük Çin səddinin inşası vaxtı ölənlərin meyitini di-*

varlara hörmüslər.

● *XIII əsrin görkəmli ingilis alimi Rocer Bekon ağı və təcürübəni idrakın əsas metodu hesab edirdi.*

“**O**rta əsrlər” termini Qərbi Avropada xristianlığın geniş yayıldığı dövrə təsadüf edir.

1500 -cü ildə bu termini humanistlər işlədəndə, artıq “orta əsrləri” Antik dövrün “qızıl əsri”ndən minilliklər ayırırdı. Bu dövr - Qərbi Avropada feodalizmin yaranması, inkişafı və dağılması kimi səciyyətləndirilir.

Avropanın həyat tərzindəki dəyişikliklər, eləcə də Orta əsrlər mədəniyyəti şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Avropanın bir çox ölkələrində əhalisinin sayı iyirmi min keçən iri şəhərlər meydana gəlirdi.

V-IX əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində bütün məktəblər proqramlar tərtib edir, tələbələrini özləri seçib götürürdülər. Əsas vəzifə rahiblər yetişdirmək idi; onların təlim-tərbiyəsilə məşğul olurdular ki, gələcəkdə kilsəyə xidmət etsinlər.

Kilsə məktəblərində Antik dövrdən qalan: qrammatika, ritorika, məntiq, cəbr, həndəsə, astronomiya, musiqi kimi elmləri də tədris edirdilər. Təbiidir ki, bu fənlər kilsə əsasnamələrinə uyğun şəkildə aparılırdı.

Kübar dairələrinə mənsub məktəblər də fəaliyyət göstərirdi ki, burada təhsil alan gənclərə verilən təlim-tərbiyə kilsə karyerası güdüdü.¹

1200-cü ildə Paris Universiteti, XIII əsrdə İngiltərədə

Oksford və Kembric universitetləri açılmışdı. XV əsrin sonlarına yaxın Avropada 65 universitet fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda da mühazirələr latın dilində aparılırdı.

Elm və təhsilin belə inkişafı mədəniyyətin bütün sahələrində özünü göstərirdi. Bununla yanaşı, xristianlıq təkidlə öyrədirdi ki, insan təbiəti etibarilə zəifdir, günah işlətməyə meyllidir; bu naqislikdən o, ancaq kilsələrin köməyi ilə xilas ola bilər. Beləliklə, feodal cəmiyyətlərinə təsiri get-gedə güclənən xristian kilsələri, əslində, onları idarə etməyə çalışırdılar.

¹ Культурология, М., "Юнити-Дана", 2000, стр.128.

Romada baş keşişlər özlərini "papa" elan etmişdilər, bunun da siyasi funksiyaları var idi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, Qərbi – Roma katolik və Şərqi – yunan pravoslav kilsələri arasında dünya xristianlıq aləminə rəhbərlik iddiası üstündə ziddiyyət bəzişmaz xarakter aldı.

Dünya xristian kilsələrində müxtəlif əsasnamələr qəbul edilirdi. Lakin dinə inam rəmzi kimi qəbul edilən əsasnamə bütün xristianlar üçün məcburi elan olundu. Bu xristian təliminin əsas müddəaları beləydi: İsa peyğəmbərin yenidən dirilməsinə, onun ölü dirilməsinə inam və üç sifətdə birləşmiş Allah obrazının olması. Bu, belə izah olunurdu ki, hər üç sifətdə Allah vahiddir: dünyanı yarıdan Allah - ata, bütün günahları bağışlayan İsa peyğəmbər, yəni Allah – oğul və Allah – Müqəddəs Ruh (üç üqnum). Bunların hər üçü bərabərdir və bir-birini tamamlayır.¹

Belə bir vaxtda yeni, yeretik dini təlim yarandı. Bu təlimə görə, İsa peyğəmbər də, müqəddəs Məryəm ana da ilahi varlıq deyil, adi bəşərdirlər, onlar da insanlar kimi doğulur, yaşayır və ölümə məhkumdurlar.²

Din xadimləri isə bu təlimi – bidətçilik, küfr, cəfəngiyat, dönüklük kimi qiymətləndirirdilər.

Roma katolik kilsəsi təkidlə inandırmaq istəyirdi ki, insanların daxilində şeytan var, bu şeytan qadınlarda xüsusilə yerli-yataqlı qərar tutub və onları şər işlər görməyə vadar edir. Qadınları bu şərdən ancaq kilsələr xilas

¹ Культурология, М., "Юнити-Дана", 2000, стр.125.

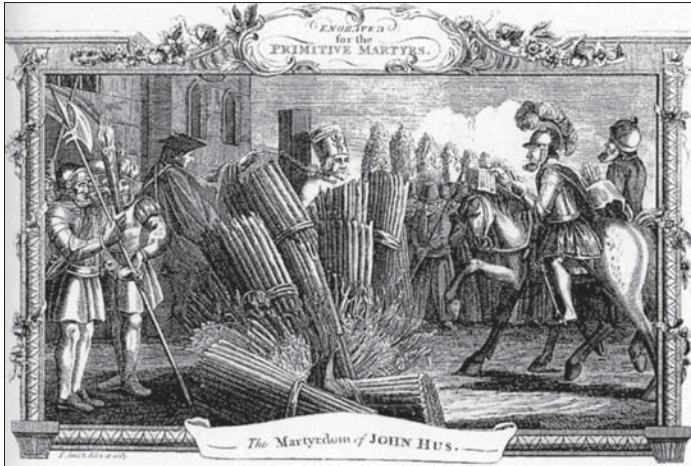
² Yənə orada.

*İtaliya filosofu
Cordano Bruno (1548-1600)
əqidəsinə görə 1600-cü ildə
tonqalda yandırılmışdır*

*Holland filosofu və siyasi
xadimi Spinoza Barux
(Benedikt) 1656-cı ildə
əqidəsinə görə yəhudi
ictimaiyyəti tərəfindən
lənətlənmiş və cəmiyyətdən
qovulmuşdur*

*Yan Qus fikrindən dönmədiyinə
görə 1415-ci ildə tonqalda yandırılmışdır*

edə bilər. Bu məqsədlə də İsa peyğəmbərin adı ilə kil-sə məhkəmələri qurulur, ölüm cəzaları kəsilirdi.

Orta əsrlərdə Avropa mədəniyyətində inkvizisiya (la-tın dilində *axtarış, təhqiqat, təqib* deməkdir), yəni gizli təqiqlər mərhələsi (XIII əsr) başlandı və elm xadimlə-ri, yaradıcı ziyalılar, qabaqcıl düşüncə sahibləri ağır cə-zalara məruz qaldılar.

İnkvizisiya zamanı Avropanın mədəniyyət mərkəzlə-rindən olan İspaniyada 30.000 adam tonqalda yandı-rılmışdır.

İnkvizisiya Avropanın bir sıra ölkələrində geniş yayıl-mışdı. 1401-ci ildə Praqa universitetinin professoru, son-ralar isə fəlsəfə fakültəsinin dekanı Yan Qus kilsələrin sahib çıxdığı torpaqlara yenidən baxılmasını və islahatlar keçiril-məsini təkidlə tələb etdiyinə görə həbs edilmiş, 1415-ci ildə keşişlərin fitvası ilə bidətçi kimi odda yandırılmışdır.¹

Məhkum olunanlardan nəinki günahlarını boynuna almasını, həm də xəfiyyəlik edib, başqasına böhtan at-masını, üzünə durmasını tələb edirdilər.

Roma katolik kilsəsinin istədiyini deməyən, öz ağı, zə-kası ilə seçilən şəxsiyyətləri allahın düşməni kimi qələmə verir və onların insan cildində dünyaya gəldiyini, əslində isə, "iblis", "şeytan", "cadügər" olduğunu "sübuta yetir-məklə" odda yandırirdilər. İtalyan filosofu, şairi və dra-maturqu Cordano Bruno (1548-1600) Oksford univer-sitetindəki diskussiya zamanı Yerin Günəş ətrafında fı-

¹ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., "Эксмо", 2003, стр.64.

lanması barədə Kopernik nəzəriyyəsinin təhlilini verdiyinə və əqidəsindən dönmədiyinə görə İtaliyada həbs olunmuş, dönük kimi mühakimə olunaraq, Roma zindanına salınmışdır. Ona rəsmi şəkildə ölüm cəzası kəsilmiş, ağzını tıxacla yumub 1600-cü il fevralın 17-də tonqalda yandırmışlar.¹

İtalyan fiziki və astronomu Qaliley də (1564-1642) “qatı dönüklər” sırasında məhkum edilmiş, ömrünün son səkkiz ilini həbsxanada keçirmişdir. Vatikan Qalileyə yalnız 1992-ci ildə, ölümündən 350 il sonra bəraət vermişdir.²

Roma katolik və pravoslav kilsələri bir-birini beləcə təqib etmiş, əslində isə, xristian xristianı qırmışdır.

Bunun başqa bir analoqunu biz Türkiyə, Azərbaycan və İran tarixində – sünni-şiə məsələsində görürük. Rus çarı I Pyotr 1725-ci ildə yazdığı vəsiyyətində bu qardaş qırğınlarını xristianların əlində "kəskin silah, basılmaz ordu" kimi qiymətləndirmişdi.³

Rus çarı tövsiyə edirdi ki, bu silahdan və ordudan istifadə edərək, "...həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad yaratmaq lazımdır".⁴

¹ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., “ЭКСМО”, 2003, стр.171.

² Yenə orada, səh.172.

³ "Dirilik" jurnalı. 1916-cı il (sitat İ.Sadıqın "Ermənilərin birinci Pyotrla görüşü" əsərindən götürülmüşdür). B., “Azərnəşr”, 1993, səh.29.

⁴ Yenə orada.

Hələ tarixəqədərki dövrlərdən bəri azğınlaşmış dövlət başçıları, diktatorlar, sonrakı zamanlarda isə Roma katolik və pravoslav kilsələrinin baş keşişləri kimi din xadimləri elmin, mədəniyyətin inkişafına həmişə maneçilik törətmiş, azad, yaradıcı fikirli insanları məhv etmişlər.

E.ə. 221-ci ildə Çində hakimiyyəti ələ alan Tsinq Şixu-andi "kitabları – tonqallara, alimləri – xəndəklərə!" şüarını irəli sürmüş və kitabları, eləcə də dəyərli adamları gizlədənləri inşasına başladığı Böyük Çin səddinin tikintisində işləməyə göndərmiş, tikinti zamanı ölənlərin meyitini divarlara hördürmüşdür.¹

E.ə. VI-V əsrlərdə qədim Assuriya dövlətində çarlar əsirlərin dillərini boğazından qoparmış, diri-diri dərilərini soydurmuş, yandırmış, tikə-tikə doğratmış və gil lövhələr üzərində fəxrlə xatirə yazıları qoyub getmişlər.²

XIII əsrdə Avropada başlanan inkvizisiya İspaniyada xüsusi dekretlə yalnız 1834-cü ildə qadağan edilmişdir.³

Lenin "...hökmranlığının elə ilk günlərindən – 1920-ci il aprelin 29-dan, Azərbaycanın çiçəklənməsi naminə işləyə biləcək kəslərin hamısını aradan götürmək xəttini həyata keçirməyə başladı".⁴

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., "Гардарики", 1999, стр.228.

² Культурология, М., изд."Юнити-Дана", 2000, стр.33.

³ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., изд."Эксмо", 2003, стр.105.

⁴ Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., "Azərnəşr", 1993, səh.3.

*İNTİBAH
EPOXASI MƏDƏNİYYƏTİ*

Leonardo da Vinçi.
“*Mona Liza*” (“*Cokonda*”).
Təqr. 1503.

“İncəsənətin yalnız darıxdırıcı növündən başqa, bütün növləri gözəldir”.

Volter

Bütün bu məşəqqətlərə və ölüm cəzalarına baxmayaraq, xalqlar öz mədəni irsini qoruyub saxlaya bilər, elmin və sənətin müxtəlif sahələri Avropa ölkələrində inkişaf etdirilirdi.

Hələ X-XI əsrlərdə İspaniyanın ali məktəblərində fəlsəfə, cəbr, fizika, astronomiya, tibb, hüquq, müsəlman ilahiyat elmi tədris edilirdi. Qərbi Avropadan, Yaxın və Orta Asiyadan gəlib orada təhsil alırdılar.

XIII əsrin görkəmli universitet alimi, milliyyətçə ingilis Rocer Bekon kilsə nüfuzlularını deyil, ağılı və təcrübəni idrakın əsas metodu hesab edirdi.

Orta əsrlərdə Avropa mədəniyyətinin aparıcı sahələrindən biri elmi tədqiqatlarla yanaşı, ədəbiyyat olmuşdur.

Fransız xalqının ədəbi abidələrindən olan "Roland nəğmələri"ndə Böyük Karlın İspaniyaya hərbi yürüşləri zamanı qraf Rolandın göstərdiyi qəhrəmanlıqlar və mərdliklə həlak olması öz əksini tapmışdır.

"Nubelunq haqqında nəğmələr" əsərində V əsrin əvvəllərində Burqundiya krallığı ilə hunlar arasında baş verən döyüş səhnələri təsvir edilir. Bu epos alman xalqının XII-XIII əsrlərdə yaratdığı ən güclü ədəbi abidələrdən sayılır.

Bizansda və Konstantinopolda Müqəddəs Sofiya kilsəsinin tikilməsi, mozaik naxışların və qübbələrin yaranması, Almaniyada, Fransada, İngiltərədə qotik üslubda memarlığın inkişafı – sonsuz inşaat meydanlarının, şəhərsalma prinsiplərinin yeni-yeni dini-fəlsəfi dünyagörüşlərin formalaşmasından xəbər verirdi.

● *Aligyeri Dante mövcud dövlətdə kilsə rəhbərliyini qəbul etmirdi.*

● *İntibah epoxası məhəbbət lirikasının ilk yaradıcısı Fransko Petrarkadır; Belinski bu məhəbbəti "ideal məhəbbət" adlandırmışdır.*

● *Leonardo da Vinçinin yaratdığı sənət əsərlərindən əlavə, yeddi min çap vərəqi həcmində əlyazması və cib dəftərində qeydləri olmuşdur.*

● *1203-cü ildə Avropada səlib yürüşlərinə qızğın çağırışlar getdiyi və İtaliyada, İspaniyada inkvizisiya meydan suladığı vaxtlarda Nizami artıq Avropa Erkən İntibahını qabaqlamış, humanist fikirlərini bəşəriyyətə yadigar qoyub getmişdi.*

Renessans – fransızca dirçəliş, oyanış, intibah deməkdir.

İntibah epoxası mədəniyyəti Avropada feodalizmdən kapitalizmə keçid mərhələsini, humanist dünyagörüşə əsaslanan sivil mədəniyyətin formalaşmasını və dini mistika ilə əlaqələri qıran elmin, incəsənətin bütün sahələrinə aid ən yüksək keyfiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir.

Qərbi Avropada İntibah epoxası sənətkarları öz yaradıcılıq imkanlarını Antik dövr incəsənətini dirçəltmək (İntibah da həmin mənanı ifadə edir - *N.H.*) istiqamətində səfərbər etmişlər ki, bununla da keçmişin sənət incilərinə xas olan bədənlə ruhun harmoniyasını, insan hisslərini, duyğularını və intellekti vəhdətdə göstərməyə nail olmuş, mədəniyyəti mütərəqqi vasitələrlə inkişaf etdirmişlər.

İntibah epoxası - yüksək insani keyfiyyətlərin ecazkar sənətkarlıqla ifadəsinə görə, əsasən, üç mərhələyə bölünür: onlardan birincisi *Erkən* mərhələ, ikincisi *Zirvə* (yaxud, çiçəklənmə) mərhələsi, üçüncüsü isə *Gecikmiş İntibah* mərhələsidir.¹

Qərbi Avropada İntibah epoxası, ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrləri əhatə edir.²

İntibah epoxasının təsviri sənət, memarlıq, heykəltəraşlıq, poeziya, dramaturgiya və b. sahələr üzrə görkəmli nümayəndələri yetişmişdir.

Erkən İntibahın beşiyi başında: “İlahi komediya” əsərinin müəllifi Aligyeri Dante (1265-1321), “Gələcək nəsillərə məktub” və məhəbbət lirikasının yaradıcısı Françesko Petrarca (1304-1374) və məşhur “Dekameron” əsərinin müəllifi Covanni Bokkaçço (1313-1375) dayanırdılar.

A.Danteyə görə, azad fikirlər söyləmək üçün, birinci növbədə, insan şəxsiyyət kimi yetişməli və humanist

¹ Эстетика. М., “Политиздат”, 1989, стр.294.

² Yənə orada.

olmalıdır. Bunun ümdə yolunu o, sərbəst düşüncənin kilsə ehkamlarından tam xilas olmasında görürdü.

“İlahi komediya” əsərində şairin o dünyaya səyahəti, cənnət, cəhənnəm, təmizlik aləmi təsvir edilir. Onun cəhənnəmdə görüşdüyü real tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, mifik obrazlar da olur. Şair onların eybəcər vəziyyətdə düşdüklərini göstərir. Bütün bu səyahətləri zamanı onu müdriklik və gözəllik rəmzi kimi təqdim olunan sevgilisi Beatrice müşayiət edir .

Əslən etrusk olsa da, Dantenin doğma və sevimli şəhəri Florensiya idi. Beatriceyi də burada görüb sevmişdi. Dante orta əsr şəhərinin hökumət üzvü seçilmişdi.

Böyük sənətkar “İlahi komediya” poemasında kilsəni tənqid etdiyinə görə hökumət üzvlüyündən kənarlaşdırılır və Florensiyadan köçüb getməli olur, kilsəylə açıq mübarizəyə girişir. Protestant kilsəsi olmadığı vaxtlarda, Dante özü katolik idi.

Poemanın “Cəhənnəm” hissəsində yüksək vəzifəli ruhanilərin günahları müzakirə edilir və açıq eyham vurulur ki, cəhənnəmdə katolik kilsəsinin başçısı VIII Papa Bonifatsini gözləyirlər.

Dante mövcud dövlətdə kilsə rəhbərliyini qəbul etmirdi. O istəyirdi ki, Makedoniyalı İskəndərin qurmağa çalışdığı (Etrusk svilizasiyası kimi) “dünya monarxiyası” olsun, - kilsə ona təsir etməsin, xalq haqqında düşünsünlər, Yer üzündə əmin-amanlıq, firavanlıq olsun.¹

¹ В.Курляндский. Тайны жрецов, М., “Рипол классик”, 2000, стр.283-284.

Mikelancelo Buonarroti.
“Müqəddəs ailə”.

“Fərhad dağı yarır”.
Xalça. Rəs. L.Kərimov və
Q.Xalıqov (Nizaminin “Xosrov
və Şirin” əsərindən).

Rafael Santi.
“Madonna körpəsilə”.

Cəmiyyəti rəmzi obrazlar vasitəsilə faş eləyən dahi şair əsrin fəvqündə dayanır və düşdüyü labirintdən çıxış yolu axtarırdı.

“İlahi komediya” belə başlayır ki, əsərin baş qəhrəmanı, müəllif özü – qüsurun, qəbahətin, çaşqınlığın prototipi olan meşədə (meşə - rəmzi mənada cəmiyyəti təmsil edir) yolu-izi itirir və üç yırtıcıya: diribaş, qıvrım tükləri bir-birinə qarışmış çölpişiyinə, hakimiyyətpərəstliyin, şöhrətpərəstliyin, tamahkarlığın prototipi – “tüklənmiş məzlum” şirə, “arıq, ac-yalavac” diş canavara rast gəlir və Roma şairi Vergilinin ruhunun köməyilə “yeni yol”a çıxır.¹

Göründüyü kimi, Dante əsərini rəmzlər üzərində qurur, oxucusunu düşünməyə və mətnaltı mənaları dərk etməyə çağırır; poemanın ideyasını da məhz bu mənada izah edirdi: “poema gərək bəşəriyyətin xilasını və xoşbəxtliyini alleqorik şəkildə göstərsin”.²

F.Petrarkanın sevgilisi Laurantın ölümünə həsr etdiyi lirik əsərlər isə şairin ən ülvi, ən bəşəri hisslərinin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Onun orta əsr zülmətinə qarşı aydın fikirləri, mütərəqqi ideyaları bu böyük sənətkarın İntibah epoxasının birinci insanı, birinci humanisti səviyyəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Görkəmli sənətkarlar feodalizm ideologiyasının möhkəm dayaqlarından biri olan katolik kilsəsi əleyhi-

¹ В.Курляндский. Тайны жрецов, М., “Рипол классик”, 2000, стр.274-275.

² Yənə orada, səh.190.

nə bərişməz mübarizə aparır, həyata, insana məhəbbət ruhunda əsərlər yazırdılar.

İntibah epoxası lirikasının ilk yaradıcısı Petrarka olmuşdur; Belinski onun məhəbbətini “ideal məhəbbət” adlandırmışdır.¹

Petrarkanın “Sonetlər”i, “Afrika” poeması, “Mənim İtaliyam” əsərləri və lirikası ona şöhrət çələngi qazandırmışdır.

Yeni dünyanın şəfəqlərinə qərq olan bir ölkə klassik xarakterlər və əlçatmaz klassik sənətkarlar yetirmişdir, - deyən Engels, dahi şair Petrarka ilə dahi sərkərdə Harribaldinin adlarını yanaşı çəkmişdir.²

Petrarka “öz İtaliyasını” milli birliyə səsləyir, xırda yerli feodalların bitib-tükənməyən çəkişmələrinin nəticəsində xarici ölkə əsgərlərinin tapdağı altında qalan “vətənin qanlı yaralarını sağaltmağa” çağırırdı.³

Petrarkanın müasiri və yaxın dostu Covanni Bokkaçço “Dekameron” əsərində Florensiya din xadimlərinin türki-dünyalığını lağa qoyur və onların əxlaqsızlığına gülürdü. O, zadəganların tüfeyli həyatını ifşa edir, hakimlərin müstəbidliyinə qarşı respublikanı müdafiəyə qalxırdı. Bokkaçço xristian dininə də, başqa dinlər kimi, eyni gözlə baxır, heç bir fərq qoymurdu.¹

¹ Франческо Петрарка, М., 1955, стр.11.

² Yənə orada, səh.12.

³ История философии, т.П., М., “Госполитиздат”, 1941, стр.25.

⁴ Советский энциклопедический словарь. Изд. “Советская энциклопедия”, М., 1980, стр.711.

Humanist ideala xidmət edən C.Bokkaçço realist üslubda yazdığı novellalardan ibarət “Dekameron” kitabında insanın mənəvi gözəlliyini tərənnüm edirdi.

“Dekameron” yüz novelladan ibarətdir. Əsərdə – 1348-ci ildə Florensiyada, taun epidemiyası yayılan zaman qızılı-oğlanlı on nəfər gəncin şəhəratrafi villalara gedib, on gün ərzində, başqa əyləncələrlə yanaşı, hərəsinin hər gün bir novella danışması təsvir edilir.

Dante, Petrarka, Bokkaçço İtaliya ədəbi dilinin yaradıcıları sayılır.¹

İntibahın zirvə mərhələsi, əsasən, İtaliyanın böyük mütəfəkkir sənətkarları Leonardo da Vinçi (1456-1519), Rafael Santi (1483-1520) və Mikelancelo Buonarroti (1475-1564) kimi nəhəng sənətkarların adları ilə bağlıdır.

Bu şəxsiyyətlərin vaxtında İtaliya mədəniyyəti çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoyur. İnsan haqqında, onun yüksək bəşəri vəzifələri haqqında Yer üzərində sənət dililə daha güclü söz deyilir.

Leonardo da Vinçi bəşər tarixində böyük istedad və çoxşaxəli yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan insanlardan biri kimi qiymətləndirilir. O – rəssam, incəsənət nəzəriyyəçisi, heykəltəraş, memar, riyaziyyatçı, fizik, astronom, fizioloq, insan anatomiyası üzrə mütəxəssis kimi elmin və sənətin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli mülahizələr söyləmiş, onları kəşflərilə zənginləşdirmiş, apardığı təcrübələrin nəticələrini sübut etmişdir.

¹ Культурология, М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.140.

Bu dahi sənətkarın yaratdığı sənət əsərlərindən əlavə yeddi min çap vərəqi həcmində əlyazmaları və cib dəftərində qeydləri olmuşdur.

Böyük sənətkarın Milandakı Santa-Mariya della Qratiye kilsəsinin divarlarında işlədiyi freskaların (*naxışların* - *N.H.*) biri “Gecənin sirri” adlanır. Orada sirli gecənin bir anı təsvir edilir: İsa peyğəmbərin tələbələrinə dediyi “içinizdən bir nəfər mənə xəyanət edəcək” – sözlərindən sonra onların üzündəki kəskin mimikalar, gözlərindəki şübhə və həyəcan hissləri elə ifadəli və aydın şəkildə verilmişdir ki, daha peyğəmbərin sözlərinə heç bir şübhə yeri qalmır.

Leonardo da Vinçinin dünyada məşhur olan rəsm əsərlərindən biri də “Mona Liza” portretidir. Bu əsəri rəssam gənc florensiyalı qadının ərinin adıyla da adlandırmışdır: “Cokonda”.

Əsərin son dərəcə dərin mənası – sənətkarın yüksək ideali “Cokonda”-nı İntibah epoxasının rəmzinə çevirmişdir.

Leonardo da Vinçi kimi sənətkarların yaradıcılıq sirlərini açmaq, onları dərk etmək üçün o böyüklük zirvəsinə ucalmaq lazım gəlir. “Mona Liza”nın üzündəki təbəssüm belə yaradıcılıq sirlərindəndir. Şekspir səhnə içərisində səhnə (tələ səhnəsi) yaratdığı kimi, Leonardo da Vinçi də portret içində portret (təbəssüm portreti) çəkmiş və bunun mənasını dərk etməyi tamaşaçının öhdəsinə buraxmışdır. Buna görə də bu təbəssüm hər əsrdə bir cür qəbul edilmiş, gənc qadının zahiri görkəmilə yanaşı, daxili aləmi də maraq doğurmuşdur. Deməli, fırça ustası portretdə təsvir olunan insanı nəinki zahirən, həm də da-

xilən göstərmişdir. Hər kəs ona bilik səviyyəsinə, zövqünə və dünyagörüşünə görə məna verməyə çalışır.

Yazırlar ki, “Cokonda” artıq məşhurlaşandan sonra bir ingilis həkimi portretin üzündəki təbəssümə diqqətlə tamaşa edib, sinyora hamilədir, - demişdir; çünki əllərlə qarnının üstünü, təsadüfi bir şeydən zədə toxunmasın deyə, ehmalla örtmüşdür.¹

F.Hegel məhəbbətin və romantik poeziyanın təsir gücünü izah edərkən yazırdı: “...biz buna respublikanın məhvindən və əxlaqi həyatın pozulmasından sonra eynilə Roma poeziyasında da rast gəlirik, məhəbbət artıq böyük, yaxud kiçik dərəcədə hissi zövq mənbəyinə çevrilir.

...Petrarka məhz bu vəziyyətdən fantastik doğan məhəbbəti əbədiləşdirdi, İtaliya mühitində tərbiyələnən hərarətli ürəyin bədii ifadəsi nəticəsində dinlə doğma-laşdı. Petrarka özü də öz sonetlərini gülməli, əyləncəli sayırdı və fikirləşirdi ki, latın şeirlə və nəsrə yazdığı əsərlərlə şöhrətlənsin. Dante də Beatriçeyə olan məhəbbətini əbədiləşdirdi, şölənənən bu sevgi sonradan onun ruhani məhəbbətinə çevrildi...”²

Alman filosofu bu ruhani enerjinin təsiri ilə yaranan yüksək sənət əsərini qiymətləndirərək deyir ki, müəllif heç kəsin cəsarət edib öz üzərinə götürə bilmədiyi vəzifəni – insanlara mənəvi cəhətdən hakimiyyət etmək vəzifəsini öz üzərinə götürdü və “onları cəhənnəmə, təmizlik olan yerə, yaxud göylərə” göndərdi.

¹ А.Гастеб. Леонардо да Винчи, М., “Молодая гвардия”, 1984, стр.358.

² Ф.Гегель. Эстетика, т.2, М., “Искусство”, 1969, стр.277.

...Onun əksinə, Bokkaçço öz parlaq novellalarında heç bir əxlaqi təyidlərə eyham vurmadan, məhəbbətin gücünü qismən sevgiyə xas olan ehtiraslarda, qismən də onların yüngül, arsız olduğunu təsvir edir və öz dövrünün, öz ölkəsinin daxili aləmini gözümüz qarşısında açıb göstərir”.¹

Zirvə İntibah mərhələsində təsviri sənətin və memarlığın görkəmli nümayəndəsi Rafael Santi özündən sonra böyük bədii irs qoyub getmişdir: Santa-Mariya della Qratsiye kilsəsinin kapellasını tikmiş, müqəddəs Pyotr Kilsəsinin inşasını layihələşdirmiş, portret əsərlərində isə *Zirvə İntibah* mərhələsinin ideal insan tiplərini yaratmışdır.

Rafael Santi “Sikstin madonnası” əsərində İsa peyğəmbərin anasının canlı obrazını vermişdir. Peyğəmbərin anası Məryəm ana göylərdən yerə nazil olarkən qucağında körpə İsa peyğəmbəri gətirir və ana ürəyinə artıq əyandır ki, bu körpə Yerdəki insanların günahını yumaq üçün qurbanlıq göndərilir. Ananın hüznü çöhrəsi, fikrinin pərişanlıq, ana-övlad ünsiyyətləri və qadın rəhmdilliyi sənətkarın pak və müqəddəs iztirabları zəminində ümumiləşdirilmişdir.²

Dünyanın ən qabaqcıl adamları Leonardo da Vinçini, Rafael Santini və Mikelançelo Buonarrotini “İntibahın titanları” kimi qiymətləndirmişlər.

¹ Ф.Гегель. Эстетика, т.2, М., “Искусство”, 1969, стр.277.

² Советский энциклопедический словарь. Изд. “Советская энциклопедия”, М., 1980, стр.1117.

Mikelançelo şerlərinin birində özü haqqında yazırdı:

*Mən ancaq ölümlə yaşayıram, ancaq gizlətmirəm, -
öz bədbəxt qismətimlə mən xoşbəxtəm;
Kim ölümdən və məhrumiyyətlərdən qorxursa,
qoy özünü oda atsın, mənim indi yandıığım oda.¹*

(sətri tərcümə)

Zirvə İntibahı epoxasının dahi nümayəndələrindən biri – rəssam, nəqqaş, heykəltəraş, şair və məşhur “David” əsərinin, Mediçi kapellasının türbəsi üzərində “Səhər”, “Gündüz”, “Axşam” və “Gecə” fiqurlarının yaradıcısı Mikelançelo Buonarrotidə, özündən qabaqkı sənətkarlardan fərqli olaraq, faciəvi notlar daha güclü olmuşdur. Bu da onunla bağlıydı ki, insan nə qədər böyük olsa da, öz imkanlarının məhdudluğunu dərk edir, təbiətlə yarışda, onu “qabaqlaya bilmirdi”. Mikalançelo bu mənada özünə sığışa bilmir, iztirab keçirirdi.

Gecikmiş İntibah mərhələsi İtaliya ərazisində XVI əsrin 40-cı illərindən XVII əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Maraqlı burasıdır ki, İtaliya həm İntibah mərhələlərinin böyük vətəni, həm də katolik kilsəsinin törəttdiyi inkvizisiyanın yuvası olmuşdur.

XVI əsrin ortalarında IV Pavel yandırılan kitabların siyahısını tutmuş, təqib edilən adamların yerlərini müəyyən etmişdi. A.Dantenin və C.Bokkaçonun əsərləri qadağan olunmuş kitablar siyahısına salınmışdı.

¹ Титан. “Молодая гвардия”, М. 1997, стр.65.

Humanizm hərəkatı ümumavropa hadisəsiydi, XV əsrdə bu hərəkat genişləndi və Qərbi Avropa ölkələrinə yayıldı.

Almaniyada Martin Lüter deyirdi ki, katolik kilsəsinin vasitəçiliyi olmadan da Allaha qovuşmaq olar. M.Lüter Bibliyanı birinci olaraq alman dilinə tərcümə etdi ki, bu da aparılan islahatların xeyrinə oldu.

Rəssam və qrafika sənətinin görkəmli nümayəndəsi Albrext Dürer (1471-1528) "Apokalipsis" adı altında silsilə əsərlərini yaratdı. O, tələb edirdi ki, şəxsiyyət yeni İntibah tələbləri əsasında qəbul edilməlidir.

Niderlandda Potterdamlı Erazm (1496-1536) "Axmaqlığın mədhi" və başqa əsərlərilə İntibah epoxasının ən görkəmli nümayəndəsi kimi dünya mədəniyyəti tarixində yeni bir dövr açdı. O, insanı Allah səviyyəsində görür və Allahla insanların özü görüşməlidir, – deyirdi.

İngiltərədə cəmiyyətin "sosial-fəlsəfi" mahiyyətinə müdaxilə edən Tomas Mor (1478-1535) "Utopiya" əsərini yazdı. Onun fikrincə, insan cəmiyyətində hər şey bərabər bölünməli, şəxsi mülkiyyət olmamalıdır. Qızıldan qiymətli əşya kimi yox, cinayətkarın ayağına zəncirdən buxov düzəldəndə istifadə edilməlidir.

Humanist yazıçı yazırdı: "...qızıldan, gümüşdən adamlar gecələr su başına çıxmaq üçün, eləcə də içinə hər cür çirkin şeyləri tökmək üçün qablar düzəldirlər"; "...elə ev yoxdur ki, onun iki qapısı olmasın: biri qabaq tərəfə – küçəyə açılır, o biri – bağa. Bu ikitərəfli qapılar toxunan kimi açılır, sonra öz-özünə örtülür. Kim istəsə içəriyə girə bilər, burada şəxsi mülkiyyət yoxdur".¹

Londonda 1478-ci ildə hakim ailəsində dünyaya göz açan, Oksford universitetində hüquq elmi üzrə təhsil alan görkəmli vəkil və humanist Tomas Mor “Utopiya” əsərinin birinci hissəsində mövcud dövlət quruluşunu fəş edirdisə, ikinci – “Qızıl kitab” adlı hissəsində yeni, azad cəmiyyətin modelini təqdim edirdi.

O, öz müşahidələrində ölkə vətəndaşlarının halına acıyır, fikrini belə ümumiləşdirirdi: “...qarınqulu, acgöz, qəddar birisi icarəyə işə götürdüyü adamları yalan və hədə-qorxu ilə işdən kənarlaşdırır, onların şəxsi ləyaqətini təhqir edir”.²

Ev-eşiyini itirən bu didərginlər dilənçilik edir, məcbur olub oğurluğa qurşanır, tutulub həbsxanalara salınır; onların başqa çıxış yolu yoxdur, heç kəs onları işə götürmür, halbuki yalvarıb iş axtarırlar, dilənçi kökünə düşürlər...³

Müəllif utopik sosial həyatın çalarlarını geniş təsvir edir və bir məsələni xüsusi vurğulayır ki: “...onlar müharibələrə hazır olmaq üçün daim hərbi-elmi təlim keçirlər. Hərbi mexanizmləri məharətlə kəşf edirlər... ancaq odlu silahlardan heç vaxt istifadə etmirlər... Heç kəsə qul olmazlar”.⁴

Humanist yazıçı yüksək dövlət vəzifələrində işləyir, İngiltərənin kansler-lordu seçilir. Bu vaxtlarda kral VIII

¹ Томас Мор. Утопия. М., "АН СССР", 1954, стр.54 (см.: Дж. Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. "АН Азерб. ССР", 1962, стр.14).

² История философии. т. II. “Госполитиздат”, 1941, стр.79.

³ Yenə orada.

⁴ Yənə orada, səh.81.

Henriqlə münaqişəyə girir, dövlətə xəyanətdə ittiham olunaraq, 1535-ci ildə edam olunur.¹

Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi /1141-1209/ ingilis yazıçısı T.Mordan üç əsr əvvəl qədim Gəncədə Şərq ədəbiyyatının incilərini yaratmış və utopik cəmiyyətin eskizlərini canlı lövhələrlə göstərmişdir.

Şair yazırdı ki, İskəndər "...şəhər darvazasına yaxın gələndə dəmirdən, ağacdan və ya daşdan qapı görmədi... Bəzədilmiş çoxlu dükanlar gördü – onların hamısından qapı və qıfıl götürülmüşdü".²

Maraqlıdır ki, Nizamidə və T.Morda utopiyanın oxşar cəhətləri olduqca aydın boyalarla verilmişdir. Fikrimizi sübut üçün bir neçə misal gətirmək istərdik:

Nizamidə: "...heç kəsin malı başqasının malından çox deyil, biz öz mallarımızın hamısını bərabər bölürük".³

T.Morda: "...ölkədə ərzaq bolluğu olsa da, hər kəs lazım olan qədər götürər, heç kəs artıq aparmaz".⁴

Nizamidə: "...qızıla və gümüşə aldanmağı biz hesaba almırıq, çünki onlar heç kəsin işinə yaramaz" və s.⁵

T.Morda: "...adamlar qızıldan, gümüşdən gecələr su başına çıxmaq üçün, eləcə də içinə hər cür çirkin şeyləri tökmək üçün qablar düzəldirlər".⁶

¹ История философии. т.II, М., "Госполитиздат", 1941, стр.78.

² Nizami. İskəndərnamə (İqbalnamə hissəsi). "Elm", 1983, səh.583 (filoloji tərcümə).

³ Yenə orada, səh.584.

⁴ История философии. т.II, М., "Госполитиздат", 1941, стр.81.

⁵ Nizami. Göstərilən əsəri. səh.585.

⁶ Дж.Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. Изд. "АН Азерб. ССР", 1962, стр.14.

Nizamidə: *“Heç kəsdən qılinc gücünə bir arpa belə istəmirik”*.¹

T.Morda: *“Onlar... heç vaxt boş yerə öz ərazilərində müharibə aparmırlar”*.² və s. və i.a.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, düha sahibləri ayrı-ayrı epoxalarda yaşasalar da, onların humanizmi, insansevərliyi və şəxsi mənəvi dəyərləri bir-birini tamamlayır, demək olar ki, Zaman məfhumu aradan götürülür, onlar dünyaya gələn hər nəsillə yaşadı olurlar.

Tədqiqatçıların fikrincə, Şərq və Qərb utopistlərinin əsaslandıqları ümumi qaynaqlar olmuşdur: “Nizami qədim yunan müəlliflərinin – səyyahların hekayətləri, xüsusilə Makedoniyalı İskəndərin admiralı Nearxın bəzi hind və Ərəbistan icmaları barədə söhbətləri əsasında yaratdıqları utopik sosial romanlardan geniş istifadə etmişdir”.¹ “Nizaminin utopiyası əsas verir deyək ki, o qədim yunanalara məlum olan Himalay dağlarının şimalında yerləşən cənnət-məkan Uttara-Kuru qəbiləsi haqqında hind rəvayətlərindən də istifadə etmişdir”.²

Görünür, Nizaminin öz utopiyasını yaradarkən istifadə etdiyi qaynaqlar – Tomas Morun “Utopiya”sına da təsirsiz qalmamışdır.

1209-cü ildə Avropada səlib yürüşlərinə qızgın çağırışlar getdiyi və İtaliyada, İspaniyada inkvizisiya meydan suladığı vaxtlarda³ Nizami Gəncəvi artıq dünyasını də-

¹ Nizami. Göstərilən əsəri. səh.585.

² История философии. т.II. М., “Госполитиздат”, 1941, стр.81.

³ Вах: Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., “Эксмо”, 2003, стр.28.

MAARİFÇİLİK EPOXASI MƏDƏNİYYƏTİ

*Volter (Fransua) Mari Arue
(1694-1778). Yazıçı, filosof*

*Didro Deni (1713-1784).
“Ensiklopediya” jurnalının
təsisçisi və baş redaktoru*

*Russo Jan Jak (1712-1778).
Fransız maarifçisi və
siyasi xadimi*

“...hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı, bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı... olmalıdır”.

Hüseyn Cavid

yişmiş, humanist fikirlərini bəşəriyyətə yadigar qoyub getmişdi.

Nizamişünas alim Rüstəm Əliyev vaxtilə yazırdı ki, həqiqətən, "Fərhadın obrazı İtaliya İntibah epoxası şairlərinin... fədakar məhəbbəti tərənnüm edən əsərləri kimi bizi heyran qoyur".¹

Londonun "Qlobus" teatrında fəaliyyət göstərən ingilis dramaturqu, böyük humanist Vilyam Şekspirin (1564-1616) bir-birinin ardınca yaratdığı səhnə əsərləri dünya dramaturgiyasının zirvəsini təşkil edirdi. Alman filosofu F.V.Şelling yazırdı ki, insana aid elə bir keyfiyyət yoxdur ki, Şekspir ona toxunmasın, həm də o, yunan dramaturqlarından fərqli olaraq, bu cəhətləri ayrılıqda görür və təhlil edir... Şekspir bütöv bir aləmdir".²

İspaniyada Migel de Servantes (1574-1616), Lope de Veqa (1562-1633), Fransada Fransua Rable (1494-1553), Pyer de Ronsar (1524-1585), Mişel de Monten (1533-1592) XVI əsrin İntibah sənətkarları kimi şöhrətlənmişdilər.

Artıq Qərbi Avropa öz tarixinin yeni bir mərhələsinə qədəm qoyurdu.

¹ Рустам Алиев. Поэма бессмертной любви, "Язычы", 1991, стр.170.

² Ф.В.Шеллинг. Философия искусства, М., "Мысль", 1966, стр.430.

- *Böyük Fransa İnqilabını (1789-1794) ideoloji cəhətdən fransız maarifçiləri hazırlamışdılar.*
- *Dalamber teatr tamaşalarını xalqı tərbiyə üçün güclü vasitə hesab edir, Russo ancaq əyləncə adlandırır.*
- *Didro Fransa Maarifçilik hərəkatında mərkəzi sima sayılırdı. Abbasqulu Ağa Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda pansionlu dünyəvi məktəbin layihəsini tərtib etmişdir.*

Tarixçilər yazırlar ki, Fransada XVIII əsr – fransızların “Kral-Günəş” adlandırdıqları XIV Lüdoviqin üsul-idarəsiylə başladı və Böyük Fransa inqilabı ilə nəticələndi; bu da maarifçilik ideyaları ilə yaşayan qabaqcıl ziyalıların Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq kimi şüarlarla çıxış etməsinə böyük imkan yaratdı.¹

Maarifçilik epoxası mədəniyyət hərəkatı cəmiyyətdə şəxsiyyətin mənəvi və intellektual yetkinləşməsi nami-

¹ Век Просвещения, М.-Париж, изд."Наука", 1970, стр.60.

nə ağıla, şüura, zəkaya üstünlük verir və bəşəriyyətin zəruri tərəqqisini bunda görürdülər.

XVIII əsr alman filosofu İmmanuil Kant (1724-1804) Maarifçilik nədir? – sualını şərh edirdi: “Maarifçilik – insanların inkişaf etməmiş vəziyyətdən çıxması deməkdir ki, bunda da onların özləri günahkardılar. İnkişaf etməmiş insan – başqasının köməyi olmadan öz ağılından istifadə etməyi bacarmayan aciz, qabiliyyətsiz şəxsdir.

Bu acizlik bir iş görmək lazım gələndə onun ağılsız olduğunu yox, başqasının köməyi olmadan qabiliyyətsiz olduğunu göstərən nöqsanıdır.

Öz ağılından istifadə etməkdə kişi ol! – bax, budur maarifçiliyin devizi”.¹

Təsadüfi deyil ki, Almaniyada XVIII əsr “Kant əsri” adlanır.

Maarifçilik hərəkətinin nümayəndələri dini xurafatla kəskin mübarizə aparır, ağılın bir şey kəsmədiyi cadugər, sehrbaz, ovsunçu, gözbağlayıcı, cin, şeytan kimi reallıqla əlaqəsi olmayan şeyləri inkar edirdilər.

Maarifçilik epoxasında İngiltərədə riyaziyyat elmi xüsusi inkişaf etdi.

Polyak alimi Kopernik sübut etdi ki, Günəşin Yer ətrafında fırlanması nəzəriyyəsi yanlıştır. İtaliyalı alim Qaliley riyazi mexanikanın əsaslarını qoydu.

İsaak Nyuton fəza cismlərinin Yer fizikası qanunlarına tabe şəkildə hərəkətini kəşf etdi.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, изд.А.С.Суворина, 1901, стр.316.

Fransanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərindən Deni Didro (1713-1784), Volter (1694-1778), Jan-Jak Russo (1712-1778), Ş.Monteskyö (1689-1755), Pol Anri Holbax (1723-1789), Jorj Lui de Büffon (1697-1788) kimi şəxsiyyətlər maarifçilik hərəkatının carçıları idilər.

Beləliklə, ensiklopediyanın təşkilatçısı və redaktoru Deni Didro ilə yanaşı, fransız maarifçiləri tarixə ensiklopedistlər kimi, təbiət və cəmiyyət haqqında yeni bilikləri kəşf edən yeni epoxanın nümayəndələri kimi daxil oldular.

Böyük ingilis dramaturqu U.Şekspir yerlə göy arasında nə isə izah olunmayan qüvvələrin olduğunu deyirdi. Alman reformasiyasının görkəmli xadimi Martin Lüter isə bu “qüvvələrin” hamısının yandırılmasını tələb edirdi.

Didro, əksinə, Şekspirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir və yazırdı ki, dahilərə mənsub olan adamlar bir sıra hallarda səliqəsiz, dəyişkən, kobud təsir bağışlayırlar. Lakin "Şekspirdəki ülvilik və dahilik uzun zülmət gecələrdəki şimşək kimi parlayır, Rasin isə həmişə gözəldir. Homer – tam dahidir, Vergili isə – zərifdir".¹

Didronun teatr, rəssamlıq və incəsənət haqqında məqalələri və apardığı tədqiqat işləri dünya kulturoloji və estetik fikrinin böyük bir fəslini təşkil edir. Onun izah etdiyi problemlərə dair fikirləri o qədər aydın və indinin

¹ Дени Дидро. Эстетика и литературная критика. М., "Художественная литература", 1980, стр.209.

özündə də müasirdir ki, sağlığında bu böyük sənət fədai-sini dərin biliyinə və aydın təfəkkürünə görə "...fransız maarifçiləri içində alman başı" kimi qiymətləndirirdilər.¹

Homerdən tutmuş, Antik yunan və Roma sənət-karlarının yaradıcılığını və mövcud ictimai mühiti təhlil edən Didro ömrünün axırınadək yazdığı "Aktyor haq-qında paradoks" əsərində və başqa yaradıcılıq təcrübə-lərində təsviri sənətdən, heykəltəraşlıqdan, teatrdan, me-marlıqdan, poeziyadan danışır, onlara qiymət verməklə, cəsəətli tənqidi fikirlər söyləyirdi.²

Beləliklə, Didronun başçılıq etdiyi "Ensiklopediya" jurnalında maarifçilik ideyaları geniş təbliğ olunurdu.

Mürtəcə dünyagörüşün, orta əsr monarxiyasının və kilsənin əleyhinə olan mübariz bir şəxsiyyət kimi Didro Fransa maarifçilik hərəkatında mərkəzi sima sayılırdı.

Fransız maarifçilərinin ən xarakterik və fərqlənən cə-həti bundaydı ki, onlar inqilabi çıxışları və döyüşkən əsərlərilə Böyük Fransa İnqilabını (1789-1794) artıq ide-oloji cəhətdən hazırlamışdılar.³

Maarifçilik hərəkatının başqa bir nümayəndəsi – bir çox lirik əsərlərin, epik poemaların, faciələrin, roman və povestlərin, fəlsəfi traktatların müəllifi böyük yazıçı və

¹ Дени Дидро. Эстетика и литературная критика. М., "Худо-жественная литература", 1980, стр.3.

² Yenə orada səh.486.

³ В.Н.Кузнецов. Философское творчество Вольтера и современность; Вольтер. Философские сочинения. М., 1988, изд."Нау-ка", стр.5.

alim Mari Arue Volter hələ gənclik illərində yazdığı pamflet və vəzifəli aristokratla ixtilafları üstündə iki dəfə Bastiliya həbsxanasına salınmış və Londona sürgün edilmişdi.

Yaşca ondan kiçik olan dostu Didro ilə yaxından əlaqə saxlamış, Fransa inqilabını ideoloji cəhətdən hazırlayan böyük maarifçi xadimlərdən biri olmuşdur.¹

Volter "Hə və yox" adlı poemasında məsələni qəti şəkildə qoyurdu: fəlsəfədən mütləq istifadə edilməlidir ki, adamlara bu zülmkar hakimiyyətdən qurtuluş yolunu göstərmək və Yer üzərində səadəti tapmaq mümkün olsun.²

Mütəfəkkir ədib yazırdı: "ölkədə ...hər nə görürəmsə, hər şey inqilab toxumu səpir... fransızlar həmişə gecikirlər, amma əvvəl-axır məqsədlərinə nail olurlar".³ 1732-ci ildə yazdığı "Samson" pyesində personajın dililə fransızları cəmiyyətdə dəyişiklik etməyə çağırırdı: "Xalq, oyan, öz qandallarını qır, azadlıq səni çağırır, sən onun üçün doğulmuşan; öz birliyini bərpa et! Xalq, aylı və öz qandallarını qır!".⁴

Volter haqqında tədqiqatçılar yazırlar ki, o, XVIII əsr əbədi-fəlsəfi-mənəvi problemlərin tənzimləyicisi olmuşdur.

Volter yazıcının vəzifəsi barədə yazırdı: sadə, ağılın dərk edə biləcəyi məsələlər barədə yazmaq lazımdır. Ya-

¹ Истории эстетики II с. М., изд."Искусство", 1964, стр.283.

² Вольтер. Философские сочинения. М., изд."Наука", 1988, стр.8.

³ Yənə orada, səh.17.

⁴ Yənə orada.

zıçı, gərək, təbii olan şeyi canlandırırsın, parıltı ehtirası ar-
dınca qaçmasın.

Volter yazığının vəzifəsini yalanı, xurafatı faş etmək-
də, insanları düzlüyə və düzümlülüyə öyrətməkdə gö-
rürdü.

Volterin fikrincə, gərək, bütün təbəqələrdən yazmağı
bacarasan: baş nazirdən – çəkməçiyəcən.¹

Fransa maarifçiləri arasında ayrıca yeri və mövqeyi
olan görkəmli filosof və yazıçı Jan-Jak Russonun adı
dünya mədəniyyəti tarixində həmişə hörmətlə çəkilir və
onun məhrumiyyətlərlə dolu bir həyat yolu keçdiyi gös-
tərilir.

Russo Allahın mövcudluğunu qəbul etməklə bərabər,
ruhun əbədiliyini də inkar etmirdi. O, əxlaqi ideyaların
anadangəlmə olduğunu sübut etməyə çalışır, cəmiyyətdə
bərabərliyin, demokratiyanın təmin olunmasını tələb
edirdi.

Bərabərsizliyi və insanlar arasında təbəqələşmənin sə-
bəblərini xüsusi mülkiyyətdə görür² və bu məqsədlə də
azad xalq dövləti yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış
edirdi.³ Çünki orada insanlar mənşəyindən asılı olma-
yaraq, azad yaşayacaqlar. Əlbəttə, Russonun belə çağı-
rışları onun epoxası üçün inqilabi, demokratik bəyanat-
lar təsiri bağışlayırdı.

¹ Век Просвещения. М.,-Париж, изд."Наука", 1970, стр.243.

² Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, "Azərbaycan ensiklopediyası",
1997, səh.359.

³ История эстетики. М., т.II. "Искусство", 1964, стр.390.

Russo incəsənət əsərlərindən ictimai məzmun istəyir və göstərirdi ki, əsərlərdə qəhrəmanların vətənpərvərlik hünəri tərənnüm edilməlidir. Müasiri olduğu incəsənət əsərlərini sivil mədəniyyətin çox zəif, solğun inikası kimi tənqid edirdi.

Fransa maarifçiliyinin məşhur nümayəndələrindən filosof və riyaziyyatçı Jan Leron D'alamber (1717-1783) Maarifçilik epoxasında estetik fikrin mütərəqqi rolundan danışarkən yazırdı ki, teatr — xalqı tərbiyə etmək üçün qüdrətli vasitədir.¹

"D'alambərə məktub" əsərində Russo onun fikirlərini tənqid edir və teatr tamaşalarının tərbiyə vasitəsi ola bilməsinə şübhə ilə yanaşırdı. "...teatr tamaşaları - əyləncədir, - deyən Russo, fikrini belə əsaslandırırırdı ki, "...əlbəttə, insanın əyləncəyə ehtiyacı var, lakin buna lüzum olanda lazımdı, mənasız əyləncələr isə - ömrü bu qədər az və vaxtı bu qədər qiymətli olan insan üçün yamanlıqdı".²

Russonun teatr tamaşaları barədə mülahizələrinə Didronun buraxdığı "Ensiklopediya" jurnalında cavab verilmiş və onun yanlış mövqedə olduğu göstərilmişdir.

Maarifçilik epoxasının ictimai-fəlsəfi-estetik fikrini Almaniyada A.Q.Baumqarten (1714-1762), İ.İ.Vinkelman (1717-1768), Q.E.Lessinq (1729-1781); İtaliyada Cüzeppe Parini (1729-1799), İspaniyada Feyxo-i-Mon-

¹ История эстетики. М., т. II, "Искусство", 1964, стр.391.

² Yənə orada, səh.392.

toneqro (1676-1764) və b. inkişaf etdirir, insan və zaman, sənət və sənətkar, təbiətdəki inkişaf qanunauyğunluqları, yeni təfəkkür tərzini haqqında mülahizələr yürüdür, öz sənət nümunələrini, həmçinin, yeni Avropa mədəniyyətini yaradırdılar.

Rusiyada Maarifçilik hərəkatının bünövrəsini M.V.Lomonosov (1711-1765) qoymuş və bu, Moskvada universitetin (MDU) açılışı ilə nəticələnmişdir.

A.N.Radişşevin (1749-1802) “Azadlıq” odası və “Moskvadan Peterburqa səyahət” əsərləri Rusiyada başlanan maarifçilik ideyalarını geniş əks etdirirdi.

Maarifçilik ideyalarının təsiri ilə XVIII əsrdə Avropada incəsənət klassizm və romantizm cərəyanlarını birləşdirir və yeni şəkildə inkişaf edirdi. Misal üçün, gənc ispan rəssamı Qoyya (1746-1828) yaradıcılığı ilə yeni yüzilliyin romantizmini yaratmışdı.

Maarifçilik dövründə roman əsas ədəbi janr kimi inkişaf etmişdir. Daniel Defonun (1660-1731) “Robinzon Kruzo”, Conotan Sviftin (1667-1754) “Qulliverin səyahəti”, J.J.Russonun “Yulia, yaxud Yeni Elouza” və s. romanları misal gətirmək olar.

Maarifçilərin əsərlərində Təbiət xeyirxahlıq və gözəllik rəmzi kimi göstərilirdi.

Musiqi sahəsində Maarifçilik hərəkatının ən aparıcı qüvvələri Volfqanq Amadey Motsartın (1756-1791), Lüdviq Van Bethovenin (1770-1827), İohann Sebestian Baxın (1685-1750) və b. görkəmli sənətkarların simasında yeni məzmununda sonatalar, simfoniylar, operalar,

odalar və himnlər yaranır, bəstəkarların yaradıcılığı lirik-fəlsəfi musiqi əsərlərilə zənginləşirdi.

Dramaturgiya sahəsində İohann Volfqanq Hötenin (1749-1832), Fridrix Şillerin (1759-1805), F.Klingerin (1752-1831) əsərlərində insanın azadlıq uğrunda mübarizəsi tərənnüm edilirdi.

Dediklərimizin bariz nümunələrini F.Şillerin “Qaçaq-lar”, “Məkr və məhəbbət”, V.Hötenin “Faust”, “Eq-mont”, F.Klingerin “Tufan və hücum” pyeslərində görmək mümkündür.

Avropadan fərqli olaraq, Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının təbliği başqa istiqamətdə aparılır, xalqın əsrlər boyunca davam edən geriliyi qabaqcıl ziyalıları ciddi şəkildə düşündürürdü.

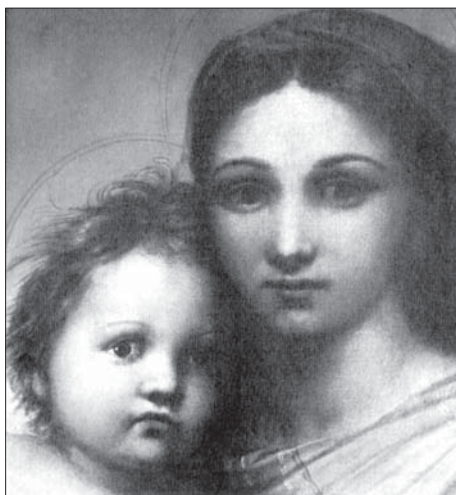
Abbasqulu Ağa Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda pansionlu dünyəvi məktəbin layihəsini tərtib edir, orada ana dili ilə yanaşı, fars və rus dillərinin, tarix, coğrafiya və hesab fənlərinin də tədrisini nəzərdə tuturdu. Lakin ideya nə qədər mütərəqqi məqsəd daşısa da, çar hökumətinin milli-mənəvi məktəbləri hesaba almaması üzündən həyata keçmir. Çünki “...bu zaman (XIX yüzilliyin birinci yarısında - *N.H.*) artıq ölkədə rus ibtidai məktəblərinin yeni şəbəkəsi yaranmağa başlamışdı”.¹

XIX əsrin ikinci və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-ictimai-siyasi fəaliyyətində azadlıq meylləri, məktəb, elm, tərbiyə məsələləri geniş

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4, B., "Elm", 2000, səh.129.

XRİSTIAN MƏDƏNİYYƏTİ

Rafael Santi.
“Sikstin madonnası”.
1515-1519.

Rafael Santi.
“Sikstin madonnası”.
Detal.

“...müdafiə xətti yoxdur, müdafiə səthi (ərazisi - N.H.) vardır. O səth – bütün vətəndir. Vətənin hər qarış torpağı vətəndaş qanıyla islanmadıqca tərk olunmaz”.

Mustafa Kamal (Atatürk)

yer tutur, Avropa fəlsəfi fikrinin öyrənilməsində və yayılmasında xüsusi rol oynayırdı.

M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Hüseynzadə, M.T.Sidqi (1854-1905), A.Şaiq, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, S.S.Axundov və b. yazıçı, şair, pedaqoq və ziyalılarımızın xidmətləri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Böyük alim, maarifçi və jurnalist Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907) təsis etdiyi və özünün redaktorluğu ilə çıxan “Əkinçi” qəzeti (1875-1877) Azərbaycanda professional jurnalistikanın, mətbuatın əsasını qoydu. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1879-1884) və “Kəşkül” (1883-1891) kimi mətbuat orqanları işıq üzü gördü.

Demokratik fikirli adamlar, maarifçi ziyalılar ana dilində qəzet, jurnal açaraq, hərəsi öz ətrafında oxucu kütləsi topladı, beləliklə də, maarifçilik fikirlərinin yayılmasına şərait yaratmağa çalışdılar. N.Nərimanov, M.Şahtaxtı, az sonra C.Məmmədquluzadə və bir çoxları bu sahədə fədakarlıq göstərdilər.¹

¹ "Ədəbiyyat qəzeti", 2004, 10 sentyabr.

● *Bibliyanın xalqdan toplanması e.ə. XII əsrdən başlamış, min beş yüz il davam etmişdir.*

● *İsa peyğəmbərin əsas tövsiyəsi – insanı sevmək, insana məhəbbətdir.*

● *İsa peyğəmbərin fikrincə, döldən törəyən – döldü, Ruhdan törəyən – ruh.*

● *Təkəbbürlülük – ideala çatmaq yolunda ən başlıca maneədir.*

Bibliya (yunan sözüdür, “kitab” deməkdir) xristian dünyagörüşünün və dünyanıdərkinin əsası sayılır. Başqa dillərdə yazılan dini mənbələrdə Bibliya – Tövrət kimi təqdim edilir. Dünya mədəniyyəti tarixində baş verən vacib hadisələri bu kitabla izah edirlər. Bibliyada yazılanlar bir çox böyük yazıçıların, rəssamların, bəstəkarların yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir.

Bibliya – yəhudilərin, eləcə də xristianların xalq arasında şifahi yaşayan, sonralar isə üzü köçürülən ən qədim yazı mətnləri toplusudur. İki hissədən ibarətdir: “Əhdi-ətiq” (yəni, Bibliyanın xristianlıqdan əvvəlki qə-

dim hissəsi); “Əhdi-cədid” (yəni, İncil və başqa xristian dini kitabları). “Əhd” – vəsiyyə, məsləhət mənasında da işlənir. Bibliyada yazılan tövsiyələri, bir növ, ən qədim və yeni məsləhət kimi də qəbul etmək olar.

İudaizm və xristianlıq dünyanın ən qədim monotheist (təkallahlılıq) dinlərindən biri kimi e.ə. I minilliyin ortalarında Fələstində formalaşmışdır. O vaxtın peyğəmbərləri fələstinliləri müxtəlif allahlara deyil, yalnız yeganə Yəhva allahına sitayiş etməyə çağırmışlar. Bu tədbir özünü yeni din kimi yaymağa çalışan mövhumatın və xurafatın əleyhinə görülmüşdür. Bu, irəliləyiş sayılırdı. İudaizm monotheist dini gələcəyin bu gündən daha gözəl olacağını vəd edirdi. İuda peyğəmbərləri yəhudiləri inandırmağa çalışırdılar ki, israililər – allahın bəyənin seçdiyi xalqdır, guya onlar yeganə Yəhva allahı ilə müqavilə bağlayıb, əlaqə yaratmışlar.

Xristianlıq – Fələstində İuda mühitində meydana gəldi və tezliklə də aralarında münaqişə yarandı.

İudaizm – milli dindi, allahın bəyənin seçdiyi bir cə xalqı – yəhudiləri tanıyır. Bu məhdudluğuna görə də din geniş yayılmadı.

Xristianlıq – allahın xüsusi olaraq hər hansı bir xalqı seçdiyini yox, ayrıca hər bir insanı bəyənin seçdiyini bəyan edən dindir. Buna görə də xristianlıq bütün dünyada geniş yayıldı. Kulturoloqlar qeyd edirlər ki, hazırda bir milyardan artıq insan xristianlığı qəbul etmişdir.

“Əhdi-ətiq” – yəhudilərin müqəddəs kitabıdır. Qədim yəhudilərin danışdığı ibrani (ivrit) dilində, “Əhdi-cə-

did” isə qədim xristian ədəbi abidələri əsasında eramızın I əsrinin axırı – II əsrin əvvəllərində yunan dilində yazılmışdır.

Bibliyanı bir kitab yox, kitablar toplusu adlandırırlar. Çünki zaman-zaman müxtəlif adamlar tərəfindən toplanmış 66 kitabdır. Yalnız 40 nəfər tərtibçinin adı məlumdur. Hər iki kitabın xalqdan toplanması e.ə. XII əsrdən başlamış və 1500 il davam etmişdir.

Bibliya dünya xalqlarının bir çoxunun dilinə, o cümlədən IX əsrdə Kirill və Mefodi qardaşları tərəfindən slavyan dilinə tərcümə edilmişdir.

“Əhdi-ətiq”-39, “Əhdi-cədid”-27 kitabdan ibarətdir.

Bibliyanın ikinci hissəsini ancaq xristianlar qəbul edirlər.

Xristianlıq Roma imperiyasının şərq vilayətlərində meydana çıxmışdır; oradakı insanlar bir xilaskarın gəlişinə ümid edir və bu böyük arzu ilə yaşayırdılar. Bu xilaskar – insanlar üçün insan cildində gələn (zühur eləyən) Allahın oğlu İsa peyğəmbər oldu.

İsa peyğəmbərin adı ilk dəfə ümumi şəkildə b. e. I əsrinin əvvəllərində çəkilmiş, II əsrin ortalarında isə yeni bir dini baxışın – İncilin yaranması baş vermişdir.¹

Nestorun “Povest vremennıx let” (“Ötən illərin hekayəti”) adlı ilk ümumrus külliyyatı salnaməsində göstərilir ki, Kiyev knyazı Vladimir Monomax (1113-1125) rusların slavyan qəbilələri sırasında öz yerlərini müəy-

¹ Культурология. М., изд. “Юнити-Дана”, 2000, стр.81.

Uspen kilsəsi. Moskva. 1475-79.

yənləşdirmək, xristianlığı qəbul etmək, milli birliyə çağırış kimi taleyüklü məsələlərdə tarixin seçimi qarşısında qalmışdır.¹

Müəllif yazır ki, Bizansdan – missionerlər (xristianlığı yaymaq üçün xristian olmayan xalqlar arasına göndərilən təbliğatçılar), Dunay Bolqarıstanından – müsəlmanlar, Xəzərilərdən – yəhudi dini nümayəndələri tökülüb gəlirdilər ki, Vladimir onların təklif etdiyi etiqadı qəbul etsin. Knyaz öz boyarlarını (qədim Rusiyada zadəganlar, əyanlar silkinə mənsub olan mülkədar) göndərir ki, ən yaxşı etiqad hansıdırsa, onu qəbul etsinlər. Elçilər müsəlmanların qanunlarını bəyənmir, deyirlər ki, onlarda sevinmək, gülmək, ürək açan bir şey yoxdur. Almanların ibadətində də olurlar – onu da bəyənmişlər, bir gözəllik görmədik, – deyirlər. Elə ki, yunanların car sarayına gedirlər, orada pravoslavların Allaha sitayişləri zamanı cah-cələla, adamların üzündə gördükləri nura heyran qalırlar. Eşitdikləri kilsə mahnıları da onları vələh edir.

Knyaza məsləhət görürlər ki, ən yaxşısı – yunan xristianlarının pravoslav etiqadıdır.

Beləliklə, 988-ci illərdə Vladimirin özü birinci xaç çəkir və yunan pravoslav dinini qəbul edir. Müqavimət göstərənlərə isə “qılınc və odla” qəbul etdirir.²

¹ Краткая литературная энциклопедия. М., изд. “Советская энциклопедия”, 1968, стр.815.

² Культурология. М., изд. “Юнити-Дана”, 2000, стр.91.

“İncil”. “İncil” - yunanca “xeyir xəbər” deməkdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “İncil” yazan müəlliflər çoxdur, ancaq kilsələr və din xadimləri bu müqəddəs kitabın yalnız dördünü qəbul edirlər. Bu “İncil”lərin müəllifləri Matfey, Mark, Luka və İoann olub.

“İncil”lər İsa peyğəmbərin həyatına və əməllərinə həsr olunmuşdur. Çoxları peyğəmbərin gəlişini ümidlə gözləyirdi ki, İsrail dövlətini Roma hökəmranlığından xilas etsin. Əksinə oldu: o, hansı xalqın xilasına gəlmişdisə, o xalq da onu edam etdi, çarmıxa çəkdi.

Matfeyin “İncil”ində İsa peyğəmbər səltənət sahibi kimi göstərilir.

Markın yazdığı “İncil”də İsa peyğəmbərin xalqa xidməti qələmə alınır.

Lukanın “İncil”ində peyğəmbər bəşər övladı kimi təqdim edilir.

İoannın “İncil” kitabında peyğəmbər kütlələrin əhatə etdiyi rəhbər yox, daha çox Şəxsiyyət kimi açılır.

Bu kitabların İsa peyğəmbərin əshabələri tərəfindən yazıldığı tarix eramızın I əsrinin 60-cı illərinin ortalarına aid edilir.

İsa peyğəmbər - Allahın övlədidir.

İsa peyğəmbər - Məryəm ananın oğludur.

İsa peyğəmbər - insanların günahını yumaq üçün adi insan cildində həlak olmaq naminə Yer üzünə göndərilmişdir.

İsa peyğəmbərin ən əsas tövsiyəsi - insanı sevmək, insana məhəbbətdir.

Peyğəmbər buyurur ki, bəzən insanlar var-dövləti, iti, kitabı, əyləncəni, şöhrəti, ev rahatlığını və s. sevirlər. Bütün bunlar ona görədir ki, insan - insanı sevə bilər.

İsa peyğəmbər həyatda gördüyü hər şeyə insana məhəbbət ölçüsüylə yanaşır.

Peyğəmbər hər şeyi bağışlaya bilər, hətta günah işlədən cavan bir qadını da; amma ikiüzlülüğü, riyakarlığı ilə məşhur olan dini-siyasi cəmiyyət üzvünü – fariseyi bağışlamaz.

İsa peyğəmbər iztirablardan qorxmamağa çağırırdı, çünki insanın sakitləşməsi, hikkəsinin yatması bu iztirablı yollardan keçir. Onun fikrincə, təkəbbürlülük - ideala çatmaq yolunda ən başlıca maneədir.

İnsana - gerçəklik, onu əhatə edən mühit verilib və ideal verilib; lakin bu gerçəklik və ideal yalnız insan vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Heç kəs onun əvəzinə bu işi görməyəcək, heç kəs bu işi görməyə onu məcbur da etməyəcək.

Bibliyada (Tövratda) təfsir edilən dünyanın məntiqi belədir.

ƏHDİ-CƏDİD ¹

(Matfeyin müqəddəs xeyir xəbərindən)

18. "...İsa peyğəmbərin anadan doğulması belə oldu: onun anası Məryəm İosiflə kəbin kəsdirməzdən qabaq, adaxlı vaxtı, məlum olub ki, Müqəddəs Ruhdan onun bətninə döl düşüb.

19. Onun nişanlısı keçmiş mömin bəndə kimi bu məsələni açığ-ağartmamaq üçün, istəyib xəlvəti çıxıb getsin.

20. Ancaq o, bu barədə fikirləşən zaman Allahın Mələyi onun yuxusuna girib və deyib: Davidin oğlu İosif, sən arvadın Məryəmi qəbul etməkdən qorxma; çünki, onun bətnində Müqəddəs Ruhun dölü var.

21. Bir oğul doğacaq, adını da İsa qoyarsan, çünki o, öz adamlarına aid olan günahları yuyacaq.

22. Bütün bunlar ona görə baş verib ki, peyğəmbər vasitəsilə İlahinin dediyi qəbul olsun, orada deyilir:

23. "Bu Qız dölü öz bətninə qəbul edib və oğul doğacaq, adını da Emmanuil qoyacaq, bu o deməkdir ki, Allah bizimlədir."

24. İosif yuxudan oyandı və Allahın Mələyi necə əmr etmişdisə, arvadını o cürə qəbul etdi.

25. O, qadını tanımadı, nəhayət, öz ilki olan oğlunun necə doğulduğunu da bilmədi və oğlunun adını İsa qoydu..."

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.1.

ƏHDİ-CƏDİD¹

(Markın müqəddəs xeyir xəbərindən)

1. ...Yenə sinaqoqa (yəhudi məbədinə) gəldi, orada qolu qurumuş bir adam var idi.

2. Onu addım-addım izləyirdilər ki, həftənin şənbə günü müalicəsinə başlasın və onu ittiham etsinlər.

3. O, qolu qurumuş adama deyir: ortada dayan.

4. Onlara deyirlər: şənbə günü xeyir iş, yoxsa, şər iş görmək olar? İnsanı xilas etmək olar, yoxsa, məhv etmək olar? Onlar isə susurlar.

5. Onlara qəzəblə hirslənərək, sonra da ürək ağrısıyla qolu qurumuş adama deyir: əllərini irəli uzat. O da uzatdı. Qolu sağaldı.

6. Fariseylər tələsik çıxıb onu məhv etmək üçün müşavirə çağırdılar.

7. Ancaq İsa öz tələbələrilə bərabər dənizə tərəf uzaqlaşdı.

Və xalq onların ardınca axışıb getdi...

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.40.

ƏHDİ-CƏDİD¹

(Lukanın müqəddəs xeyir xəbərindən)

1. Müqəddəs Ruhdan qüvvət alan İsa İordaniyadan qayıtdı və Ruh Onu ucsuz-bucaqsız səhraya göndərdi.

2. Orada şeytan Onu aldatdı və o günlərdə heç bir şey yemədi; axırda gördü ki, bərk acıbdı.

3. Şeytan Ona dedi: əgər sən Allahın Oğlusansa, əmr elə bu daş çörəyə dönsün.

4. İsa cavabında ona dedi: yazılıbdı ki, insan təkcə çörəklə dolanmır, Allahın köməyilə yaşayır.

5. Şeytan Onu bir dağın başına qaldırdı və bir anın içərisində bütün Kainatı Ona göstərdi.

6. Və şeytan Ona dedi: bütün bu sonsuz səltənətin hakimiyyəti sənə verərəm, üstəlik onun şöhrətini də. Çünki bu yerlərin külli-ixtiyar sahibi mənəm, kimə istəsəm, ona verərəm.

7. Əgər mənə sitayiş etsən, gördüyün nə varsa, hamısı Sənin olacaq.

8. İsa ona dedi: "Məndən aralan, şeytan. Yazılıbdı ki: yalnız Allaha sitayiş elə, təkcə Onun xidmətində dur".

9. Şeytan Onu Yerusəlimə apardı və bir uçurumun başında qoyub dedi: əgər Sən Allahın oğlusansa, özünü buradan aşağı at.

10. Çünki yazıda deyilir: "Mələklərə tapşırılıb ki, səni qorusunlar.

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.66.

11. Səni qolları üstündə aparacaqlar, ayaqlarına heç bir daş da dəyməyəcək".

12. İsa cavabında ona dedi: yazılıb ki, öz Allahını heç vaxt aldatma.

13. Bütün aldatmalarına son qoyandan sonra, şeytan müəyyən vaxta qədər ondan aralandı.

14. İsa böyük ruh yüksəkliyilə Qalileyaya qayıtdı. Onun səs-sədası bütün ölkəyə yayıldı...

ƏHDİ-CƏDİD¹

(İoannın müqəddəs xeyir xəbərindən)

1. Fariseylər arasında yəhudi rəislərindən biri var idi.

2. O, gecə yarısı İsanın yanına gəldi və ona dedi: Rəbbi! (yəhudi ruhanisi - *N.H.*) biz bilirik ki, Sən, müəllim, Allahın yanından gəlmisən, çünki o möcüzələri ki, Sən yaradırsan, heç kəs bacarmaz, gərək, Allah onunla olsun.

3. İsa cavabında ona dedi: təbii, təbii, deyirəm sənə, kim ki, göylərdə doğulmayıb, şahlıq səltənətini görə bilməz.

4. Nikodim ona dedi: qoca adam necə doğa bilər? Doğrudanmı, o, yenidən ana bətninə qayıtsın və təzədən doğulsun?

5. İsa cavab verdi: təbii, təbii deyirəm sənə, hər kim ki, sudan və Ruhdan doğulmayıb, şahlıq səltənətinə daxil ola bilməz.

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.102-103.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

“Elmi beşikdən məzaradək öyrənmək lazımdır”.

Məhəmməd Peyğəmbər(əs)

6. Döldən törəyən – döldü, Ruhdan törəyən – ruh!
7. Mənim sənə dediyimə mat qalma, siz göydə doğulmalıydınız.
8. Ruh – harda istəyir, orda da nəfəs alır, onun səsi də eşidilir. Heç bilmirsən, o səs haradan gəlir, haraya gedir: Ruhdan doğulanların hamısı belədir.
9. Nikodim cavabında Ona dedi: bu necə ola bilər?
10. İsa cavab verdi və ona dedi: sən – israillilərin müəllimisən, yəni, bunları bilmirsən?
11. Təbii, təbii, deyirəm sənə, biz bildiyimiz şeylər haqqında danışırıq, gördüyümüz şeylər haqqında da şahidlik edirik; siz bizim şahidliyimizi qəbul etmirsiniz.
12. Əgər mən sənə yerdə olanlar barədə danışsam və sən buna inanmırsansa, göydə olanlardan danışsam, necə inanacaqsan?
13. Heç kəs göyə qalxmayıb, tək-cə göydə yaşayan Bəşər Oğlu göydən yerə nazil olub.
16. ...Allah dünyanı bu cür sevib, Özünün tək Oğlunu yerə göndərüb. Hər kim ki, Ona inanır, həlak olmayıb, əbədi həyat qazanıb.
17. ... Dünya Onun vasitəsilə xilas olub. ...

● *Məhəmməd Peyğəmbər 570-ci ildə Məkkədə Qüreyşilər qəbiləsinin Bəni Haşim nəslindən olan Abdullahın ailəsində anadan olmuşdur. Dünyaya göz açan gündən atasız, 6 yaşında isə anasız qalan Məhəmməd əvvəl babası Əbdül Mütəllibin, sonra isə əmisi Əbu Talibin himayəsi altında böyümüşdür.*

● *Xədicədən Peyğəmbər əleyhissəlamın dörd övladı dünyaya gəlir, nəslin davamçısı isə həzrəti Əlinin arvadı həzrəti Fətimə olur.*

Dünya dinləri kimi, İslam da tarixi hadisədir. İslam eramızın VII əsrində Asiyada, Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmişdir; bu o vaxt idi ki, artıq qəbilə cəmiyyətləri dağılmağa başlayır və sinfi münasibətlər yaranırdı.

Ərəbistan Asiya, Afrika, Aralıq dənizi hövzəsi ərazisində yerləşdiyindən, bir çox Qərb və Şərq dövlətlərilə daim siyasi, mədəni, ticarət əlaqələrilə bağlıydı.¹

¹ Л.И.Климович. Ислам. М., 1962, стр. 13.

Məhəmməd Peyğəmbər 570-ci ildə Məkkədə Qüreyşilər qəbiləsinin Bəni Həşim nəslindən olan Abdullahın ailəsində anadan olmuşdur. Dünyaya göz açan gündən atasız, 6 yaşında isə anasız qalan Məhəmməd əvvəl babası Əbdül Mütəllibin, sonra isə əmisi Əbu Talibin himayəsində böyümüşdür.

Məhəmməd uzun illər boyu karvanları müşayiət etmiş, ticarət işlərində düzlüyü, təmizliyi əxlaqı və mərdanəliyi ilə şöhrət qazanmışdı. Bunu görən Xədicə adlı dul qadın özünün ticarət işlərinin idarə olunmasını ona tapşırılmışdır. Məhəmmədin şəxsiyyət və ləyaqətinə get-gedə heyran qalan Xədicə ona vurulur və Məhəmməd əmisi Əbu Talibin xeyir-duası ilə 25 yaşında ikən 40 yaşlı Xədicə ilə ailə qurur.

Xədicə onu duyur, peyğəmbərlik veriləndə onun iztirablarına şərik olur, Məhəmmədin böyüklüyünü, nadir şəxsiyyət olduğunu görür, qiymətləndirir və ona inanırdı.

Xədicədən Məhəmməd peyğəmbərin dörd övladı dünyaya gəlir, nəslin davamçısı isə həzrəti Əlinin arvadı həzrəti Fatimə olur.¹

Xədicənin ölümündən dörd il sonra Məhəmməd peyğəmbər Aişə ilə ailə qurur.

Son dövrün tədqiqatlarında “Qurani-Kərim” “İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların ən sonuncusu” kimi qiymətləndirilir.²

¹ Anri Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.33-34.

² “Quran” (V.Məmmədəliyevin ön sözü), B., “Azərnəşr”, 1991, səh.V.

Artıq Şərqdə Buddizm, Avropada Xristianlıq sürətlə yayıldığı bir vaxtda, böyük Ərəbistan yarımadasında ən gənc və dünyəvi İslam dini yaranırdı. Tarixçilər yazırlar ki, qısa bir müddətdə İslam dini ideologiyasının təsiri ilə vaxtilə qədim Romanın tabeliyindəki torpaqlardan daha geniş əraziyə malik olan bir dövlət yarandı.

Ərəbistanın cənubunda və qərbində bir neçə ticarət mərkəzi olan şəhərlər meydana gəldi ki, onların da ən böyüyü Məkkə və Mədinə şəhərləri məhz qüreyş qəbiləsinin əlində idi.

Müqəddəs kitablar. Tarixçilər Məhəmməd peyğəmbərə qədər 124.000 peyğəmbərin olduğunu və onlardan yalnız dördünün kitabı olduğunu qeyd edirlər.

Zəbur – dini əsatirə görə Davud peyğəmbərə Allah tərəfindən göndərilmişdir.

Tövrat (Bibliya) – yəhudilərin dini kitabı sayılır. Musa peyğəmbərə aid edilir.

İncil – xristianlığın dini kitabıdır. İsa peyğəmbərin adı ilə bağlıdır.

Quran – İslamın dini kitabıdır. Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən nazil olmuşdur.¹

Məhəmməd peyğəmbərin baxış və fikirləri vahid Allah və axirət dünyasının reallığı ətrafında büllur kimi aydın idi. Və Məhəmməd peyğəmbər bu inamını özünün səmim-qəlbədən gələn möminliyi, çox gözəl nitq qabiliyyəti ilə ifadə etmişdir.

¹ “Quran” (V.Məmmədəliyəvin ön sözü). B., “Azərneşr”, 1991, səh.344.

Мәккә. Мүqәддәс Кәбә.

yəti və mətanəti sayəsində ətrafındakıların hamısına təlqin edirdi.

Məhəmməd peyğəmbər yer üzərində Allahın yeganə elçisidir. İslam dininin yaradıcısıdır, böyük dövlət xadimi və ictimai xadimdir.

“Qurani-Kərim”i akademik Ziya Bünyadov və AMEA-nın müxbir üzvü, dünyanın bir neçə ali dini qurumlarının fəxri üzvü Vasim Məmmədəliyev 1991-ci ildə orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşr etdirmişlər.

Vasim Məmmədəliyev kitaba yazdığı ön sözdə deyir: “Allah təalanın peyğəmbər seçdiyi kimsələrə vəhy üç yolla nazil olur: 1)Allah təala bu və ya digər fikri peyğəmbərin ürəyinə salır, yaxud gizli bir səsə ona təlqin edir və ya həmin fikri ona çin olan yuxuda bildirir; 2)Peyğəmbər Allah təalanı görmədən ondan gələn nidanı açıq-aydın eşidir, yəni arada heç bir vasitə olmadan (hicab arxasından) Allahla danışır; 3)Allah təala öz hökmlərini peyğəmbərə mələk vasitəsilə göndərir”.¹

Bu vəhy göydən nazil olan kimi, Məhəmməd peyğəmbər yanındakı əshabələrinə oxuyar, katiblərinə dəri, sümük, daş, xurma qabığı üzərində yazdırardı. Bu əshabələr müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənsub adamlar idilər. Hər kəs öz ləhcəsində yazırdı.

¹ “Quran”, B., “Azərnəşr”, 1991, səh.V.

Məhəmməd peyğəmbər demişdir ki, vəhy yeddi ləhcədə nazil olmuşdur, yeddi ləhcədə oxumağa da özü icazə vermişdir.

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, Musa peyğəmbərin “Tövrat”ından, İsa peyğəmbərin “İncil”indən fərqli olaraq “...Qurani-Kərim Peyğəmbər əleyhissəlama birdən-birə, bütöv şəkildə deyil, hissə-hissə, əvvəlcə Məkkədə, sonra isə Mədinədə... təqribən 23 il ərzində” nazil olmuşdur.¹

Qurani-Kərimin ayrıca kitab şəklində tərtibindən danışan və bunun səbəblərini araşdıran görkəmli alim yazır: “...ilk dəfə Yamamədə baş verən bir vuruşda Allah kəlamını əzbər bilən yetmişə qədər əshabə şəhid olduqdan sonra Ömər in təşəbbüsü ilə Əbu Bəkr in xəlifəliyi zamanında başlanmış”dır.²

“...632-ci ildə gələcək varisləri haqqında heç bir vəsiyyəət qoymayan Məhəmməd peyğəmbərin³ vəfatından sonra yeni yaranan İslam feodal dövlətinin dayaqlarını qorumaq və yarımçıq qalan işləri davam etdirmək dörd xəlifənin öhdəsinə düşmüşdür: Əbu Bəkr in (632-634), Ömər in (634-644), Osman ın (644-656) və Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni və əmisi oğlu Əlinin (656-661). Öz aralarında müəyyən ixtilaf olsa da, on-

¹ “Quran”, B., “Azər nəşr”, 1991, səh.VII.

² Yenə orada, səh.X.

³ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.2, “Elm”, 1998, səh.247-248.

lar din yolunda mübarizəyə qoşuldular və 640-658-ci illər arasında Fələstini, Suriyanı, Misiri, Gürcüstanın bir hissəsini və s. islamlaşdırma bildilər.”

Qafqaz Şeyxülislamı Allahşükür Paşazadə “Qafqazda islam” (“Azərnəşr”, 1991) kitabında Quranın, eləcə də hədislərin məscidlərdə və mədrəsələrdə müntəzəm tədrisinin, nəzəri fikirlərinin daha dərin əsaslar üzərində inkişafının orta əsr islam dünyagörüşünün “parlaq hadisələrindən” sayıldığını yazır. O göstərir ki, əl-Kindi, əl-Fərabî, İbn Rüşd, Əbu Bəkr, ər-Razi, əl-Mərvan kimi mütəfəkkirlərin sırasında İbn Sinanın davamçısı Əbülhəsən Bəhmənyar ibn əl-Mərvan əl-Azərbaycani (?-1065) kimi şəxsiyyətlərin xidməti Məhəmmədəli Tərbiyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bəhmənyar Azərbaycani “...müsəlman mütəfəkkirlərinin fikirlərini davam etdirərək, öz əsərlərində qədim yunan filosoflarını düşündürən dünyagörüşü məsələlərini yeni təməl üzərində – islam müddəaları əsasında nəzərdən keçirmiş və izah etmişdir”.¹

İslam dininin Hindistanda qarşılınması, təbliği və yayılması barədə Cəvahirəl Nehru deyirdi: “...Hindistanın tərəqqisi üçün islam özüylə yeni, həvəsləndirici amillər gətirdi. İslam müəyyən dərəcədə fəaliyyəti yüksəldən vasitə kimi təsir göstərirdi.”²

¹ Qafqazda İslam. B., “Azərnəşr”, 1991, səh.119.

² Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.258.

C.Nehru başqa bir yerdə yazırdı: “İslam dini Hindistanı ayıldı... İslam dinini Hindistana gətirən türk xalqları və digər xalqlar olub”.¹

Məhəmməd peyğəmbərin yadigar qoyub getdiyi müqəddəs “Qurani-Kərim” 114 surədən, 6236 ayədən ibarətdir. İslam alimlərinin fikrincə, Quranın 90 surəsi Məkkədə, 24 surəsi Mədinədə nazil olmuşdur. Quran insanı Allaha ibadət etməyə, ondan kömək və mərhəmət diləməyə, ona heç bir şərik qoşmamağa, yalnız Allaha boyun əyməyə çağırır. O, kişilərə – qadınla zərif bir məxluq kimi rəftar etməyi, uşaqların tərbiyəsində ata və ananın bərabər məsuliyyət daşmasını tövsiyə edir.

Peyğəmbər əleyhissəlamın kəlamları bütün insanların tərbiyə ocağıdır. O, alimin xidmətinə, sənətkarların əməyinə yüksək qiymət verir: “Qiyamət günü Allahın hüsurunda alimin mürəkkəbi şəhidin qanından qiymətlidir”. “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir”.

“Məhəmmədin kəlamları” ayrıca kitabca şəklində 1905-ci ildə məşhur hind alimi Abdulla Sührəvərdi tərəfindən toplanıb nəşr edilmişdir.

Böyük rus yazıçısı Lev Tolstoy Məhəmməd peyğəmbərin həyatını yazmağa hazırlaşdı, öləndə bu “Kəlamlar” onun paltosunun cibindən çıxıb.²

¹ Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.253.

² В.Ф.Панова, В.Вахтин. Пророк Мухаммед. М., изд.“Феникс”, 1999, стр.3.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları:

“Behişt anaların ayaqları altındadır”.

“Fəhlənin alınının təri qurumamış onun muzzdunu verin”.

“Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür”.

“Bir saat yaradıcı düşünmək, altmış il ibadətdən üstündür”.

“Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür”.

“Elmi beşikdən məzara qədər öyrənmək lazımdır”.

“Elmin ayağı dünyadan kəsildiği vaxt savaşı başlanacaq”.

“İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasındadır”.

“Bəşəriyyət düz yolu tapandan sonra dağılıb məhv olmaz, yalnız münafiq və mübahisə yolu ilə dağıla bilər”.

“Təkəbbür insanı alçaldır və kiçildir”.

“Qocaya hörmət Allaha hörmət deməkdir”...

Quran, ilk növbədə, ərəblərin və bütün müsəlman dünyasının ağına, şüuruna, dünyagörüşünə, özünüdərkinə böyük təsir göstərmişdir. Ən bariz misal olaraq, ərəblərin qədim adətlərinə münasibətin dəyişməsinə göstərmək olar. Ailədə doğulan və “artıq” sayılan qız uşağının diri-diri basdırılmasını Quran qadağan etmişdir.

Bu müqəddəs kitabdakı ehkamlar və şəriət (hüquq məsələləri) cəmiyyət, qanun, əxlaq kimi problemləri əhatə edir.

“İman” və “Ehsan”la insan özünü Allahın ixtiyarına verir, ondan asılı olduğunu hiss etdirir.

Ərəblər deyirlər: “Biz iman gətirdik!”, yaxud “Biz is-

lam qarşısında itaət etdik” və s. İman sözünün üç ünsürdən ibarət olduğunu yazırlar, yəni dini ürəkdən dərk etmək (etiqaq), dil ilə söyləyib inanmaq (iqrar) və xeyir iş görmək (əməldə göstərmək).

Quranda adı çəkilən qiyamət gününün dəhşətləri - cənnət-cəhənnəm, alın yazısı, islam dinində ilahi qanun və ya hüquq, ibadət, namaz, oruc tutmaq, zəkat (sədəqə), Həcc ziyarəti, vərəsəlik, məhərrəmlik, oğurluq, ailə və s. təfsirçilər tərəfindən ətraflı surətdə şərh edilmişdir və indi də edilməkdədir.

Hicrət. Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçməsi (hicrət) gecəsi, yəni 622-ci il iyul ayının 26-sı müsəlman tarixinin başlanğıcı hesab olunur.¹

Peyğəmbərin ziyarətə getməsi. Mənbələr məlumat verir ki, Məhəmmədin Məkkəni ziyarətə getməsinə “həcci vəda” (“vidalaşma həcci”) adı verilmişdir. Peyğəmbər əleyhissəlam həcdən Mədinəyə qayıtdı. Özünü olduqca yorğun hiss edirdi. Bu vəziyyət üç ay davam etdi və 632-ci il iyun ayının 8-də dünyasını dəyişdi.¹

Məhəmmədin ölümündən sonra Ərəbistanın müxtəlif yerlərində yalançı peyğəmbərlər peyda oldu.

Quranın ilk əlyazması. Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlamın sağlığında Quran ayrıca kitab halına salınmamışdı. Əbubəkrin tapşırığı ilə Zeyd ibn Sabit (peyğəmbərin oğulluğa götürdüyü inanılmış şəxs olmuş və

¹ A. Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopedyası”, 1992, səh.38.

² Yenə orada, səh.46.

və yanında katiblik etmişdir) əshabələrin yadında qalan ayrı-ayrı parçaları toplaya bilmiş, onların üzünü köçürmüş, işini tamamlayandan sonra ilk əlyazmasını Əbu-bəkrə təqdim etmişdir.¹

Mələklər və şeytanlar. Işıqdan yaranmış mələklərin cinsi olmur və onlar Allah təalaya itaət edirlər. Qədim yəhudi dinindən İslam dininə keçən dörd böyük mələyin adı belədir: Allahın vəhyini peyğəmbərlərə gətirən Cəbrail; bütün Kainata göz yetirən Mikail; qiyamət günü öz surunu (şeypurunu) çalmağa hazır vəziyyətdə duran İsrail; ölənlərin ruhunu canından çıxaran Əzrail.

Mələklər Adəmdən əvvəl yaradıldığından, Allah əmr edir ki, mələklər ona sitayiş etsinlər. İblis oddan yaradıldığını əsas gətirərək, torpaqdan yarananlara baş əymək istəmir. Allah onu lənətləyir. Lakin o, qiyamət gününəcən Allahdan möhlət alır, Adəm və Həvvadan tutmuş bütün insanlara yamanlıq etməyə başlayır.

Peyğəmbərlər. Peyğəmbərlər Allahın rəsuludurlar. Quranda deyilir ki, dini yaymaq üçün “biz hər bir xalqın arasına bir rəsul (elçi) göndərdik”. Lakin peyğəmbər çox olduğu üçün, onların 6-sı baş peyğəmbər hesab edilir: Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, İsa və axırıncı peyğəmbər sayılan Məhəmməd.¹

Qadınlar. Tədqiqatçılar belə bir fikir yürüdürlər ki, Quran qadınlara nəvaziş göstərməmişdir. Çünki onlar

¹ A. Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.89

² Yenə orada, səh.119

ancaq “bəzəyi düşünərək və mənasız mübahisələr edərək böyüyürlər”. Hətta qadınlar və uşaqlar kişilərin Allah qarşısında vəzifələrini yerinə yetirmələrinə də maneçilik törədirlər. Quran iki qadını mükəmməl olduğuna görə qəbul edir. Biri Fironun arvadı Asiya, digəri İsa peyğəmbərin anası Məryəm. Məhəmməd peyğəmbər bu qadınlar sırasına arvadı Xədicəni və qızı Fatiməni də daxil etmişdir.¹

İslamın beş sütunu. Dinə inam gətirmək - kəlməyi-şəhadəti söyləməkdən ibarətdir. Yəni, “Allahdan başqa məbud yoxdur və Məhəmməd Allahın rəsuludur”; gündə 5 dəfə namaz qılmaq; təmiz ürəklə əl tutmaq, yəni zəkat vermək; ildə bir dəfə, ramazan ayında oruc tutmaq; Məkkəni, heç olmasa, bir dəfə ziyarət etmək.

Ərəb xəlifələri. Əbu Bəkrin (632-634) xəlifəliyi dövründə İslam dini Ərəbistanda sabitləşdi. O, Məhəmməd peyğəmbərin həm yaxın dostu, həm də qayınatası idi.

Ömər 10 illik (634-644) hakimiyyəti İslam tarixinin qalibiyyətli yayılma və möhkəm təşkilat dövrü oldu.

Osmanın (644-656) və Əlinin (656-661) xəlifəliyi dövründə yeni feodal dövlət quruluşu ərəblərin birliyini təmin etdi və İslamın şöhrəti Ərəbistan yarımadasından çox-çox uzaqlara yayılmağa başladı.

Xəlifə Ömər 644-cü ildə bir iranlı xristian tərəfindən öldürüldü. Xəlifə Osman 656-cı ildə döyüşlərin gərgin

¹ A.Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.145.

və çıxılmaz yerində suriyalı döyüşçülərə müraciət etdi və onlardan imdad dilədi – bu, xəyanət kimi qiymətləndirildi və onu təqsirli bilib qılıncla öldürdülər. Xəlifə Əli 661-ci ildə, bir növ, təkləndi, belə ki, Kufə əhalisi ondan üz döndərdi, Misir Müaviyənin tərəfinə keçdi, əməvilərə qarşı iki il arası kəsilmədən mübarizə aparan Əli qətlə yetirildi.¹

İslamın Azərbaycanda yayılması. Mənbələrdən öyrənirik ki, islamın Azərbaycanda yayılması VII-VIII əsrlərdə Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalı ilə başlamışdır. Ərəb yürüşlərinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, “...ərəb ordusunun xəlifə Ömər in əmri ilə 639-cu ilin avqustunda başlamış Mesopotamiyanın işğalı prosesində Azərbaycan ərazisinə hücum olmuşdur.”²

Ərəblərin üç dəfə (639, 643, 645-ci illərdə) Azərbaycana ardıcıl hücumu yerli əhalinin ciddi müqavimət göstərdiyinə dəlalət edir.

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Hənifə əd-Dinəvəri... hələ o zamanlar Babəkin əsli və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərirdi... “Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər – babəkilər öz ideya və əməllərilə ... yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğ etdikləri və o

¹ A. Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.49-56.

² Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.2, "Elm", 1998, səh.157.

dövrədə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməyən ideologiyalarına qarşı çıxmışdılar.”¹

Bir çox ərəb müəllifləri² mənbələrə mümkün qədər elmi və hörmətlə yanaşan, onlardan çox-çox qabaq yaşamış qədim yunan, Roma tarixçilərindən – Herodotdan, Fukididdən, Tasitdən, Plutarxdan və b. nümunə götürmək əvəzinə, Babəkin başçılıq etdiyi ümumxalq hərəkatına nəinki tendensiyalı və qərəzli münasibət bəsləmişlər, hətta **dövrünün “...ən böyük simalarından biri”** (Səid Nəfisi) olan milli qəhrəmanın ünvanına hər cür ləkə yaxmaqdan çəkinməmiş, şəxsi ləyaqət hissini belə təhqir etmişlər.

Səid Nəfisi bunun səbəblərindən birini Babək haqqında tarixi məlumatların bizə kifayət qədər gəlib çatmamasında görür.

Görkəmli İran alimi yazır:

“Aydındır ki, İbn-əl-Əsirin ... yazdığı sözlərdən məqsəd, başqa ərəb yazıçıları kimi, bu xalqa (Azərbaycan xalqına – *N.H.*) böhtan atmaq idi”.³

Mənbələri yetərinçə araşdıran məşhur alim fikrini belə davam etdirir: “Kitablarda onların (Babəkilərin – *N.H.*) məsləki haqqında yazılanlar da qərəz və böhtan

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.2, "Elm", 1998, səh.238.

² Səmani. “Kitab əl-ənsab”; İbn əl-Əcir. “Əl-kamil fi-t tarix”; İbn əl-İbri. “Müxtəsər əl-düvəl”; Nizam əl-Mülk ət-Tusi. “Siyasətnamə”; Etimad-əc-Səltənə. “Müntəzəmi-Nasiri” və s. Bu barədə bax: Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.12-13.

³ Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.14.

xarakteri daşıyır... Bu mənada xürrəmilər yeni məzdəkilər və ya islamdan sonrakı məzdəkilər kimi tanınmalıdır. Kitablarda məzdəkilər haqqında yazılmış böhtanlar bunların (Babək hərəkatının) haqqında da deyilmişdir”.¹

Böyük Azərbaycan alimi Ziya Bünyadov yazırdı ki, Səid Nəfisi də, başqa fars alimləri kimi, Babəki, xürrəmilər hərəkatını öz “milli Azərbaycan xüsusiyyətlərindən” ayıraraq, yalnız İran milli ruhu üçün xarakterikdir, - deyə təqdim etmişdir.²

Akademik Ziya Bünyadov Babək hərəkatının dini zəmində baş verdiyini izah edənlərin əleyhinə idi. O, bir çox mənbələrə əsaslanaraq sübut edirdi ki, Babək hərəkatı Abbasilər hakimiyyətinin “vergi məngənəsində” çırpınan xalq kütlələrinin mübarizəsidir.⁴

Həmçinin “...IX əsrdə Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkatını üsyan kimi qiymətləndirmək azdır. Bu hərəkat xarici işğalçılara qarşı Azərbaycan xalqının apardığı uzunsürən qüdrətli azadlıq müharibəsi idi”.⁵

Göründüyü kimi, Babək hakim qüvvələrin dözülməz zülm və istismarına qarşı azadlıq mübarizəsi apararıq milli qəhrəman, xalq sərkərdəsi olmuşdur.

¹ Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.14.

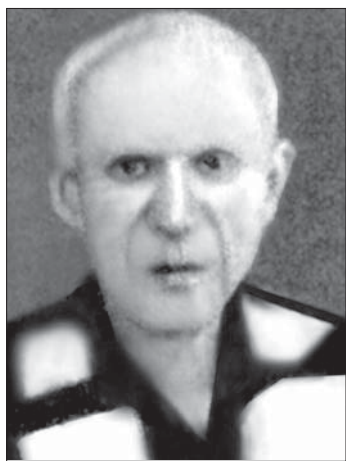
² Yənə orada.

³ Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, “Azərənəşr”, 1989, səh.37.

⁴ Yənə orada, səh.32.

⁵ Yənə orada, səh.271.

XX ƏSR
AVROPA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ
ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR

Pablo Pikasso
(1881-1973)

İqor Fyodoroviç
Stravinski
(1882-1971)

Frans Kafka (1883-1924)

Salvador Dali (1904-1989)

*“Turana qılıncdan daha kəskin: ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!”*

Hüseyn Cavid

Beləliklə, Babək və onun rəhbərlik etdiyi ümumxalq hərəkatı qədim qullar dünyasını ayağa qaldıran Spartakla və onun üsyançı hərəkatı ilə müqayisə edilə bilər. Romada qorxuya düşən Senat ən güclü sərkərdələri Mark Krası və Qney Pompeyi (e.ə. I əsrin 72-71-ci illəri) Spartakın üstünə göndərmişdisə,¹ Babəkin hücumlarından vahimə keçirən xəlifə əl-Mötəsim də 835-ci ildə mahir sərkərdəsi – “...Afşin Heydər ibn Kavusu xürrəmilərlə döyüşəcək bütün xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin etdi”. Və “Afşinin özünə xəzinədən hər gün 5 min dirhəm... döyüş günlərində isə 10 min dirhəm ödənilməsi barədə göstəriş verdi”.²

Hər iki xalq hərəkatı xəyanətlə yatırılmış, qəhrəmanlara divan tutulmuşdur.

¹ Н.А.Машкин. История Древнего Рима. М., ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1948, стр.264-265.

² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.2, “Elm”, 1998, səh.247-248.

● *Ortega-i-Qassetin fikrincə, modern əsərlər xüsusi qabiliyyəti olan və maariflənmiş azlıq üçündür, bu da, təbiidir ki, kütləni, əksəriyyəti qıcıqlandırır... müasir mədəniyyətin mühüm ziddiyyətli problemi çoxluq ilə elitar mədəniyyət arasındakı ziddiyyətdir.*

● *Benedetto Kroçe mədəniyyəti "insanın işığa doğru uzanan fasiləsiz yolu" adlandırır, bu yolda hədsiz maneələrin olduğunu deyir və fəlsəfinin vəzifəsini bu maneələri aradan qaldırmaqda görür.*

● *Fəlsəfi-estetik kateqoriya – prinsipə bir-birinə yaxın olan sənətkarların ümumi yaradıcılıq platformasıdır.*

● *Ziqmund Freyd bu qərara gəlir ki, yaradıcılığın mahiyyəti dərkolunmazdır.*

İtaliya yazıçısı A.Moravianın sözlərinə görə, XX əsr Avropa mədəniyyəti “öz qapılarını” P.Pikassonun ilk rəsm əsərləri və İ.Stravinskinin “Petruşka” baletilə açdı.¹

¹ Культураология, М., изд. “Юнити-Дана”, 2000, стр.274.

Avropanın A.Berqson, Orteqa-i-Qasset, J.P.Sartr, A.Kamyu, M.Merlo-Ponti, J.Mariten kimi böyük filosofları öz əsərlərində fəlsəfi problemləri mədəniyyət problemlərilə, fəlsəfənin ontoloji problemlərini isə kulturoloji problemlərilə əvəz edərək, bütün kateqoriyaların mahiyyətini dəyişdilər. Əgər ötən əsrlərdə alimin fəlsəfi fəaliyyəti onun elmi fəaliyyətilə ölçülür və bu, tipik sayılırdısa, artıq XX əsrin filosofu eyni zamanda məşhur yazıçıdır (Sartr, Kamyu), yaxud onun fəlsəfi konsepsiyası birbaşa yaratdığı ədəbi-bədii əsərlərlə ölçülür (Berqson, Marsel Prust kimi).

Berqson fəlsəfi fikrə “sürəkli” (uzunmüddətli mənasında) “həyatı ehtiras”, “yaradıcılıq intuisiyası”, “açıq cəmiyyət”, “şüür axını” və s. kimi ideyalar və anlayışlar gətirmişdir.

Fəlsəfi, kulturoloji fikirlərilə seçilən, böyük filosof-yazıçılar kimi şöhrətlənən Sartr və Kamyu isə sonralar ədəbi-bədii əsərlərinə görə Nobel mükafatına layiq görüldülər.

“Həyatın fəlsəfi mənasını açan” görkəmli İspan kulturoloqu Orteqa-i-Qasset (1883-1955) məşhur “İncəsənətdə humanizmin təhrifi” əsərində XX əsr dünya mədəniyyətinin böhran keçirdiyini əsaslandırır. O yazırdı ki, XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində meydana gələn modernizm xalq kütlələrinə yaddır. Qasset hesab edirdi ki, modernist sənət kütlələr tərəfindən dərk edilmir, çünki o romantizm kimi hamı üçün

deyil. Modernizm xüsusi qabiliyyəti olan və maariflənməmiş azlıq üçündür, bu da, təbiidir ki, kütləni, əksəriyyəti qıcıqlandırır.

Orteqa-i-Qasset əsərlərində göstərirdi ki, müasir mədəniyyətin mühüm ziddiyyətli problemi çoxluq ilə elitər mədəniyyət arasındakı ziddiyyətdir. O, mədəniyyət üçün, istər totalitar şərait olsun, istərsə demokratik, - fərqi yoxdur, – “çoxluğun üsyanından” ehtiyat edirdi. Məlumdur ki, “kütləvi mədəniyyət” “elitər mədəniyyəti” inkar etməklə, çoxluq arasında daha geniş yayılır. Çünki mövcud bazar qanunları şəraitində bu mədəniyyətə qara camaatın zövqünə uyğun böyük ehtiyac var. Bu mədəniyyətin xarakterik cəhəti onun əyləncəli olması, asan və yüngül qavranılmasıdır.

Kütləvi mədəniyyətin fəaliyyət dairəsi genişdir: pop-musiqi, rok, reklam, erotik və kriminal kinematoqrafiya, detektiv ədəbiyyat, qəzet və jurnal sensasiyaları, astrologiya və s.

Fransada Müqavimət hərəkatının fəal iştirakçısı olan yazıçı, aktyor, dramaturq, jurnalist A.Kamyu “Taun” adlı romanında faşizmi “yoluxucu xəstəlik”, “epidemiya” adlandırır və onunla daimi mübarizə aparmağın vacibliyini göstərirdi.

Böyük italyan filosofu, tarixçisi və publisisti Benedetto Kroçe (1866-1952) mədəniyyəti “insanın işığa doğru uzanan fasiləsiz yolu” kimi qiymətləndirir və bu yolun maneələrlə dolu olduğunu deyir; buna görə də o, fəlsə-

P.Pikasso. "Gernika". 1937.

*Freydizmin
nəzəri əsasları*

*Salvador Dali.
İspaniyada vətəndaş
müharibəsinin öncə
görümü (1936)*

fənin və filosofun vəzifəsini bu maneələri aradan qaldırmaqda, "... qaranlığı, dumanı dağıtmaqda və aydın yolu göstərməkdə" görürdü.¹

Kroçenin fikrincə, poeziya "Kainatın vəznini (ritmini) duymaqdursa, fikir onu sistemə salmaqdır".²

Bununla belə, yaradıcılıq üslubu bu və ya digər sənətkarın dünyanı dərk etmək vasitəsi olduğu halda, yaradıcılıq metodu fəlsəfi-estetik kateqoriya kimi geniş anlayışdır. Əslində, ideya-bədi prinsipləri "yaxın olan sənətkarların ümumi yaradıcılıq platformasıdır".³ Yəni, bir sıra ədəbi-bədi məktəblər, üslublar, cərəyanlar bir yaradıcılıq metodunu təmsil edə bilirlər.⁴

Lakin bu da həqiqətdir ki, heç bir böyük sənətkar fəlsəfi-estetik cərəyanların məhdud çərçivəsinə sığışa bilmir; əksinə, özüylə yeni bir fəlsəfi dünyagörüş, ədəbi növ və janr, üslub, yeni təfəkkür tərzii və s. gətirir, özü bütöv bir əbədi-fəlsəfi mərhələyə çevrilir. Bunu böyük sənətin qanunauyğun inkişaf prinsiplərinə müvafiq yaradıcılıq prosesi kimi qiymətləndirmək olar və lazımdır.

Antik dövr Yunan və Roma mədəniyyətini, İtaliya İntibahının yetişdirdiyi korifeyləri, Fransa Maarifçilik

¹ Эстетика. М., изд. "Политиздат", 1989, стр.165.

² Yəni orada, səh.166.

³ Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri, B., "Azərənəşr", 1968, səh.126.

⁴ Yəni orada, səh.127.

hərəkatının bir sıra nümayəndələrini, müasir Qərb mədəniyyətinin yaradıcılarını misal gətirmək, elə bilirəm, dediklərimizə kifayət edər.

Bəzən bir janrda yaradılmış əsərdə bir neçə janrın elementləri elə aydın görünür ki, onu mütləq sənətin bir növünə aid etmək mümkün olmur. Şübhəsiz, bu, sənətkarın böyüklüyü, təkrarsız istedadı ilə əlaqədardır və bəzən də izah olunmaz sənət sehidir, Sankt-Peterburqda E.M.Falkonenin ucaldığı "Tunc atlı" abidəsində olduğu kimi.¹

Ədəbi-fəlsəfi cərəyanlar

Ekspressionizm (fransız sözündən götürülüb: mənalı, təsirli, səlis ifadə etmək deməkdir).

XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana gələn ədəbi-estetik-fəlsəfi cərəyandır. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyada və Avstriyada daha geniş yayılmışdır. Birinci dünya müharibəsi və Rusiyada baş verən inqilabi hadisələr nəticəsində dünyanın xaos şəklinə düşdüyü göstərilir.

Avropada ekspressionist sənətkarlar və qabaqcıl ziyalılar dünyadakı qarışıq, bir-birinə zidd qüvvələrin dərk olunmazlığını, insan təbiətinə yad, düşmən olduğunu iddia edir və bundan xilas olmaq üçün qəti mübarizə

¹ Эстетика. М., изд. "Политиздат", 1989, стр.88.

aparmağa çağırırdılar. Mahiyyət etibarilə onlar öz yaradıcılıqlarında üsyankar və antimilitarist mövqe tuturdular.

Publisistika aparıcı janr sayılırdı. Teatr “Qışqırıq pyesləri” tələb edirdi.

Bəşəriyyəti müharibələrin və inqilabların törətdiyi fəlakətlərə qarşı daim səfərbər edirdilər. Bu, Avstriyada F.Varfelin, Y.Bexerin poeziyasında, F.Kafkanın nəsr yaradıcılığında, Fransa yazıçısı M.Qromerin əsərlərində daha bariz görünürdü.

Modernizm (fransız sözüdür, yeni, müasir deməkdir) XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana çıxmışdır. Modernizm – nisbətən müstəqil olan ekspressionizm, kubizm, futurizm, sürrealizm, abstraksionizm kimi estetik-fəlsəfi axınları özündə birləşdirir; lakin adlarını sadaladığımız yaradıcılıq cərəyanlarının hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, prinsipial fəlsəfi dünyagörüşü və ümumi sosioloji-kulturoloji kökləri vardır.

Modernizm formalaşmış bədii-estetik sistem kimi, bir növ, dekadentizm və avanqardizm dünyagörüşünün əsaslarına söykənir. Antiənənəvi məqsəd güdüb, özündən əvvəlki ədəbi-mədəni prinsipləri qəbul etmir. Adətən, A.Kamyunun əsərlərini modernist nümunələr sayırlar. Modernizm yazıçının və sənət adamının yaradıcılığında üslub müxtəlifliyini inkar etmir. S.Bekketin, S.Dalinin, P.Pikassonun, İ.Stravinskinin və b. əsərlərində olduğu kimi.

Kubizm (fransızca “kub” sözündən götürülmüşdür) 1907-20-ci illərdə geniş intişar tapmışdı. Kubizmin təsviri sənətdə nəzəriyyəçiləri J.Mesenje, A.Qlez, poeziyada isə şair G.Apolliner olmuşdur.

Nəqqaşlıqda və təsviri sənətdə kubizmdən xüsusilə istifadə edilirdi. Rəsm əsərləri həndəsi xətlər, dördkünc, üçbucaq və yarım dairəvi kubiklər əsasında yaradılırdı. Bədii əsərlərə - düymələr, tramvay biletləri, süfrə parçası, qəzet qırıqları və s. əlavə edilir ki, bununla da kubizmdə naturalizm meyillərinin güclü olduğu aşkar olur.

Kubizm - rəssamlıqda obyektləri ən sadə həndəsi fiqurlar şəklində göstərir. Bu cərəyanın ilk görkəmli nümayəndələri P.Sezann, P.Pikasso (1881-1973) və F.Leje (1881-1955) sayılır. Onlar kublardan, silindrlərdən, konuslardan istifadə yolu ilə təsviri sənəti dərinləşdirmək məqsədi güdürdülər.

Simvolizm (fransız sözündəndir, işarə, rəmz deməkdir) ədəbi cərəyan kimi XIX əsrin 60-70-ci illərində Fransada meydana çıxmışdır. İlk görkəmli nümayəndələri Ş.Bodler, P.Verlen A.Rembo, S.Mallarme və b. olmuşdur. Z.N.Gippius, F.K.Soloqub, D.S.Merejkovski, K.D.Balmont və bir çoxları rus ədəbiyyatında simvolistlər kimi tanınmışlar.

Fransız şairi J.Moreas “Simvolizmin manifesti” (1886) əsərində göstərirdi ki, simvolik poeziya, ilk növbədə, ruhlar aləminin əks-sədasıdır, obyektiv varlığın, yəni real həyatın təsvirinin əleyhinədir. Simvolistlər

bədii yaradıcılıqda intuisiyanı təbliğ edir və sübut etməyə çalışırlar ki, incəsənət əsərləri, eləcə də poeziya, fərdin özünüifadəsindən başqa bir şey deyildir.

Bodler, Verlen, Rembo, E.Verxarn, V.Bryusov və A.Blok kimi görkəmli sənətkarlar simvolizmin məhdud estetik çərçivəsinə sığmamış, realist və demokratik təmayüllərdən istifadə yolu ilə “humanist simvolistlər” kimi şöhrətlənmişlər.

Sosialist realizmi sovet ədəbiyyatında və incəsənətində ümumi yaradıcılıq metodu kimi ötən əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapmışdır. Klassik realizm üslubunu yeniləşdirmək və yeni sosialist reallığını inqilabi inkişafda göstərmək - sosialist realizminin bədii-estetik tələbi idi.

XX əsrin əvvəllərində yeni sosialist ədəbiyyatı və incəsənətinin yaranması, həm də onun yaradıcılıq metodunun prinsip kimi təyin edilməsi məsələsi dururdu. Ədəbi - fəlsəfi-siyasi diskussiyalarda bir sıra yaradıcılıq metodları təklif olunurdu; “sosialist məzmunlu realizm” və s. Nəhayət, “sosialist realizmi” ədəbi-siyasi yaradıcılıq metodu kimi 1934-cü ildə sovet yazıçılarının birinci qurultayında qəbul edilən nizamnamədə “...həyatı düzgün, tarixən konkret və inqilabi inkişafda əks etdirmək” kimi öz ifadəsini tapdı. Proletar yazıçısı M.Qorkinin “Ana”, M.Şoloxovun “Sakit Don”, F.Qladkovun “Sement” kimi əsərləri meydana çıxdı.

Görkəmli sovet yazıçıları V.Mayakovski, A.Fadeyev, L.Leonov, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, B.Kerbabayev,

Y.Kupala, Q.Qulam, A.Dovjenko, A.Tolstoy və başqaları sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Lakin elə sənətkarlar var idi ki, yaradıcılıq axtarışları ilə seçildilər.

Sürrealizm (fransız sözüdür, realizmdən üstün - mənasındadır) XX əsrin 20-ci illərində Fransada meydana gəlib. Şair G.Apolliner və rəssam C.Kiriko bu cərəyanın ilk təbliğatçılarıydılar. Sonralar A.Breton “Sürrealizmin manifesti”ni yazdı. Sürrealistlər insanı onun “mən” dediyi ənənəvi estetikanın tələblərindən xilas etməyə çağırırdılar. Onların fikrincə, sənətkar gərək ruhun hər cür təcrübəsinə arxalana bilsin, yaxud gördüklərinə, qarabasmalara, sayıqlamalara, uşaqlıq xatirələrinə, gözüne görünən və görünməyən tərəflərə, sonsuzluğa və əbədiyyətə qovuşmağa can atsın. Yaradıcılıq yolu budur: şair P.Reverdinin fikrincə, obraz - bir-birindən uzaq, kənar reallıqların yaxınlaşması əsasında meydana gələ bilər ki, əsl yaradıcılıq mühiti də bu zaman yaranır.

“Absurd teatri”nin görkəmli nümayəndələri E.İonesko, S.Bekket də bu fikirdədilər.

Ekzistensializm (latın sözüdür, yaşamaq, mövcud olmaq deməkdir) Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində yaranmışdır. Sənətin müxtəlif növlərindən estetik tələbləri budur ki, fəlsəfənin fəaliyyət sahəsi yaradıcı şüur dairəsinə daxildir və elmdən fərqli olaraq, bədii yaradıcılığa yaxındır. Bu fikri Fransanın böyük filosof yazıçıları kimi dünyada şöhrətlənmiş Jan Pol Sartr (1905-

1980) və Alber Kamyunun (1913-1960) əsərlərilə təsdiqləyirlər.

A.Kamyu yazır ki, həyatın özü bir məna kəsb etsəydi, o, heç mövcud olmazdı. Kamyunun fikrincə, incəsənətin məqsədi mənasız olana məna verməkdirsə, deməli, insanın təsəllisi yalnız illüziya, xəyal, xülya ola bilər.

Başqa bir filosof-yazıçıya görə isə bədii əsər mənasız olana məna vermir, yalnız onu mənaca açır. İncəsənət əsərinin əsl yaradıcısı insan yox, varlığın özüdür, sənətkar isə ruhlarla insanlar arasında ancaq vasitəçidir.

Freydizm (Avstriyalı həkim-nevropatoloq Ziqmund Freydin (1856-1939) adı ilə bağlıdır) incəsənət əsərlərinə münasibətdə psixoanalizin və psixoanalitik təhlilin əsasını qoymuşdur. Freydə görə, incəsənət əsərləri – şəxsin, yəni fərdin emosional vəziyyətinin xüsusi ifadə vasitəsidir. O, müxtəlif növ əsərləri də məhz bu baxımdan təhlil edir.

Misal üçün, Şekspirin “Makbet” faciəsində “övladvalideyn münasibətləri”ni, Leonardo da Vinçinin “Çokonda” əsərində rəssamın uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərini özündə saxlayan “seksual iztirabları”, xüsusilə Dostoyevskinin yaradıcılığında yazıçının “seksual baxımdan” əxlaqa zidd meyllərini görür.¹

Freydə görə, incəsənət əsərləri, bütövlükdə, “Edip kompleksi”lə bağlı ruhun, ürəyin gizli iztirablarının nəticəsidir; oğlan uşağı daim anasıyla yaşamaq meylləri keçirir və atasının şəxsinde öz rəqibini görür.

¹ Эстетика. М., изд. “Политиздат”, 1989, стр.381.

***XX ƏSR AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİ (1918-1991)***

*Ümummilli lider Heydər Əliyevin Bakı şəhərində
ucaldılmış heykəli. 2005.*

“...türk millətindənik, İslam ümmətindənik, Qərbi mədəniyyətindənik... “Türk millətindənik” dediyimiz üçün dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, hətta din həyatında və fəlsəfədə türk kultürünə, türk zövqünə və türk şüuruna bir orijinallıq və bir şəxsilik göstərməyə çalışacağıq. “İslam ümmətindənik” dedikdə, bizim üçün ən müqəddəs insan həzrət Məhəmməd, ən müqəddəs məbəd Kəbə, ən müqəddəs din İslamiyyət olacaqdır. “Qərbi mədəniyyətdənik” dediyimiz üçün də, elmdə, fəlsəfədə, texnikada və digər mədəni sistemlərdə tam bir avropalı kimi hərəkət edəcəyik”.

Ziya Göyalt

Bu baxımdan Sofoklun “Şah Edip”, Şekspirin “Hamlet” və Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” əsərləri Freydin psixoanalitik dünyagörüşünü təsdiqləyən əsərlər kimi bəşəridir, sənət inciləri sayılır.

Bədii əsərlərdən alınan estetik zövq - insanı nə vaxt-sa “Edip kompleksi” zəminində yaranan ruhi gərginlikdən azad edir.

Freydin tezi budur ki, sənətkar - ağılın qeyri-sabitliyi ilə yaratdığı bədii obrazlar vasitəsilə mübarizə aparən potensial xəstə, əsəbi adamdır. Guya bu, onun reallaşdırma bilmədiyi uşaqlıq arzuları ilə sosioloji-kulturoloji reallıq arasında sıx əlaqə yaratmağa imkan verir.

Freyd etiraf edir ki, bədii yaradıcılığın psixoanalizində “silah yerə qoyulmalıdır”. Yəni zor işlətmək yeri deyil, çünki bədii yaradıcılığın mahiyyəti dərkolunmazdır.¹

¹ Эстетика. М., изд. “Политиздат”, 1989, стр.381.

● *Sosioloji-kulturoloji epoxanın əsaslarını 1917-1927-ci illər mədəni inqilabı təşkil edirdi.*

● *Repressiya dövründə "...100 mindən artıq adam etaplarla düşərgələrə göndərilmiş, minlərlə kəndli isə məhv edilmişdir".*

● *"Azərbaycanlılara, müsəlmanlara... ölkədə dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırdılar."*

● *Qorbaçovun göstərişilə "Əhalinin köçürülməsi" adlı plan hazırlanmışdı və artıq həyata keçirilirdi. Bu planda "türk respublikalarındakı müsəlman əhalinin çoxunu Rusiyaya və başqa slavyan respublikalarına köçürmək və yerlərinə xristian əhali yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu".*

XX yüzillikdə Rusiya və SSRİ ərazisində yaşayan xalqlar elə mürəkkəb tarixi inkişaf mərhələlərindən keçdilər ki, bu dövr həyatın bütün sahələrində öz güclü təsirini göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti demokratik respublika kimi cəmi 23 ay fəaliyyət göstərdi. Lakin bu, xalqımızın tarixində, həqiqətən, misilsiz hadisə kimi yadda

qaldı. Bu dövrdə dünyada və bütün regionda qarşısızalınmaz mürəkkəb siyasi proseslər gedirdi. Gənc bir dövlətin ən vacib milli problemləri qısa müddət ərzində yoluna qoyması, milli kadrlar yetişdirməsi olduqca mürəkkəb və çətin idi. Bütün bunlara baxmayaraq, birinci növbədə, çarizmdən miras qalan təhsil sistemində dəyişiklik edildi. Belə ki, ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin öz ana dilində, eləcə də dövlət dilində icbari qaydada aparıldı və bu, Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə təsbit olundu.¹ Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazax şəhərinə köçürüldü və müstəqil təhsil ocağı kimi fəaliyyətini davam etdirdi. Bakıda pedaqoji institutun açılması barədə layihə tərtib edildi, milli konservatoriyanın yaradılması gündəliyə gətirildi. 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanun qəbul etdi.

Universitetin ilk rektoru professor V.İ.Razumovski təyin edildi. Milli elmi kadrlar və mütəxəssislər olmadığından Moskva universitetindən, Rostov, Yekaterinslav, Xarkov və Rusiyanın başqa şəhərlərindən görkəmli alimlər dəvət edildilər.²

Hökumətin təsis etdiyi “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru bəstəkar, publisist Üzeyir bəy Hacıbəyov təyin olundu.³

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., “Elm” , 2001, səh.482.

² Yənə orada, səh.486.

³ Yənə orada, səh.488.

“...M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, Ə.Ağaoğlu və digər milli mədəniyyət mücahidlərinin səyilə Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi”.¹

Hökumətin əlamətdar tədbirlərindən biri də qədim Gəncənin adının bərpası (1918) oldu. Ruslaşmış (milliyyətçə gürcü idi) general Sisianov 1804-cü ildə Gəncəni zəbt edəndən sonra imperator I Aleksandr arvadının şərəfinə qədim torpağın adını dəyişdirib “Yelizavetpol” ilə əvəz etmişdi.² Gəncəni öz adı ilə çağıranlar bir manat gümüş pulla cərimə olunurdular. Rəvayətə görə, heç bir hədə-qorxudan çəkinməyən gəncəlilər əvvəlcədən özlərilə bir manat gümüş pul götürərək, bələdiyyə idarəsinin qabağında cərimələrini verib ağız dolusu “Gəncə” deyirlərmiş.³

“Yelizavetpol” sözü Gəncənin üstündə ləkə kimi 114 il qalmışdır.

1920-ci ilin yazında Ü.Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan artistləri İranda olmuş və Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani onları qəbul etmişdir.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik quruculuğunu və dövlət idarəçilik işlərini – bir tərəfdən daxili – müsəlman partiyaları arasındakı siyasi çəkişmələr, iki ilə yaxın bir müddətdə hökumət kabinetinin

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., “Elm”, 2001, səh.491.

² Gəncə (tarixi очерк), B., “Elm”, 1994, səh.50.

³ Yenə orada, səh.51.

*Bakı
Dövlət
Universiteti.
1919.*

*Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası. 1945.
(Rəyasət Heyətinin
binası).*

*Bakı şəhəri.
Heydər Əliyev adına Beynəlxalq hava limanı*

beş dəfə dəyişməsi, ölkənin ən güclü partiyası olan “Müsavat”ın iki tirəyə bölünməsi, Qarabağ üstündə aparılan müharibədə yerli kommunistlərin daşnaklara köməyi, eləcə də xarici müdaxilə – XI ordunun işğalçı hücumları yarıda qoydu, hökumətin süqutuna gətirib çıxardı. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa vaxt ərzində milli gerb, milli ordu, milli pul vahidi, dövlət himni kimi atributlarını demokratik ənənələr əsasında nümayiş etdirdi.

“1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hökuməti Müvəqqəti inqilab komitəsinə təhvil verdi”.¹ Böyük vətənpərvər yazıçı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov qiyabi sədr seçilməklə Komitənin tərkibi müəyyən olundu və Azərbaycan Sovet Rusiyasının ixtiyarına verildi. Zirehli qatarla Bakıya göndərilən A.İ.Mikoyan Nəriman Nərimanovdan xəbərsiz, onun imzası ilə sərəncamlara qol çəkməyə başladı.

İndiki təhlillərdə 1917-ci il Rusiyada yeni bir ictimai quruluşun başlanğıcı sayılırsa, 20-ci, 60-cı illər birmənalı izah olunmur. Bu illər Rusiyada və ayrı-ayrı milli respublikalarda ictimai-siyasi dəyişikliklər, inkişaf pilləsi və bütün sahələrdə yeni ab-havanın yaranması dövrü kimi təqdim edilir.

Sosioloji-kulturoloji epoxanın əsaslarını 1917-1927-ci illər **mədəni inqilabı** təşkil edirdi.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., “Elm” , 2001, səh.520.

*Moskva.
Kreml...*

Bakı. Şəhidlər Xiyabanı

V.İ.Lenin inqilabın ilk illərində mədəni geriliyi aradan qaldırmaq, ilk növbədə isə, savadsızlığı ləğv etmək, zəhmətkeşlərin yaradıcılıq qüvvələrinin inkişafına şərait yaratmaq, sosialist ziyalıların formalaşması və geniş kütlələrin şüurunda elmi kommunizm ideyalarının təsirini gücləndirmək kimi vəzifələr irəli sürürdü.

Hökumət 1919-cu il dekabrın 26-da “RSFSR əhalisi arasında savadsızlığın ləğvi” barədə dekret verdi. Bu dekret səkkiz yaşla əlli yaş arasında olanların rus, yaxud ana dillərində savadsızlığının ləğvinə yönəlmişdi. Həmin hərəkət M.İ.Kalininin, N.K.Krupskayanın, A.V.Lunaçarskinin nəzarətində idi.

Təbiidir ki, mövcud quruluşun nəzəriyyəçilərini yeni – **sosialist mədəniyyətinin** yaradılması vəzifəsi daha çox düşündürürdü. Onları narahat edən kadr məsələsi və mədəniyyət sahəsində sinfi mübarizənin gərginləşməsi problemləriydi. Pedaqoji və ictimai elmlərin tədrisi, bədii yaradıcılıq və kilsələrə münasibət vacib məsələlərdən idi.

1921-ci ildə təhsil haqqında dekret verildi və ali məktəblərdə partiya tarixi və dialektik materializm, siyasi iqtisad, elmi kommunizm fənləri icbari tədris olunmağa başladı.¹

Sovet Azərbaycanında da müvafiq dekretlər verilirdi.

Bütün mədəni-maarif işlərinə rəhbərlik etmək ixtiyarı Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdı. Qəza inqi-

¹ “Культурология”, М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.288-289.

lab komitələri nəzdində maarif şöbələri yaradılırdı. N.Nərimanovun imzası ilə Texniki Peşə Təhsili Komitəsi təsis edilmişdi.

Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə kimi təcrübəli pedaqoji kadrlar ana dilində yeni dərsliklərin yazılması işinə cəlb olunurdular.

Azərbaycan XKS-in və MİK-in 1924-cü il 18 mart tarixli "Azərbaycan əhalisi içərisində savadsızlığın ləğvi haqqında" qərarında yazmaq və ya oxumaq bacarmayan 15-25 yaşlılara savad öyrətmək bir vəzifə kimi tapşırılırdı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda ərəb qrafikalı əski əlifbadan istifadə edilirdi. 1922-ci il martın 6-da AK (b) P-nin plenumu Azərbaycan əlifbasını latın qrafikasına keçirmək üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaratdı.

Latın qrafikasına keçilməsi savadsızlığın ləğvini sürətləndirdi. Statistik məlumata görə, 1920-27-ci illər ərzində 65.607 nəfər azərbaycanlıdan 53.957 nəfəri yeni əlifbanı öyrənmişdi.¹

1920-ci il avqustun 18-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi çap işinin təşkili və mərkəzləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Həftəlik "Kənd füyqərası", "Azərbaycan füyqərası", "Kommunist" qəzetlərinin nəşrinə başlanıldı.

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, B., "Elm", 2000, səh.208-212.

1922-ci ilin mayından (əsası 1906-cı ildə qoyulmuşdu) “Bakinski raboçi” qəzeti yenidən nəşrə başladı. 1927-ci ilin sonunda 35 jurnal və digər nəşrlər çıxırdı.¹

Nəriman Nərimanov yazırdı: “...Şərqdə dinə münasibət məsələsi fəvqəladə əhəmiyyət daşıyır.” Onun bu fikri 1920-ci ildə Azərbaycan hökumətinin başçısı kimi verdiyi dekretdə də öz əksini tapmışdı.

Lakin dövlət dinə münasibətdə bitərəf qalırdı, onu maddi və mənəvi cəhətdən də müdafiə etmirdi. Gənc nəslin tərbiyəsi işləri ilə yalnız Xalq Maarif Komissarlığının ixtiyarında olan məktəblər məşğul olur, dini mərasimlər isə qadağan edilirdi.

1924-cü ildə Bakıda “Allahsızlar” cəmiyyəti yaradıldı və zəhmətkeşləri “mənəvi köləlikdən” xilas etmək məqsədilə “döyüşkən ateizm” bayrağı qaldırıldı. Din xadimləri təqib olundular.

Azərbaycanda qadın hərəkatı geniş vüsət alır, qadın klubları, istehsalat artelləri, emalatxanalar təşkil edilirdi. 1922-ci ilin may ayında Bakıda Cənubi Qafqaz qadınlarının birinci qurultayı çağrılmışdı. Qadınlar ali məktəblərdə, texnikumlarda, orta məktəblərdə təhsil alır, dərslər deyirdilər; uşaq müəssisələrinə, məktəblərə, kooperativlərə, xalq məhkəmələrinə və s. təhkim edilirdilər.

Moskva qonşu respublikalardan daha çox, Bakıya əhəmiyyət verirdi. 1926-cı ildə burada I Türkoloji qurultayın keçirilməsi də təsadüfi olmamışdı.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.6, B., "Elm", 2000, səh.214.

Ən qədim mədəniyyət tarixinə malik olan Şərq xalqları Azərbaycanda gedən siyasi-ictimai prosesləri izləyir və mümkün qədər mənəvi əlaqələri saxlayırdılar.

Əslində, Bakı – Şərqi qapısıydı.

Lakin Stalinin sosializmin güclənməsilə əlaqədar aparıldığı sinfi mübarizə siyasəti, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi mühiti gərginləşdirirdi.

Artıq get-gedə “bərabər hüquqlu xalqlar” arasında rus dilinin önə çəkilməsi, çoxmillətli ölkənin inzibati yollarla Moskvadan idarə edilməsi totalitar rejimin milli məsələlər sahəsində ideologiyası kimi təzahür edirdi.

Azərbaycanda “burjua millətçiləri”, “pantürkistlər”, “dönüklər”, “təmayülçülər”, “trotskiçilər”, “casuslar” və s. axtarır və “tapır”dılar.

“Azərbaycan tarixi”nin 7-ci cildində qeyd edilir ki, ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin birinci katibi Beriya 1936-cı il avqustun 19-da “Pravda” qəzetində böyük bir məqalə ilə çıxış edərək, Bakıda və Kirovabadda (Gəncədə – *N.H.*) “əksinqilabçıların” trotskiçizinovyevçi düşmən qruplarının olduğunu “aşkar” edirdi.

AK(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun inandığı və səlahiyyət verdiyi, sonralar özüylə birlikdə mühakimə olunan Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Qriqoryan, Borşov, Atakişiyev kimilər Azərbaycan xalqına qənim kəsilmişdilər. Bəzi hesablamalar aparıldıqdan sonra məlum olmuşdur ki, “...100 mindən artıq adam etaplarla düşərgələrə göndərilmiş, minlərlə kəndli isə məhv edilmişdir.”¹

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, B., “Elm” nəşr., 2000, səh.387.

Respublikanın görkəmli dövlət və partiya xadimləri, tanınmış mədəniyyət və elm nümayəndələri qanunsuz, məhkəməsiz güllələnir, sürgünlərə göndərilirdi.

H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənzəminli, H.K.Sanlı, Əhməd Cavad, S.Hüseyn, T.Şahbazi, B.Çobanzadə kimi yüzlərlə düşünən başlar məhv edilmişdi.

XIII əsr Avropa inkvizisiyasını arxada qoyan Sovet inkvizisiya məhkəməsinin məhvetmə üslubu çox müxtəşər idi: "...Xəbərdarlıq edirik ki, yalan, ikibaşlı, qeyri-müəyyən məlumatlar versəniz, siz ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum ediləcəksiniz".

"Müttəhim" ona təqdim olunan ittihamın aşağı hissəsində yazırdı: "Oxudum, nəzərə alıram və qol çəkirim".¹

Uzun illər ömrü həbsxanalarda və həbs düşərgələrində çürüyən rus yazıçısı Oleq Volkov isə onunla bir yerdə Solovki adasında müsibətlərə düşər olan üç yüz nəfər azərbaycanlının ağır və son günlərindən ürəkağrısı ilə yazır və onların bir çoxlarının adını çəkir.²

Sovet hökuməti teatr səhnəmizin dahi aktyoru Abbas Mirzə Şərifzadəyə güllələnməsindən 17 il sonra bəraət vermiş, onun günahkar olmadığını rüsvayçılıqla etiraf etmişdir.

Tədqiqatçı-yazıçı Rafael Hüseynov "Cavidlər" əsərinin bir yerində böyük sənətkarın qızıyla olan təsirli söhbətini xatırlayır: "...o zamanlar Cavid əfəndi asta yerləşlərlə hər dəfə Kommunist küçəsindən keçib bu binaya –

¹ Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., "Azərnaşr", 1993, səh.43.

² Yenə orada, səh.49.

evlərinə yaxınlaşanda yoldan ötənlər istər-istəməz ayaq saxlayır, heyranlıqla baxırmışlar ona..."¹

Azərbaycanda ictimai-sosial mühitin dözülməzliyi ayıq gəncləri və görüb-götürmüş yaşlı nəslin nümayəndələrini bir çıxış yolu axtarmağa vadar edir, milli azadlıq uğrunda mübarizə hissləri sətiraltı yazılardan üzə çıxırdı. "...60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Universitetinin azad fikirli tələbələrindən bir qrupu Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) rəhbərliyi ilə gizli siyasi mübarizəyə başlamışdılar".²

"Milli Azadlıq Qərargahı" Oqtay Rəfilinin və Xudu Məmmədovun nəzarətindəydi. Onlar azərbaycanlı kadrların mühüm vəzifələrə irəli çəkilməsini tələb edirdilər.³

Gizli fəaliyyət göstərən "İldırım" təşkilatının üzvləri Azərbaycanın azadlığı uğrunda səylərini birləşdirmişdilər. Sürgünə göndərilən bu gənclərin arasında istedadlı yazıçı və alimlərdən İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev (Hüseynoğlu), Kamil Əliyev, Aydın Vahidov və b. var idilər.⁴

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə Azərbaycanın sərhəd rayonlarından 2 min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə 1938-ci il 5 may qərarını təsdiq etmişdi. Heydər Əliyev bu qərarın yerinə yetirilməsinə yol vermədi.⁵

¹ Rafael Hüseynov. Vaxtdan uca, "İşıq", 1987, səh.166.

² Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.7, B., "Elm", 2003, səh.160.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh.145.

⁵ Yenə orada, səh.161.

Xalqın başına açılan dözülməz müsibətlərlə bağlı məhkəmədə M.C.Bağirov: "...mən onlara inanaraq, XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında məni şaqqalamaq, parça-parça eləmək lazımdır", – demişdir.¹

Bu tarixi etiraf bir tərəfdən, sovet repressiyasının əhali qarşısında siyasi ifşasıydısa, digər tərəfdən, xalqın və siyasi rəhbərin faciəsiydi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı ümumi düşməyə qarşı milli ləyaqət və heysiyyət hissini bir daha nümayiş etdirdi; ən yeni döyüş texnikası ilə silahlanmış faşizmlə beş (402, 223, 416, 271 və 77) Azərbaycan diviziyası üz-üzə dayanmışdı. 1941-1945-ci illər ərzində, ümumiyyətlə, Azərbaycandan sovet ordusuna 700 minə qədər adam çağırılmış, onların 11 mindən çoxu qadın olmuşdur.²

Hitler Almaniyaşının işğalçılıq planlarında Bakı nefti xüsusi yer tuturdu. SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarını "dağıdıcı qüvvə" kimi qələmə verən "Mənim mübarizəm" kitabında Hitler "müsəlman monqoloidləri" haqqında yazırdı ki, "onlar ali irqin qullarına çevrilməlidirlər".³

Müharibə illərində xalqın bütün maddi və mənəvi qüvvələri səfərbər olmuşdu. SSRİ-nin neft sənayesi bütün müharibə dövründə 110 milyon neft hasil etmişdi ki,

¹ Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi. "Yazıçı", 1993, səh.115.

² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, B., "Elm", 2003, səh.13.

³ Yenə orada, səh.11.

onun 75 milyon tonunu Bakı verirdi.¹ Tanınmış ədəbiyyat və incəsənət adamları cəbhələrə, əsgərlərin görüşünə gedir, onları döyüşlərə ruhlandırır. Krasnodara və Novorossiyskə getmiş ilk azərbaycanlı nümayəndələr arasında S.Vurğun, R.Rza, Z.Xəlil, Mir Cəlal da olmuşdur.

Azərbaycanın gənc yazıçı və şairlərindən Əbülhəsən, İ.Şıxlı, Ə.Cəmil, B.Qasımzadə, İ.Səfərli, Z.Cabbarzadə, H.Abbaszadə, S.Vəliyev, Ə.Məmmədخانlı və b. əyninə əsgər şineli geyib birbaşa cəbhələrə yollanmışdılar. Cəbhə üçün Azərbaycan yazıçılarının 12 kitabı, cəbhəçi şairlərin xüsusi şeirlər toplusu çap edilmişdi.

Xalq artisti Bülbül, bəstəkarlardan C.Cahangirov, S.Rüstəmov, Niyazi və b. tez-tez cəbhəyə gedir, əsgərlərin yanında olurdular.

Azərbaycanın fırça və tişə ustalarının müharibə mövzusunda yaratdıqları əsərlər Moskvanın Tretyakov qalereyasında nümayiş etdirilmişdir.

1945-ci il martın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı əsasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) yaradıldı və akademik M.Mirqasımov onun ilk prezidenti oldu.²

Azərbaycan alimləri seysmologiya sahəsinə xüsusi əhəmiyyət verir, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda və Lənkəranda belə seysmik stansiyalar yaradılır. Şamaxı rəsədxanasının bünövrəsi qoyulurdu və s.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, B., "Elm", 2003, səh.21.

² Yenə orada, səh.34.

Sovet dövrü Azərbaycan incəsənəti böyük uğurlar qazanmışdır. Q.Qarayevin, C.Hacıyevin, S.Hacıbəyovun, yeni simfoniyları, F.Əmirovun “Şur” və “Kürdoşarı”, Niyazinin “Rast”, S.Ələsgərovun “Bayatı Şiraz” simfonik muğamları, C.Cahangirovun “Füzuli” kantatası 50-ci illərin sonlarında meydana çıxmışdır.

Ə.Bədəlbəylinin “Nizami”, F.Əmirovun “Sevil”, C.Cahangirovun “Azad”, R.Mustafayevin “Vaqif” operaları, S.Hacıbəyovun “Gülşən” baleti Azərbaycan musiqi sənəti tarixində böyük Üzeyir məktəbinin təntənəsiydi. Dahi Üzeyir bəyin əbədiyaşar əsərləri (“Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” və s.) teatrların repertuarında mərkəzi yerləri tuturdu.

Qara Qarayev Üzeyir bəy Hacıbəyov sənətinin böyüklüyündən danışarkən yazırdı: “Unudulmaz müəllim, böyük sənətkar... Üzeyir Hacıbəyov bizim bəstəkarlarımız üçün unudulmaz bir nümunə olmalıdır”.¹ Fikrət Əmirov – “Mən Üzeyir müəllimimdən xalq musiqisinin paklığını mənimsəmişəm”, “Biz hamımız Üzeyir məktəbindən çıxmışıq”, – deyirdi.²

Dahi bəstəkarlar Q.Qarayevin Nizami mövzusunda “Yeddi gözəl”, Afrika xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “İldırımli yollarla” baletləri, F.Əmirovun “Min bir gecə” baleti qabaqcıl dünya musiqi sənətinin ən yaxşı nümunələri kimi qiymətləndirilirdi.

¹ Bəstəkarın xatirəsi. B., “Azərnəşr”, 1976, səh.24.

² Yenə orada, 36.

Bəstəkar Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baleti dünyanın bir çox ölkələrində uğurla tamaşaya qoyulurdu.¹

Dünya şöhrəti qazanmış müğənnilərimizdən Bülbül və Rəşid Behbudovun, həmçinin Fatma Muxtarova, Şövkət Məmmədova, Xan Şuşinski, Şövkət Ələkbərova, Sara Qədimovanın, Q.Pirimov, Ə.Bakıxanov, B.Mansurov və H.Məmmədov kimi tarzənlərin ifaçılıq sənəti yüksək səviyyədə idi. T.Quliyevin, S.Rüstəmovun, Q.Hüseynlinin, C.Cahangirovun, S.Ələsgərovun, R.Hacıyevin mahnı janrında bəstələdiyi əsərlər geniş yayılmışdı.

Təsviri sənət sahəsində isə tədqiqatçılar Ə.Əzimzadənin 30-40-cı illərdəki yaradıcılığını daha məhsuldar hesab edirlər. Bu dövrdə o, “100 tip” adlı məşhur silsilə rəsmlərini yaradır. “Varlı evində orucluq bayramı”, “Kasıb evində orucluq bayramı”, “Qurban bayramı” kimi əsərləri həmin silsilədənir.

Xalq rəssamları Q.Xalqovun, S.Salamzadənin, Ş.Şərifzadənin müasir mövzularda işlədikləri əsərlər boyakarlıq sənətinin nailiyyəti sayılır.

“Quba mənzərələri”, “Xınalıq” (S.Bəhlulzadə), Nizami metrosuna, “Dədə Qorqud”a, Füzulinin “Leyli və Məcnun”una illüstrasiyalar (M.Abdullayev) “Təmirçilər”, “Estakada”, “Qara Qarayev” (T.Salahov), “Nar”, “Muğam” (T.Nərimanbəyov) kimi nümunələr, həqiqətən, sənət inciləridir.

Xalçaçı rəssamlar – Lətif Kərimov və Kamil Əliyevin əsərləri güclü milli koloriti və yüksək işlənmə mədəniyyətilə sərgilərdə seçilirdi.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, B., 2003, “Elm”, səh.181-183.

Bakıda və başqa şəhərlərimizdə ucaldılan heykəltəraşlıq əsərləri sənətkarlarımızın böyük istedadını nümayiş etdirir. Fuad Əbdürrəhmanovun “Nizami”, “Səməd Vurğun”, “Çoban”; Tokay Məmmədov və Ömər Eldarovun “Füzuli”; C.Qaryağdının “M.Ə.Sabir”, “N.Nərimanov”, “Bülbül” portret-heykəlləri; T.Məmmədovun “Üzeyir Hacıbəyov”; Ö.Eldarovun “Natəvan”, “Həsən Əliyev”, “Heydər Əliyev”, “Zərifə xanım Əliyeva” və başqa əsərləri möhtəşəm abidələrdir.¹

Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsilə (1969-cu il) respublikanın müasir tarixində dönüş mərhələsinin bünövrəsi qoyuldu. Təkcə neft sənayesinin, pambıqçılığın, üzümçülüüyün sürətli inkişafı deyil, həm də ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin intibahı başladı. Nizaminin, Əcəminin, Nəsiminin, Füzulinin, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun, M.Topçubaşovun və b. elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin Bakıda və Moskvada yubileyləri keçirildi, kitabları nəşr edildi, abidələri ucaldıldı. N.Nərimanovun uzun müddət heykəltəraşın (C.Qaryağdının) emalatxanasında toz altında qalan əzəmətli heykəli Bakıda və Rusiyada ucaldı.

“Xalq düşməni” kimi damğalanmış böyük Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavidin cəsədi 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvan torpağına tapşırıldı.

“İran Azərbaycanı” kimi siyasi məqsəd daşıyan termin dəyişdirilib, “Cənubi Azərbaycan” kimi, yəni olduğu şəkildə işləndi.

¹ Bax: Cəmilə Həsənzadə, Emin Hacinski. İncəsənət – bəşəriyyətin misilsiz sərvəti, B., “Ayna mətbu evi”, 1999, səh.91-92.

Sovet dövründə məktəblərimizdə “Azərbaycan tarixi” saxtalaşdırılmış dərsliklər və proqramlar üzrə tədris olunurdu... “1958-59-cu dərs ilindən isə orta məktəblərdə “Azərbaycan tarixi” (cəmi 40 saat) “SSRİ tarixi” içərisində keçilir, “əsasən, Rusiyanın tarixi təqdim edilirdi”.¹

II-X siniflərdə rus dili və ədəbiyyatının tədrisinə həftədə 5-6 saat ayrılırdı. Bunun müqabilində bu dövrlərdə nəşr edilən üçcildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabının müəllifləri Azərbaycan Respublikasının dövlət mükafatına layiq görüldü. Belə tarixi addımlar yaradıcılıq təşəbbüsü, milli qeyrət və siyasi cəsarət tələb edirdi.

Azərbaycanda Heydər Əliyevin “Qoy, ədalət zəfər çalsın!” – şüarı və onun yeni dövlətçilik təfəkkürü – ölkədə milli şüurun oyanmasına xidmət edir, demokratik tələblər irəli sürmək üçün münasib şərait və imkanlar yaradırdı. “Həmin plarlardan biri, bəlkə də, birincisi xalqı özünə tanımaq, onun normal etnokulturoloji həyatını bərpa etmək idi”.²

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasında çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olma-

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, B., “Elm”, 2003, səh.231.

² Nizami Cəfərov. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birlinin siyasi ideoloji üfüqləri, B., XXI- “Yeni nəşrlər evi”, 2001, səh.146.

sın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursalsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm”.

Böyük təşəbbüsçü və yaradıcı müstəqil dövlətin əsaslarını möhkəm və əbədi dayaqalar üzərində qurdu, xalqımızı demokratik inkişaf yoluna istiqamətləndirdi, ürəyinin odunu və işığını uğrunda vuruşduğu və canından artıq sevdiyi Vətəninə həsr etdi, bu yolda böyük sərkərdələr kimi həlak oldu, ədəbi milli abidə kimi ucaldı.

Azərbaycançılıq, ümumiyyətlə, insana məhəbbət hissi bu böyük humanistin damarlarında axan qanda idi. Heydər Əliyev insana, milliyyətindən, irqindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, insani münasibət istəyirdi. Hansı səviyyədə olur-olsun, bunu görmədikdə ürəyinin ağrısını gizlədə bilmirdi. O deyirdi ki, “...azərbaycanlılara, müsəlmanlara... ölkədə (*SSRİ-də – N.H.*) dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırlar”.¹

“Dördüncü”, “beşinci” təbəqəni təmsil edən və Moskvada Siyasi Büronun nüfuzlu üzvlərindən biri, yaxud birincisi olan, türk dünyasının XX əsrdə yetirdiyi ən şöhrətli və ən zəkali oğlu buna dözmürdü, dözə də bilməzdi. O göstərirdi ki, bu siyasət Qorbaçovun türk və müsəlman xalqlarına düşmənçiliyinin nəticəsiydi. Onun göstərişilə “Əhalinin köçürülməsi” adlı plan hazırlanmış və artıq həyata keçirilirdi. Bu planda “...türk respublikalarındakı müsəlman əhalinin çoxunu Rusiyaya və

¹ “Təhsil” qəzeti, 2000, №1.

ya və başqa slavyan respublikalarına köçürmək və yerlərinə xristian əhali yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu”.¹

Bu, istər-istəməz 1099-cu ildən bəri tarixdə yeddi dəfə təkrar olunan və xristian-müsəlman qırğınlarını, Avropanın maliyyələşdirdiyi dəhşətli “Səlib yürüşləri”ni yada saldırmı?!²

Əlbəttə, belə fitnə-fəsad yuvası olan və “məkrli imperiya” adlandırılan bir siyasi-ictimai quruluşun dayaqları uçub-dağılmağa məhkum idi.

Nəhayət, Ali Sovetin 1991-ci il oktyabrın 18-də keçirilən iclasında deputatlar Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən bəyanat qəbul etdilər. Tarixi təcrübə göstərir ki, müstəqillik aktının imzalanması hələ görülən işlərin yekunu yox, başlanğıcıdır. Mübarizə daim davam etdirilməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın sabahını bütün aydınlığı ilə gören Heydər Əliyev Milli Məclisin iclasında (1993-cü il 15 iyun) ən yeni tariximizə epiqrafəvəzi yazılacaq sözlərini demişdir: “...Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəliрсə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir”.

Bu sözlər – xalqın Andı idi.

¹ “Respublika” qəzeti, 2000, 30 dekabr (hər iki qəzetlə bağlı bax: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.7, B., “Elm”, 2003, səh.253).

² Майкл Бейджент. Ричард Ли. Инквизиция. М., изд-во “Эксмо”, 2003, стр.15.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

Abdulla Əhədov. “Azərbaycanda din və din təsisatları”. B., “Azərnəşr”, 1991.

Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birliyi”, 1995.

Abdulla Fazili. Atropatena eramızdan əvvəl IV - eramızın VII əsri. B., “Elm”, 1992.

Ağalar Şükürov. Mifologiya. 5-ci kitab. B., “Elm”, 1996.

Anri Masse. İslam. B., “Azərbaycan ensiklopediyasının baş redaksiyası”, 1992.

Aristotel. Poetika. B., “Azərnəşr”, 1974.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, B., “Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının Baş redaksiyası”, 1976-1987.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989 (tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.P.Mahmudov, F.M.Əliyeva, L.L.Həsənova).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, c.2, B., Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.1, B., “Elm”, 1998.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.2, B., “Elm”, 1998.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.4, B., “Elm”, 2000.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c.5, B., “Elm”, 2001.

Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci buraxılış, B., “Elm”, 1984.

Baloğlan Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, B., “Elm”, 1996.

Bəstəkarın xatirəsi. B., “Azərnəşr”, 1976.

Bilqamıs dastanı. B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birliyi”, 1999 (tərcümə edən İ.Öməröglü).

Cəfərqulu Rüstəmov. Qobustan dünyası, B., “Azərnəşr” 1994.

Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986.

Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

“Ədəbiyyat qəzeti”. 2004, 10 sentyabr.

Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birliyi”, 1997.

Fuad Qasımzadə. “Qəm karvanı”, yaxud zülmətdə nur, “Azərnəşr”, 1968.

Herodot. Tarix, “Azərnəşr”, 1998 (tərcümə edən: P.Xəlilov).

Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, B., “Azərnəşr”, 1992.

İslam Sadıq. Ermənilərin birinci Pyotrla görüşü, B., “Azərnəşr”, 1993.

Q.Voroşil. Qafqaz Albaniyası. B., “Öyrətmən”, 1993.

Qəzənfər Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, B., “Yazıçı”, 1987.

Quran (Z.Bünyadovun və V.Məmmədəliyevin tərcüməsində). B., “Azərnəşr”, 1991.

Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. B., “Azərnəşr”, 1968.

Məhəmməd Əli. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. B., Azərnəşr, 1993.

Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, B., “Nicat”, 1992.

Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. B., “Yazıçı”, 1993.

Moisey Kalankatuklu. Alban tarixi; Mixitar Qoş. Alban salnaməsi. B., “Elm”, 1993.

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, B., “Elm”, 1983.

Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, B., “Elm”, 1983.

Nizami Cəfərov. Azərbaycançılığa giriş. B., Azərbaycanda Atatürk mərkəzi, 2002.

Nizami Cəfərov. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləşən siyasi-ideoloji üföqləri. B., “Yeni nəşrlər evi”, 2001.

Rafael Hüseynov. Vaxtdan uca, B., “İşıq”, 1987.

Səid Nəfisi. Babək. B., Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960.

Solmaz Qaşqay. Manna dövləti, B., “Azərnəşr”, 1993.

Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., “Elm”, 1961.

Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., “Azərnəşr”, 1993.

Ziya Göyalp. Türkçölüyün əsasları, B., “Maarif”, 1991.

Türk dilində:

Prof.Dr.Abdulhalük M.Çay. Türk ergenekon bayramı Nevruz. Ankara,1989.

E.Müftü Hasan Yavaş. Namaz kitabı, İstanbul, Hakikat kitabevi, 1989.

Prof. Dr. Laszlö Rasonyi. Tarihte türklük, Ankara, 1971.

Mehmet Altay Köymen, Salim Koca, Baykal Özel. Tarih, İstanbul, Kökten Kitabevi, 1990.

Prof. Dr.Mehmet Saray. Türk-İran münasibetlerinde şiiğın rolü, Ankara, 1990.

Mehmet Niyazi. İslam dövlət felsefesi, İstanbul, “Ötüken” nəşriyyatı, 1989.

Tadeusz Svietochowski. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. Ankara, “Bağlam yayınlıq”, 1988.

Rus dilində:

Авдиев В.И. История Древнего Востока, изд. “Высшая школа”, 1970.

Алиев Кемал. Античные источники по истории Азербайджана, Б., изд. “Элм”, 1987.

Алиев Играр. Очерк истории Атропатены, Б., “Азербайджан”, 2003.

Алиев Р. Поема бессмертной любви, изд-во “Язычы”, 1991.

Арриан. Поход Александра, М., “Издательство Академии Наук СССР”, 1962.

Ашурбейли Сара. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв), Б., изд. “Элм”, 1983.

Античная литература. М., изд. “Просвещение”, 1973.

Античная литература. РИШ. Антология, М., изд. “Высшая школа”, 1988.

Антология Античной философии. М., “Ольма-пресс”, 2001.

Бейджент Майкл, Ли Ричард. Инквизиция, М., изд. “Эксмо”, 2003.

Бойс Мери. Зороастрийцы, М., изд. “Наука”, 1988.

Бакханов Аббас-Кули-Ага. Гюлистан-и Ирем. Б., изд. “Элм”, 1991.

Баласагуниский Юсиф. Благодатное знание, М., изд. “Наука”, 1983.

Библия. Книга священного писания ВЕТХОГО И НОВОГО ЗАВЕТА. АДС “Интеркультимпекс”, ЭП “Интеркультура”. ФГФ им. Пушкина. Агентство социальных инициатив. Калининградский ЦБЗ. М., 1991.

Век просвещения. Москва-Париж, изд. “Наука”, 1970.

Вольтер. Философские сочинения, М., изд. “Наука”, 1988.

- А.Гастеб.** Леонардо да Винчи, М., изд.“Молодая гвардия”, 1984.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.I, М., изд.“Искусство”, 1968.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.II, М., изд.“Искусство”, 1969.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.IV, М., изд.“Искусство”, 1973.
- Гюнтер Р.** История культуры. С-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901.
- Дени Дидро.** Эстетика и литературная критика. М., изд. “Художественная литература”, 1980.
- Дройзен И.Г.** История эллинизма (в двух томах). т.1, изд. “Эксмо”, СПб, 2003.
- Домокош Варга.** Будапешт, Древний Восток, изд.“Корвина”, 1979.
- Джамал Мустафаев.** Природа социальных утопий стран Ближнего Востока. Вопросы философии. М., 1998, №8.
- Ермолова В., Толстых В.** Социалистический реализм и штампы буржуазной эстетики, М., изд. “Советский художник”, 1967.
- Ислам (краткий справочник),** М., изд.“Наука”, 1983.
- История философии и вопросы культуры,** М., изд. “Наука”, 1975.
- Искусство древнего мира.** М., изд. “Просвещение”, 1987.
- История философии.** М., изд-во “Госполитиздат”, 1941.
- Кнабе Г.С.** Корнелий Тацит, М., изд. “Наука”, 1981.
- Ковалёв С.И.** История античного общества (Греция). М., Соцэргиз, 1937.
- Ковалёв С.И.** История античного общества. “Государственное социально-экономическое издательство”, Ленинградский отдел, 1957.
- Культурология,** М., изд.“Юнити-Дана”, 2000 (под. ред. проф. А.Н.Марковой).

Касумова С.Й. Азербайджан в III-VII веках, Б., “Азернешр”, 1992.

Кулузаде З.А. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв., Б., “Азернешр”, 1992.

Кочетов А.Н. Буддизм, изд. “Наука”, М., 1961.

Курляндский В. Тайны жрецов, М., изд. “Рипол классик”, 2000.

Кравчук Александр. Троянская война, М., изд. “Наука”, 1991.

Культура эпохи Возрождения и реформация. М., изд. “Наука”, 1981.

Климович Л.И. Ислам, М., “Издательство Академии Наук СССР”, 1962.

Конрад Н. Японская поэзия, М., изд. “Художественная литература”, 1956.

Кант. Сочинения (в шести томах), т.6, М., изд. “Мысль”, 1966.

Краткий словарь по эстетике (под ред. проф. М.Ф.Овсянникова). М., изд. “Просвещение”, 1983.

Классическое конфуцианство: Конфуций Лунь Юй. Переводы, статьи, комментарии А.Мартынова и И.Зограф. В 2 т. Т.1. - СПб.: “Издательский Дом “Нева””; М., “Ольма-Пресс”, 2000.

Кленгели-Брандт Эвелин. Древний Вавилон. Смоленск, изд. “РУСИЧ”, 2001.

Ллоуд Сетон. Археология Месопотамии, М., изд. “Наука”, 1984.

Левек Пьер. Эллинистический мир, М., изд. “Наука”, 1989.

Машкин Н.А. История Древнего Рима, М., “Госполитиздат.” 1956.

Машкин Н.А. Истории древнего мира. М., Государственное издательство политической литературы”, 1948.

Макиавелли Никколо. Избранные сочинения, М., изд. “Художественная литература”, 1982.

Мамедов Ф. Культурология. Б., изд. “Абилов, Зейналов и сыновья”, 2002.

Монтень Мишель. Опыты. В трех книгах, кн. первая и вторая., М., 1979.

Моммзен Т. История Рима, т. III, М., изд-во “Наука”, 1941.

Мусульманский календарь. Изд-во “Московский высший духовный колледж”, М., 1999.

Мустафаев Джамал. Философские и этические воззрения Низами, Б., изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962.

Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра. М., изд. “Мартин”, 2005.

Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. М., изд. “Наука”, 1990.

Пинский Л. “Реализм эпохи Возрождения”. М., изд. “Художественная литература”, 1961.

Полищук В.И. Культурология, М., изд. “Гардарика”, 1999.

Плутарх. Избранные жизнеописания, М., изд. “Правда”, 1990.

Плутарх. Сочинения. М., изд. “Художественная литература”, 1983.

Поэты французского Возрождения (Антология), Ленинград, изд. “Художественная литература”, 1938.

Петрарка Франческо. Избранная лирика. М., “Гос. изд. худ. литературы”, 1953.

Ронсар Пьер. Избранная поэзия, М., изд. “Художественная литература”, 1985.

Сергеев В.С. Очерки истории Древнего Рима. М., Государственное социально-экономическое издательство, 1933.

Слово о науке (Е.С.Лихтейнштейн). М., изд.“Знание”, 1976.

Сенека Лусий Анней. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии. М., изд.“Художественная литература”, 1986.

Советский энциклопедический словарь. Изд-во “Советская энциклопедия”, М., 1980.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура, М., изд.“Политическая литература”, М., 1989.

Титан. М., изд. “Молодая гвардия”, 1977.

Фромм Е. Душа человека, М., изд.“Республика”, 1992.

Утченко С.Л. Древний Рим, М., изд. “Наука”, 1969.

Утченко С.Л. Цицерон и его время, М., изд.“Мысль”, 1986.

Цицерон. Философские трактаты, М., изд.“Наука”, 1985.

А.Н.Чанышев. Начало философии, изд.Московского университета, 1982.

Шопенгауер А. Избранные произведения, М., изд.“Просвещение”, 1992.

Шифман И.Ш. Александр Македонский, Л., изд. “Наука”, 1988.

Штаерман Е.М. Кризис Античной культуры. М., изд.“Наука”, 1975.

Эстетика (словарь). М., “Издательство политической литературы”, 1989.

Японская поэзия. М., “Художественная литература”, 1980.

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN
“Kulturologiya” (Dünya mədəniyyəti tarixi) dərsliyinə
RƏY

Azərbaycanın Müstəqillik qazandığı ilk illərdən kulturologiya bir elm kimi öyrənilməyə başlanmış, proqramlar, dərslilər hazırlanmışdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, görülən işlər dünya mədəniyyətinin mükəmməl fəlsəfi-metodoloji interpretasiyasını vermək, milli ictimai təfəkkürü kulturoloji əsaslarla təmin etmək üçün kifayət deyil. Xalq şairi Milli Aviasiya Akademiyası Humanitar fənlər kafedrasının müdiri Nəriman Həsənzadənin yazdığı “kulturologiya” dərsliyi mövcud ehtiyacı aradan qaldırmaq sahəsində mühüm adımlardan biri sayıla bilər.

Dərsliyin ən böyük məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif

- 1) dünya mədəniyyətinin əsaslarına dərinləndən bələddir;
- 2) Azərbaycan mədəniyyəti texnologiyalarının bilavasitə daşıyıcısıdır;
- 3) dünya mədəniyyəti sistemini, yaxud sistemlərini məhz Azərbaycan fəlsəfi-kulturoloji mövqeyindən şərh etməyə çalışır.

Bu işə Nəriman Həsənzadənin dərsliyini daha çox ümumi, yaxud neytral üslubda yazılan, milli idrakın, o

cümlədən milli elmi-pedaqoji idrakın çətin daxil ola bildiyi dərsləklərdən fərqləndirir. Müəllif ən ümumbəşəri mədəniyyət strukturlarına belə milli təfəkkürün ehtiva edəcəyi, anlayacağı, estetik zövq alacağı rakursdan baxır. Onun təqdimində ən “yad” mədəniyyət hadisəsi belə məhz insan fəaliyyətinin, yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün bizə doğma görünür. Dünyanın müxtəlif regionlarına (və etnoslarına) məxsus qədim (arxeoloji) mədəniyyətlər, antik dövr, Orta əsrlər, İntibah mədəniyyətləri, müasir mədəniyyət texnologiyaları, xristian və müsəlman mədəniyyəti tipologiyaları dərsləkdə ümumdünya mədəniyyətinin tarixi bütövlüyünün sübut edəcək bir məntiqi ardıcılıq, üzvü vəhdət halında verilmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti tarixindəki funksional mövqeyi düzgün müəyyən edilmişdir.

Müəllif kifayət qədər zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyata, mövcud fəlsəfi-kulturoloji müddəalara istinad etsə də, nəticə etibarlı ilə orijinal, müasir Azərbaycan universitetlərində uzun illər uğurla işləyə biləcək və milli-fəlsəfi estetik, kulturoloji fikrin inkişafına təsir göstərəcək bir dərslək yaratmışdır.

Nizami CƏFƏROV,
provessor, Azərbaycan MEA-nın
müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN
“Kulturologiya” (Dünya mədəniyyəti tarixi) dərsliyinə
RƏY

Nəriman Həsənzadənin mədəniyyətşünaslığına həsr etdiyi əsər ilk növbədə estetik məzmun zənginliyi ilə fərqlənir. Əlbəttə, hər hansı mövzu öz bilicisinin, sərrafının səmərəli araşdırmaları sayəsində zənginlik qazanır. Nəriman müəllim şöhrətli şairliyi ilə bərabər, estetika, mədəniyyət sahəsinin görkəmli mütəxəssisi kimi tanınır. Müxtəlif dövrlərin, xalqların fikir, sənət örnəklərini şövlə araşdırmaq onun xüsusi zövq mənbəyidir. Dünya mədəniyyətində milliliklə bəşərinin vəhdətini şərtləndirən qanunauyğunluqları izləyir. O cümlədən burda Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi yerini müəyyənləşdirir. Mədəniyyətlərin inkişafında tarixi varisliyin təzahürlərini estetik cəhətdən mənalandırır.

Nəriman Həsənzadənin həmin əsəri mədəniyyətşünaslığa həqiqətən dəyərli töhfədir. Bu əsərin nəşrindən

sonra “Kulturologiya”dan dərslük kimi ali məktəblərdə səmərəli istifadə etmək olar.

**Camal Mustafayev,
fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi**

HƏSƏNZADƏ NƏRİMAN ƏLİMƏMMƏD OĞLU

(Bioqrafik məlumat)

1931-ci il fevral ayının 18-də Qazax rayonunun Poylu stansiyasında (indiki Ağstafa rayonunda) anadan olmuşdur. Atası Poylu dəmir yolunda işləmişdir.

Bir yaşında atasını, 23 yaşında isə anasını itirən gənc Nəriman ibtidai və orta təhsilini öz rayonlarında almış, 1949-53-cü illərdə indiki Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1954-56-cı illərdə ordu sıralarında xidmətdə olmuşdur.

1961-ci ildə Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirərək, ikinci ali təhsil almış, Moskvada ikiillik Ali Ədəbiyyat Kurslarında da oxumuşdur.

1962-1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kafedrasının aspirantı olmuş, "Azərbaycan - Ukrayna ədəbi əlaqələri" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək (1965) elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

1962-ci ildə respublika Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində böyük redaktor, sonralar "Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı"nda redaktor, "Azərbaycan gəncləri" qəzetində, "Azərbaycan" jurnalında şöbə müdiri, "Ədəbiyyat

yat və incəsənət" qəzetinin Baş redaktoru (1976-90) vəzifələrində işləmişdir. SSRİ Yazıçıları Ədəbiyyat Fondu Azərbaycan bölməsinin direktoru olmuşdur. 1991-2001-ci illərdə mətbuat və informasiya nazirinin birinci müavini vəzifəsində çalışmış, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 221 sayılı sərəncamı ilə mətbuat və informasiya nazirini əvəz etmişdir.

1954-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin), sonralar isə İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir.

1991-95-ci illərdə Azərbaycanın Xalq deputatı olmuşdur.

Hazırda Milli Aviasiya Akademiyasında "Humanitar fənlər kafedrası"nın müdiri işləyir, dosentdir. MAA Elmi Şurasının üzvüdür. Azərbaycan yazıçılarının XI qurultayında katibliyin qərarı ilə Ədəbiyyat Fondu İdarə Heyətinin sədri təyin edilmişdir (2004-cü il).

2002-ci ildə Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (Azərbaycan bölməsi) müxbir üzvü, 2004-cü ildə isə akademiki seçilmişdir. Əməkdar İncəsənət xadimidir. "Şərəf nişanı" ordeni, Azərbaycanın və Belarusun Fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordeni (2001) ilə təltif olunmuş və Fərdi prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür.

Mətbuatda 1953-cü ildən çıxış edir. Əsərləri keçmiş SSRİ və bir çox xarici ölkə xalqlarının (ingilis, fransız, alman, fars, italyan, çex, hind, ərəb, xorvat və s.) dillərinə tərcümə edilmişdir.

Bakıda "Seçilmiş əsərləri" ("Azərnəşr", 1987), Teh-randa "Söyüd" (1990) və Tiflisdə "Seçilmiş əsərləri"

("Merani", 1983) nəşr edilmişdir. "Nabat xalanın çörəyi" povesti Moskvada "Molodaya qvardiya" nəşriyyatında rus dilində (1987), Tbilisidə gürcü dilində (1998) nəşr olunmuşdur.

N.Həsənzadə epik-dramatik poemalar müəllifi kimi də tanınmışdır: "Nəriman" ("Azərnəşr", 1968), "Zümrüd quşu" ("Gənclik", 1976), "Kimin sualı var?" ("Gənclik", 1984). Hər üç poema rus dilində də nəşr edilmişdir.

"Bütün Şərq bilsin" pyesi əvvəlcə Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında (1980), sonra Akademik Milli Dram Teatrında (1982), Moskvanın V.Mayakovski adına Akademik Dram Teatrında (1983) göstərilmiş və mükafatlandırılmışdır. "Atabəylər" (1984) və "Pompeyin Qafqaza yürüşü" (1997) mənzum pyesləri Akademik Milli Dram Teatrında və Naxçıvan MR Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. "Atabəylər" pyesi Naxçıvan MR-in 80 illiyi münasibətilə (2004) yubiley tamaşası kimi göstərilmişdir.

N.Həsənzadə 34 bədii-poetik toplusunun, "Tariximiz, taleyimiz" adlı irihəcmli elmi-ədəbi-tənqidi məqalələr kitabının müəllifidir. 2004-cü ildə "Seçilmiş əsərləri" dövlət tərəfindən latın qrafikası ilə kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. 100-dən artıq şerinə musiqi bəstələnmişdir. Bəstəkar R.Mustafayevlə "Nəriman" və N.Əliverdibəyovla "Vətən" kantatalarını işləmişdir.

Əsərləri haqqında respublika və xarici mətbuat səhifələrində məqalələr dərc olunmuş, ədəbi yaradıcılığı qiymətləndirilmişdir. "Nəriman Həsənzadənin lirikası" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmiş (Güldanə Pənahova), "Nəriman Həsənzadənin yaradıcılıq

yolu" adlı monoqrafiya (prof. Sadıq Şükürov) yazılmışdır.

N.Həsənzadə bir sıra Avropa və Şərqlə ölkələrində keçirilən elmi-ədəbi konfransların, poeziya simpoziumlarının, rəsmi dövlət səfərlərinin iştirakçısıdır. 1992-ci ildə Türkiyənin Böyük Millət Məclisində və Beynəlxalq Budapeşt konqresində xalq deputatı kimi nümayəndə heyəti adından çıxışlar etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə N.Həsənzadəyə 2005-ci ildə Xalq şairi fəxri adı verilmişdir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən	3
Bəşəriyyətin sosial yaddaşı	9
İbtidai mədəniyyət epoxası	19
Mesopotamiya (İkiçayarası) mədəniyyəti	29
Qədim Misir mədəniyyəti	53
Qədim hind mədəniyyəti	65
Qədim Çin mədəniyyəti	81
Qədim yapon mədəniyyəti	97
Atropatena mədəniyyəti	107
Antik yunan mədəniyyəti	121
Antik Roma mədəniyyəti	139
Orta əsrlər Qərbi Avropa mədəniyyəti	155
İntibah epoxası mədəniyyəti	165
Maarifçilik epoxası mədəniyyəti	183
Xristian mədəniyyəti	195
İslam mədəniyyəti	209
XX əsr Avropa mədəniyyəti və ədəbi-fəlsəfi cərəyanlar	227
XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti (1918-1991)	241
Ədəbiyyat	263
Nizami Cəfərovun və Camal Mustafayevin rəyləri	271
Həsənzadə Nəriman Əliməmməd oğlu	274

Kompüter tərtibatı:
Aliy  Qabilqızı

Dizayn:
Xanım Əliqızı

Yığılmağa verilib 18.02.2005. Çapa imzalanıb 24.10.2005.
Formatı 84/108 1/32. Həcmi 17,5 ç.v.; Tirajı 500 nüsxə.
Sifariş 844. Ofset çap üsulu.

mətbəəsində çap olunmuşdur